

А.Мусаев, Т. Үсөналиев



КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

Кыргыз Республикасынын
Мамлекеттик Герби



Кыргыз Республикасынын
Мамлекеттик Желеги



Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Гимни

Сөзү: Ж.Садыков, Ш.Кулуевдики.

Обону: Н.Давлесов, К.Молдобасановдуку

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Алатоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма:

Алгалай бер кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер.
Өз тагдырың колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма.

Аткарылып элдин үмүт-тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап, урпактарга берели.

Кайырма.

А. Мусаев, Т. Үсөналиев

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн
жалпы билим берүүчү мектептердин
6-классы үчүн окуу китеби

Экинчи басылышы

*Кыргыз Республикасынын Билим берүү, илим
жана жаштар саясаты министрлиги бекиткен*

БИШКЕК
«БИЛИМ КУТУ» – 2006

УДК 373.167.1
ББК 83.3 Ки Я 721
М 91

Мусаев А., Үсөналиев Т.

М – 91 Кыргыз адабияты: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү мектептердин 6-кл. үчүн окуу китеби. – Б.: «Билим куту», 2006. – 160 б.

ISBN 9963-23-378-8

Шарттуу белгилер

? – суроолор

📖 – тапшырмалар

▲ – ой-чабытын кеңейтүү үчүн

М 4306020400-06

УДК 373.167.1
ББК 83.3 Ки Я 721

© Мусаев А., Үсөналиев Т., 2006
© КР Билим берүү, илим жана жаштар саясаты министрлиги, 2006
© «Билим куту», 2006

ISBN 9963-23-378-8

БАШ СӨЗ

Урматтуу кичинекей жаш окурман. Мына сен көп жылдардан бери өзүң төрөлүп, өсүп, жашап келген жердеги түпкүлүктүү элдин¹ тилин үйрөнүүгө далалаттанып келесин. Ал аракетинден алдыга жылыштар да бар экени ырас. Кыргызча түшүнүп жана сүйлөй, окуй аласын. Ошентсе да тилди дагы кененирээк билүүнү, элди терең түшүнүүнү каалайсың.

Сен учурда «туулган жердин – турпагы алтын»² же «бир жолу даам сызган³ жерине, миң жолу салам бер» деген макалдардын маанисин билип калдың.

Эми сен тилин үйрөнүп жаткан элдин көркөм чыгармачылыгы аркылуу көз карашын, ички дүйнөсүн, элдик маданиятын, улуттук өзгөчөлүгүн⁴ аңдап, *дилдин* өздөштүрүүгө, билүүгө кызыгып калдың. Анткени, сен алардын элдик *каада-салтын*, адамдык *нарк-насилин*, *руханий бай* жан дүйнөсүн, *тереңден түшүнгөндө* гана жатча жатыркабай⁵ каласың. Ал адамдар менен бир туугандай камыр-жумур биригип, өздөй жуурулуп жашай аласың. Ал элдин ысыгына күйүп, суугуна тонуп⁶ же кубаныч-кайгысына, ачына-тогуна тең ортоктош боло аласың. Ал үчүн алдыңда ошол

¹ Түпкүлүктүү эл (жергиликтүү эл) – коренные жители.

² Турпак (то же топурак) – земля, почва.

³ Даам сызган (мында: тамак ооз тийген деген мааниде) – отведавший

⁴ Улуттук өзгөчөлүгүн аңдап (таанып) – узнать, изучить национальную особенность.

⁵ Жатча жатыркабай – не отчуждаясь, не обособляясь.

⁶ Ысыгына күйүп, суугуна тонуп – радоваться его радостью, печалится его печалью, сопереживать.

дүйнөнү көрсөтөр, элдин дилин түшүндүрөр, сөз берметтерине кандырат, кеп маанисин туюнтат улуу күч-уруттук адабиятын өздөштүрүү парзы турат.

Сен бул адабиятты окуп үйрөнүү менен элдин байыркы кезден ушул мезгилге чейин өнүгүп-өсүп келген көркөм сөз өнөрүнүн эң сонун үлгүлөрү менен таанышасың. Кыргыз адабиятындагы элдик оозеки чыгармачылык, акындар чыгармачылыгы, байыркы жана учурдагы жазма адабияттын мыкты үлгүлөрүн окуп, көркөм дүйнөң байыйт. Эл ичинен чыккан Т. Сатылганов, Молдо Кылыч, Женижок, Калык өндүү акындар, Ч. Айтматов, А. Осмонов, М. Элебаев, К. Эсенкожоев, Ж. Садыков сыяктуу көркөм сөздүн чебер сүрөткерлери жана алардын чыгармалары менен таанышасың. Аларда баяндалган окуя, көрүнүштөргө күбө болуп, оң, терс образдарды байкайсыңар, турмуштун жаманчылык-жакшылыгын, өмүр, өлүм сыяктуу түбөлүктүү түшүнүктөрдү андап, каармандар менен кошо кубанып, сүйүнүп, ыйлап, жек көрүп, сүйүп чыныгы адамдык сезим-туюмдарга ээ болосун.

Кыргыз тилинин эң сонун сөз берметтерин, сулуу, кооз сүйлөмдөрүн, ажарлуу кептерин¹ жан дүйнөнөргө синирип, силер калктын тилинин байлыгына дагы бир жолу ынана-сыңар. Көркөм сөздүн күчү менен токулган² ыр, жомок, макал-лакап, аңгеме-повесттерди окуйсуң. Элдин бай адабий үлгүлөрүн таанып-билип, улуттун маданий көркөм мурасынын, эстетикалык көз караштарынын сырын андайсың. Айтор, неси болсо да бул адабият силерге кыргыз элин жакындан таанытып, тили менен кошо ошол элдин көркөм ой байлыгын, ажайып, аруу дилин түшүндүрүүдө чексиз кызмат өтөөрүндө шегибиз жок. Анда эмесе, Ак Жол сага, жаш окурман!

Кымбаттуу дос!

Сенин бул кезде жалпы эле адабият, көркөм адабият жөнүндө түшүнүгүң бар. Ошондой болгон күндө да кыргыз тилинде төмөнкүлөрдү билип койгонуң да артыкбаш болбойт¹.

Ааламда эң бир кызык, кооз, укмуштуу дүйнө-сөз дүйнөсү² Мына ошол сөз дүйнөсүнө колундагы китеп алып кирет. Аны канчалык кызыгып, көңүл бөлүп окуган болсоң, анын сонундугуна сонуркап,³ аны ошончолук терең, кенири таанып-билүүгө умтула баштайсың. Андагы окуялардын сыйкырлуу сыры менен ажайып каармандары сени да өзү менен алдыга жетелеп күрөшкө алып чыгат. Сен алар менен кыялыңда далай турмуштук, татаал кагылыштар менен карама-каршылыктардан өтүп, жаратылыштын не бир көз тайгылткан кубулуш-көрүнүштөрүнө тушугасың⁴. Сенин бул «бейтааныш таанышың»⁵ (Г.Белинский) сени көркөм саякат-сапарына алып чыгат. Сен бирде өмүрү чокусунан кар кетпеген Тениртоо, Памир, Алай, Тяньшань тоолорунун коксу-коллотторунда, жылга-төрүндө жүрсөң, бирде берметтей жылтылдаган⁶ Ысыккөл, Сонкөл аттуу көлдөрүнө, мөлтүрөп аккан⁷ кашка сууларына түшөсүн. Ушул ас-

¹ Артыкбаш болбойт – лишним не будет.

² Сөз дүйнөсү (мында; көркөм адабият) – мир слов, художественный мир.

³ Сонуркап (кызыгып) – интересоваться

⁴ Тушугасың (туш болосуң, кезигесиң) – встретишься.

⁵ «Бейтааныш таанышың» – «незнакомый знакомец»

⁶ Берметтей жылтылдаган – сверкающий, блестящий как жемчуг

⁷ Мөлтүрөп аккан – чистые, прозрачные (горные реки).

¹ Ажарлуу кептерин-мында; красивые речи (слова) – меткие и образные изречения.

² Сөз күчү менен токулган (түзүлгөн) – созданные с помощью художественного слова.

касы асман челген,¹ бейиштин төрү сыяктуу² жерде тиричилик кылган адамдардын жашоо-турмуштары менен таанышасың. Элдин Эр Төштүктөй баатырларынын, Акай мергендей козго атар мергенинин эрдиктерин көрөсүң. Ырас, бул заманга келерден мурун далай «Борондуу күндөр» (М.Э. Лебаев) болуп өткөнүн, эл караңгылыкта жатканда³ Дүйшөндөй («Биринчи мугалим») патриоттор тамга таанытканын, анан ал элден А.Осмоновдой акындар, ойлоп табуучу⁴ инженерлер («Үчүнчү шар») ж.б. азаматтар чыкканына күбө болосун.

Ошентип, көркөм адабият деген дүйнөнүн чыныгы «көркөм даамы»⁵ дал ошол окуя, сюжеттерден билинет. Анда сен сүйгөн каармандар, сен туу тутунуучу көз караштар⁶ сени жашоого чакырып турат. Адабият мына ошол элестүүлүгү⁷ аркылуу адамдын жан дүйнөсүн тарбиялайт, жашоонун көзүн таанытат.

Адабият бардык өнөрдүн (искусствонун) ичинен турмушту, айлана-чөйрөнү кенен-кесир⁸ чагылдырып берген сөз өнөрү. Көркөм чыгарма адамдардын баарына бирдей даражада жеткиликтүү да, түшүнүктүү да болот. Ал ошол бардыгына жагымдуулугу, жугумдуулугу аркылуу искусствонун башка түрлөрүнөн айырмаланат.

Адабият – элдин тарыхый басып өткөн жолунун көөнөрбөс күзгүсү⁹. Ал бир элдин өткөн кездеги данктуу да, кайгылуу да¹⁰ күндөрү, көрүнүктүү окуялары анын эпосторуна, уламышы, санжыраларына, макал-лакаптарына, аңгеме, ырларына чөгө-

¹ Аскасы асман челген – мында (обр.выр.) – горы с̄ вершинами, уходящими в небо

² Бейиштин төрү сыяктуу – подобно райскому уголку

³ Эл караңгылыкта жатканда – когда народ жил в темноте, был безграмотен

⁴ Ойлоп табуучу – изобретатель

⁵ «Көркөм даамы» (обр.выр.перен.) – художественная красота.

⁶ Туу тутунуучу көз караштар – здесь опорные, фундаментальные взгляды.

⁷ Элестүүлүгү (образдуулугу) – образностью

⁸ Кенен-кесир (кенен-чонок) – вполне, достаточно

⁹ Элдин тарыхый басып өткөн жолунун көөнөрбөс көркөм күзгүсү – зеркало художественно отражающий пройденный народом исторический путь.

¹⁰ Данктуу да, кайгылуу да – и славные и печальные

рүлгөн¹. Биз ал көркөм тексттерден ата-бабаларыбыз ким болгон, кандай күндөрдү баштарынан өткөргөн жана урпактары – биз ким болдук, кандай учурда жашап жатабыз деген суроолорго жооп табабыз!

Көркөм адабият турмушту сөз өнөрү, тил кудурети аркылуу² таанытат. Ар бир тилде жаткан санжыргалуу сөз берметтери, образдуу сөз гүлдөрү, накыл кептер, учкул сөздөр ж.б. көркөм адабияттын үлгүлөрү аркылуу «кыймылга келет»³. Айлана-чөйрөнү, турмушту, адамды таанытууда сыйкырдуу, ийкем сүрөттөөчүлүк, баяндоочулук, ой жүгүртүүчүлүк кенири мүмкүнчүлүктөрдү ачат.

Адабияттын предмети адам жана анын турмушу болгондуктан, ал адамдык түбөлүктүү асыл нарктарга⁴, инсандык адеп-ахлакка үндөөдөн талбайт⁵. Жамандык-жакшылыкты, кооздукту, шандуулукту таанытып, адамды туура жолго ээрчитет. Элдик бийик идеяларга үндөйт. Мына ошентип⁶ ал адептик, эстетикалык табитти калыптандыруу кызматын аткарат!..

Сөздүк

далалаттанып (аракеттенип) – пытаюсь, стараюсь

Ира кыргыз тилин үйрөнүүгө көп далалаттанат.

Уй да баласына энелик далалатын жумшайт.

дилин өздөштүрүүгө – чтобы осваивать духовный мир күмөн санабайсың – не сомневаешься

Асан ичинен күмөн санап турду.

тереңден түшүнгөндө гана – когда глубже познаешь.

Адамды тереңден түшүнгөндө гана ал жөнүндө туура пикир жаралат.

Сабакты көңүл коюп окуп, терең түшүн.

жуурулуп жашайсың – обр.выр. жить душа в душу

Ак буудайдын умундай жуурулушуп турду дейт. (фольк.)

өздөштүрүү парзы – обязанность освоения, познания.

күбө болуп – быть свидетелем, свидетельствовать.

түбөлүктүү түшүнүктөр – вечные понятия.

Эмгек, тил, өнөр, адам, достук дегендер түбөлүктүү түшүнүктөр.

ынанасыңар (ишенесиңер) – убедитесь

¹ Чөгөрүлгөн (сиңирилген) – здесь: отражены

² Тил кудурети аркылуу – благодаря могуществу слова

³ «Кыймылга келет» (жанданат) – оживают, обретают красоту и силу.

⁴ Түбөлүктүү асыл нарктарга – к вечным ценностям.

⁵ Үндөөдөн талбайт – (обр.выр.) не устает призывать

⁶ Мына ошентип – таким образом.

көркөм мурас – художественное наследие

Ар бир элдин маңдайына буткөн көркөм мурасы болот.
шегибиз жок – не сомневаемся

умтула баштайсың – начинаешь стремиться

Көркөм дүйнөң өссө, көп нерсеге умтула баштайсың.

Эркелей жүзүрмөккө алга жүткүндү.

кагылыштар менен карама-каршылыктар – схватки и противоречия

Тарыхта далай каршылыктар, кагылыштар болгон.

Такыр эле карама-каршы жакка кетти.

көзгө атар мерген – меткий стрелок.

Акай бул өрөөндүн көзгө атар мергени болчу.

жагымдуулугу (жугумдуулугу) – приятность, полезность, востребованность. *Адилеттик сүйлөгөнү жагымдуу. Ал чөйрөсүнө жугумдуу бала.*

көркөм адабияттын үлгүлөрү – образцы художественной литературы

Ойлонгула!

1. Кандай ойлойсунар: силер туулуп өсүп, жашоонорду кечирип жаткан жер артыкпы же алыстагы бай өлкөлөрдүн жери артыкпы? Силер аралашып жашап жаткан башка улуттун өкүлдөрү: (кошунанар, эл) жөнүндө көп билесинерби же алыстагы элдер жөнүндө көп билесинерби? Эгер силер кокустан кырсыкка учурасанар же бакытка бөлөнсөнөр, кайгы-кубанычыңарды ким менен бөлүшө аласыңар? Мексикалык, англичан мененби же кыргыз, дунган, өзбек мененби?

2. Эмне үчүн элдин, адамдын ички жан дүйнөсүн, дилин билүү керек? Улуттук адабиятты, тарыхты, географияны ж.б. сабактарды кыргызча окуу аркылуу силер эмнеге жетише аласыңар? Булар силердин элди-жерди таанышыңарга, тилди терең үйрөнүшүңөргө жардам бере алабы?

3. Көркөм адабият жөнүндө кандай түшүнүктөсүнөр? Кыргыз көркөм сөз өнөрү, анын белгилүү өкүлдөрү жөнүндө билесинерби? Кыргыз адабияты менен кыргыз искусствосунун, кыргыз тарыхынын, кыргыз тилинин, кыргыз маданиятынын кандай байланышы бар?

Кыргыз эли, кыргыз тили жана адабияты жөнүндө буга чейин окуп-үйрөнгөндөрүңдү, билгендеринди эске түшүр. Сен туулуп, жашап, суусунан ичип, абасынан дем алып жаткан аймак сенин түшүнүгүңдө кандай аймак (географиялык, тарыхый ж.б. жактан) экендигине саресеп сал. (баамда – наблюдай)

Туулуп-өскөн жер, чогуу жашаган эл, тил тууралуу макал-лакаптарды, ыр-ангемелерди, сүрөт жана обондуу ырларды чогулт.

М и с а л ы : «Жеринен оогонго, жети жылы конуш жок», «Жерказына, суу – алтын», «Эл ичи – алтын бешик», «Жаман туугандан – жакшы кошуна артык», «Өнөр алды – кызыл тил» ж.б.

Кыргыз тилинен жана кыргыз адабиятынан V класста эмнелер өтүлгөнүн эске түшүргүлө:

Тексттен жөнөкөй жана татаал сөздөргө, кош жана кошмок сөздөргө, синоним жана антонимдерге мисалдарды тапкыла. Алардын кайсы сөз түркүмүндө экендигин аныктагыла.

Үлгүсү:

	Зат атооч	Сын атооч	Сан атооч
Жөнөкөй сөз	Конуш,...	Кооз,...	Көп,...
Татаал сөз		Эң бир кызык,...	Кырк үчүнчү,...
Кош сөз	Сезим-туюм	Кенен-кесир,	
Кошмок сөз	нарк-насил,.. Сөз өнөрү, Тениртоо,...		
Синоним	Накыл кеп, учкул сөз;...	Кооз, сулуу, аруу;...	
Антоним	Ысыгына күйүп, суугуна тонуп; жамандык жакшылык;...	мөлтүрөп, киргилденип;...	
Омоним	Сыр – тайна, сыр – краска сыр (тамак) – сыр (еда);...

ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮК

дил (жүрөк, көңүл, ниет, жүрөктөгү ой-пикир) – душа, внутренний духовный мир человека, средоточие чувств, помыслов, желаний.

каада-салт (урп-адат) – обычаи, общепринятый порядок, традиционно установившиеся правила общественного поведения.

нарк-насил – то же; достоинство, авторитет. *Жосун, салт маанисинде*

руханий бай – духовно богатый, богатство внутреннего духовного мира человека.

санжыргалуу сөз берметтери (сөз гүлдөрү) – обр. выр., букв. жемчужины слов, красивые изречения.

парз (вазифа, милдет) – обязанность.

кокту-колот – вид рельефа, лог, широкий овраг с пологими склонами, поросший травой, кустарником.

жылга-төр – вид рельефа, высокогорные пастбища с ложбинами

ата-бабалар – предки, поколения, жившие задолго до настоящего времени.

урпактар (балдары) – потомки, люди будущих поколений.

ЭПИКАЛЫК ТЕК

ЭР ТӨШТҮК

...Кебезтоо деген жерде, кең кыпчак элинде Элеман деген абышка жашаптыр. Буга чейин тогуз уулдуу болсо да алары акылсыз чыгып, мал артынан кетишип, тентип жоголушат. Башына карылык келип каржайып калганда¹ тогуз уулдун кенжеси Эр Төштүк төрөлөт. Төштүк төрөлгөндө эле тың чыгат. Жоголгон агаларынын дайнын угуп, аларды ар кай жерден чогултуп келип, үйлөп-жайлап, мал-жанын бөлүп берет. Өзү да сан жылкылуу Сарыбайдын² кенжеси, тогуз кыздын эркеси Кенжекеге үйлөнөт. Кенжеке акылы арткан, ай чырайлуу кыз экен. Төштүккө барарда атасынан касиеттүү *Саканы, Чайинги тонду, Чалкуйрук* сындуу атын жана Төштүктүн жаны катылган *өгөөнү* сурайт. Анткени, алар келечекте Төштүккө керек болорун алдын-ала билет. Булар жан эти менен тең³ Сарыбай бербеймин деп айталбай, ичинен кара кан өтүп,⁴ аргасыз сурагандарын берет. Тоюн тойлотуп, кыз оюнун ойнутуп, Кенжекени аттап-тондоп, күйөөгө узатат. Жолдо келе жатышса атайын аңдып жүргөн желмогуз кемпир Чуктеректин⁵ боюнда, аккан суу менен кошо өпкө болуп агып келип Элеманды кармап алып, кыйнап, баласы Төштүктү сурайт. Өпкөсүнөн өжөк-өжөк кан⁶ кеткен Элеман акыры кемпирдин кыйноосуна чыдай албай, Төштүктүн жаны катылган өгөөнү унутуп, коломтонун түбүнө таштап кетүүгө убада берет.

¹ Каржайып калганда – когдa постарел

² Сан жылкылуу Сарыбай – Сарыбай имеющий много скота, зажиточный Сарыбай

³ Жан эти менен тең – перен. дорогой сердцу

⁴ Ичинен кара кан өтүп (фраз) – с трудом, с горечью

⁵ Чуктерек – название местности. По народным преданиям дерево растущее на Аягузе.

⁶ Өжөк-өжөк кан кетип – мучаясь, истекая кровью



рет. Ошондо келип, алактап шашып, акылы качып, келини Кенжекеден болот өгөөнү алдап сурап алат.

– Айланайын келиним, – дейт абышка – кара жаак *булдурсунумдун* башы чыгып кетиптир. Ошону бекитип алайын, өгөөнү берип тур.

Кенжеке кайын атасына «бербеймин» деп айта албай, алып берет. Касиеттүү өгөөдө Төштүктүн жаны катылган экен.

Эртеси күнү таң эртеңден турган абышка элди шаштырып көчүрүп жөнөйт. Өгөөнү болсо унутумуш болуп, коломтонун¹ күлүнө көөмп кетет.

Калың кыпчак элине аман-эсен жетишет. Эртеси күнү кудай урган чал: «Өгөөнү унутуп калыптырмын, ошону алып кел» – деп уулуна калп айтып² ыйлайт...Төштүк өгөөнү алып келүүгө камданат³.

Ошентип акылдуу аял Кенжеке, саканын, чайинги тондун, Чалкуйрук аттын, *кулазык* салынган кол башындай ак баштыктын, Наркескен кылычтын өзгөчө касиеттерин айтып, алар менен аттап-тондоп⁴ Төштүктү өгөөнү алып келгенге узатты. Жолдо келе жатканда адамдан эстүү жаныбар Чалкуйрукка тил бүтүп⁵, Төштүккө желмогуз кемпирди кантип алдоонун жолун үйрөтөт.

¹ Коломто – очаг для приготовления пищи.

² Калп айтат (алдайт) – обманывает

³ Камданат – готовится

⁴ Аттап-тондоп узатты – проводила, снарядив всем необходимым.

⁵ Чалкуйрукка тил бүтүп – вдург заговорил Чалкуйрук человеческим голосом.

«Эрдигиң бар, эсин жок, Төштүк, Эчтеме менен ишин жок. Атаң өгөөнү таштап кеткен коломтонун жанында де-неде жети башы бар желмогуз сени күтүп жатат. Барып амандашкан соң, аттан түшпөй, өгөөнү алып бер де. Анда кемпир: «Турсам олтура албайм, олтурсам тура албайм, өзүң ал» – дейт. Анда сен «Ээ, кокуй энеке, Акмончок менен Көкмөңчөк эмне жүрөт» – де.

Сен айтканда ушуну
Анда кемпир мындай дейт:
«Апей татай-катыгүн
Эси жок¹ туулган эки кыз
Эл кыдырып келдиби?
Мен кеткенде эзеленип
Эр издеген экен деп
Экөө катар кошулуп,
Тең издеген экен – деп
Деп ошондой дегенде,
Адамдан артык
 билгич бол, Төштүк!
Кыргыйдан кыраан
 илгич бол, Төштүк!
Мойнума камчы баса көр,
Өгөөнү алып кача көр,
 Төштүк!
Аландап такыр,
 шашпагын, Төштүк!
Абайлап оозум тарта көр,²
 Төштүк!
Менин капталдан чыгат
 канатым,
Күн чыгыш менен күн
 батыш –
Аркырап учмай адатым,
 Төштүк!
Абайлап оозум жыя көр,
 Төштүк!

мындай дейт – говорит так
апей татай-катыгүн – эмоц.
выр. ой матушки!

ээленип – пользуясь моим от-
сутствием, самовольничая
эр издеген – занялись поис-
ком мужа
тең – здесь вместе

билгич бол – будь знатоком,
проницательным

алып кач – бери да убегн

шашпагын – не торопись
оозум, мында ооздугумду –
мои удила

адатым – привычка

абайлап (акырындап) – здесь
осторожно

¹ Эси жок туулган – здесь: глупые, не далекие

² Абайлап оозум тарта көр – здесь: не натягивай удила, дай свободу

Айтканымды кыла көр,
 Төштүк!
Кире көр айткан сөзүмө,
 Төштүк!

Айткан тилге кирбесең,
Акылымды билбесең.
Өз убалың өзүнө¹ Төштүк!
Амалы артык, заары күч,
Сени андыган кемпирдин
Колуна тийсең, кылат түз,
 Төштүк!» –

деп адамдан эстүү жаныбар Чалкуйрук ээсине акыл айтты. Алар желмогуз кемпир күтүп отурган жерге да кирип келишти.

ТӨШТҮК МЕНЕН ЖЕЛМОГУЗ КЕМПИР

Элемандын Төштүгү
Ал кемпирди караса:
Куудай аппак чачы² бар
Ал кемпирдин өзүндө
Санаса жети башы бар.
Жаны жок соку аты бар
Сыягы башка, заары күч
Ал капырдан күдөр үз.
Чекеси кетип бырышкан
Көрүнгөн менен урушкан
Беттеп пенде келбеген
Төштүк, Төштүк болгону,
Төштүк атка конгону
Балакет мындай көрбөгөн.
Көк кементай³ жонунда
Ийреги бар колунда.

кире көр айткан сөзүмө –
убедись, слушай мое сло-
во

санаса – здесь посчитал
жаны жок – нет души

капырдан – обр. выр. от это-
го нечестивца

көрүнгөн менен урушкан –
задира, ссорившийся со
всеми встречными

балакет мындай – здесь не-
виданный, необычный

Кемпирдин түрүн көргөндө Элемандын Эр Төштүктүн көңүлү кетип бөлүнөт, кемпир жан алгычтай көрүнөт⁴. Ошентсе да жакындап барып, Чалкуйрук айткан акылы менен кемпирди алдап, өгөөнү жула качат.

¹ Өз убалың өзүңө – мында: сам будешь виновен, сам пострада-
ешь.

² Куудай аппак чачы бар – обр.срав. вся седая.

³ Кементай – верхняя одежда из войлока

⁴ Жан алгычтай көрүнүп – показался, как ангел смерти

Колуна өгөө тийген соң,
Кубаларын билген соң
Элемандын Эр Төштүк
Тулпарына камчы уруп,
Мына ошондо Чалкуйрук,
Бугудай мойнун¹ бурады,
Бурулбай аттап чурады.
Басып өткөн таштары,
Кат-катынан быркырап,
Жолум үйдөй данканы
Кемпирди көздөй зыркырап,
Жети баштуу ал кемпир
Сокусун минип соксоктоп,
Сокбилек менен сокусун
Камчылана токмоктоп:
«Ор ийрегим, оргун» деп²
«Оруучу болсоң, ийрегим,
Элемандын Төштүгүн
Аты менен соргун» – деп
«Ал ийрегим, алгын» – деп
«Элемандын Төштүгүн
Эки бөлүп салгын» – деп,
Жети баштуу жезкемпир
Сыйкырчы экен, зерчи экен,
Жердин үстүн, жер алдын
Жетик байкап көрчү экен.
Эпсиз долу³ ал кемпир,
Элемандын Төштүктү
Эрикпей кууп алганы.
Жер тешиги чункурга
Бута бою калганы.
Мына ошондо бул кемпир
Амалы катуу артты эми,
Жер танабын⁴ тартты эми.
Колундагы ийректи
Оңдоп колго алды эми

билген соң – поняв, почуяв

камчы уруп – подстегнув коня
кнутом

кат-катынан быркырап – *здесь*
разлетелись в разные сторо-
ны

зыркырап – *здесь* взлетели (в
сторону старухи)

сокусун минип соксоктоп – усе-
лась в свою ступу и понес-
лась вприпрыжку

токмоктоп – ударяя, подстеги-
вая (кнутом)

соргун – *здесь* проглоти, унич-
тож

эки бөлүп салгын – разорви на
две части

сыйкырчы (зерчи) – колдун

жер тешиги – *бука*, отверстие
земли в знач. вход в подзем-
ное царство

амалы артты – удвоились её
коварство, хитрость

¹ Бугудай мойнун (моюнун) – обр. срав. как оленья шея

² Ор ийрегим, оргун – жни, моя ийрек, жни (так кричит желмо-
гуз, нападавая на Төштүк)

³ Долу (албуут) – сварливая, истеричная

⁴ Жер танабы (жер ортосу) – *здесь* центр земли

«Бөлүнгүрдүн кара жер,
Бөлүнө берип өткүн!» – деп,
«Жарылгырдын, кара жер,
Жарылып жатып
калгын!» – деп,
Бул амалды кылды эле,
Колундагы ийректи
Эр Төштүктүн башынан
Алыс мээлеп урду эле,
Жарыла берип дем өттү
Оңурайып жел өттү,
Оодарылып жер кетти.

бөлүнгүрдүн кара жер – что-
бы земля раздвинулась

жарылып жатып калгын –
чтобы ты треснулась

алыс мээлеп – прицелилась
дальше

жарылды – треснул
оңурайды (тешилди) – прова-
лилась, образовалось отвер-
стие, дыра

оодарылып жер кетти – зем-
ля затряслась, как будто все
перевернулось

СӨЗДҮК

тогуз уулдуу болушат – родили девять сыновей

тентип жоголушат – пропадают без вести.

Тогуз бир тууганы тентип жоголушат.

үйлөп-жайлайт – обустроивает, женит, обеспечивает всем необхо-
димым.

*Төштүк туугандарын ... - Баланы үйлөп-жайлоо- ата-
энинин милдети.*

ай чырайлуу (сын атооч; жүзү жарык, ажарлуу, татынакай, су-
луу) – очень красивая, луно-подобная, лунолика.

*Кенжеке ай чырайлуу кыз болгон. Анжелика жүзү жарык,
ажарлуу, татынакай окуучу.*

аккан суу менен кошо өпкө болуп агып – унеслась по течению реки
превратившись в легкие.

убада берет – обещает, дает обещание.

*Элеман Төштүктү берүүгө Настя салтанаттуу убада
берди. Сыргак качпоого убада берген.*

эрдигиң бар, эсиң жок – *здесь*: есть у тебя сила, да ума мало.

денеде жети башы бар желмогуз – семиголовое чудовище
турсам олтура албайм, отурсам тура албайм – ни сесть, ни встать
не могу

кыргыйдан кыраан илгич бол – обр.срав. будь ловким, стремитель-
ным как ястреб. Төштүк ... баатыр экен. Илгичке күрмөмдү илдим.
амалы артык, заары күч – хитрый, жестокий и коварный.

сыягы (түрү, көрүнүшү) башка – вид у нее особый.

*Желмогуздун ... адамдыкынан башка. Андрейдин көрүнүшү
башка.*

чекеси кетип бырышкан – лоб (у нее) морщинистый.

*Анын чекеси аябай бырышкан. Кулан бети-башын бырыш-
тырды. Сапар мектепке бырышкан көйнөк кийип келип-
тир.*

жула качат – на скаку вырывает.

Өгөөнү жула качат. Берен китепти жула качты. Ат чылбырын жула качты.

аттап чурады (арыштап чуркады) – поскокал быстро, (делать крупные шаги). *Чалкуйрук арыштап чуркайт.*

бута бою – расстояние полета стрелы.

Жер тешигине бута бою калганда кемпир минтти. Адилет жарышта Ринаттан бута бою озуп келди.

алыс (ашыра) мээлеп – прицеливаясь чуть глубже

?

1. Төштүк деген ким экен? Анын балалык жана жаштык кезинен кабар бергиле? Туугандарын эмне кылды? 2. Кенжекеге үйлөнүү кандай өттү жана кыздын атасы эмнелерди берди? 3. Элеман Төштүктү өгөөгө эмне үчүн жиберди? Чалкуйрук ага кандай акыл айтты? 4. Желмогуз кемпир ким эле жана Төштүк экөөнүн ортосунда кандай кармаш жүрдү? 5. Кемпир сокбилеги, ийреги менен эмне кылды? 6. Төштүк кайда түшүп кетти?



1. Өз сөзүнөр, элестетүүнөр менен Төштүктүн портретин түзгүлө. Анда Төштүктүн баатырдыгын, сырткы көрүнүшүн, кулк-мүнөзүн чагылдыргыла. Төштүктүн сүрөтүн тарткыла. 2. Төмөнкү этнографиялык түшүнүктөрдү чечмелегиле. Аларды турмушунарда жолуктурган болсоңор, кандай өтөрүнөн кабар бергиле: *бешик той, үйлөнүү той, көчүү, айт...*

ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮК

сака – бита, биток при игре в альчики. Чалкуйруктун жаны сакада жана ал ар түрдүү өнөргө ээ. Адамча сүйлөй алат, өкчөсө сакага айланат.

өгөө – напильник. Байыркы учурда эл кишинин жаны өзүндө эмес, башка бир нерседе болот деп ишенишкең. Чыгармада Төштүктүн жаны өгөөдө деген ой берилет.

чайинги тон – верхняя боевая одежда. (в частности богатыря Төштүкү)

өкчөө (өкчө) – бросить (брось свой биток) при игре в альчики стараясь поставить его на алчы).

күлазык – провизия. Узакка сапар жүргөндө алып жүрүүчү бузулбай турган тамак-аш. Анда талканын камдап, семиз жылкы сойдуруп, этин майда тууратып, аны аябай кургатып, татымалдарын кошуп күлазык камдашкан.

булдурсун (камчы) – нагайка, плет, камча богатырья. Унааны камчылануу үчүн колдонулуучу буюм.

капталдан чыгат канатым – из бока выступают крылья. Байыркы учурда адамдар жаныбарлардын капталында канаты болот деп эсептешкен. Чыгармада Чалкуйруктун канаты бар.

соку – ступа деревянная. Данды түктөөдө, актоодо, күйшөөдө колдонулган буюм.

сокбилек – деревянный пест для ступы. Соку менен сокбилек арча, тал, кайың сыяктуу катуу жыгачтардан жасалат. Чыгармада желмогуз кемпирдин аты жана камчысы катары сүрөттөлөт.

ийрек (терини өндөөгө ылайыкталып жасалган орокко окшош, мизи мокок курал) – Приспособление для очистки кожи, железная или деревянная тупая пластинка.

тулпар – 1 (миф) крылатый конь. 2. Боевой конь, выдающийся скакун.

дацкан – комок земли или снега из под копыта коня.

ТӨШТҮКТҮН ЖЕР АЛДЫНДА ТӨРТ МААМЫТКА ЖОЛУГУШУ

Төштүк жана жейрен секиртпес Маамыт

...Адам барбас эң жаман

Жерге түштү Эр Төштүк.

Көз айныган мунарык,

Чөлгө түштү Эр Төштүк.

Чөлгө барып түшкөндө,

Көнүлү кетип бөлүнөт.

Мандайында боз дөбө

Эр Төштүккө көрүнөт.

*Такыядай*¹ дөбөгө

Салып Төштүк барды эле,

Чалкуйрук оозун бурду эле

Төгөрөктүн төрт бурчун,

Төрт айланта кыдырып

Төштүк карап турду эле.

Тикилдеген сөзү² бар

Тик караган көзү бар.

Кылымда болбойт

мындай жан,

Кылымга тиет бүлүгү.

Көккө, жерге бир тийген

Кызыталактын күлүгү.

Арыш уруп чуркаса,

Адам кууп жеткисиз

мунарык – мгла

чөлгө түштү – попал в пустыню

боз дөбө – серый холм

төгөрөктүн төрт бурчун –
здесь весь белый свет

тик караган көзү –
пронзительный, уверенный, смелый взгляд

көккө, жерге бир тийген –
быстро мчится, летит не касаясь земли

¹ *Такыядай* – подобно тибетейке.

² *Тикилдеген сөзү бар* – (у него) уверенная, быстрая речь.

Күлүктүгү билинген,
Тегирмендин бир ташы¹
Мойнуна илинген.
Анталаңдап бул өзү,
Өөдө-төмөн жүгүргөн.
Элемандын Эр Төштүк
Чалкуйрук оозун бурду эле
Анын жайын сурап
турду эле

Анда күлүк муну айтат.
Адам билип, журт туйгус
Аябаган шумду² айтат:
«Кабарчыдан кеп угуп,
Жер үстүнөн Төштүктү,
Жети баштуу жезкемпир
Зыйкыр окуп, көз байлап,
Алып келди деп угуп
Шашкандыгым дагы чын.
Алапайым таба албай
Качкандыгым дагы чын.
Билсен мындай баркым бар,
Жүгүргөн, учкан жандарды
Куткарбай турган наркым
бар

Желгениме жел жетпейт,
Басканыма мал жетпейт.
Эр кадырын билемин,
Элемандын Төштүгү
Сырттан келсе бул жерге
Жөө күлүк болуп берем деп
Ошону каалап жүрөмүн»
Ошенткенде ал экөө
Козголуша калышты.
Кол кармашып түбөлүк
Дос болуша калышты.

¹ Тегирмендин ташы – жернова мельницы,

² Шумдук (мында; шумдуктуу ишти кабарды) айтат – он такие диковины рассказывает.

күлүк – здесь быстроходный,
бегун
мойнуна (моюнуна) илин-
ген – висит на шее
өөдө (өйдө)-төмөн – то вверх,
то вниз (бегая), суесться,
волноваться
жайын сурады – здесь спро-
сил кто он

кабарчыдан – от вестника,
услышав весть

зыйкыр окуп – околдовал

шашкандыгым дагы чын –
правда, что торопился

качкандыгым дагы чын –
правда, что бежал
баркым бар – здесь есть (та-
кое) достоинство, честь

желгениме жел жетпейт –
скачу (мчусь) так что
даже ветерок не может
догнать
кадырын билемин – знаю
цену достоинства, автори-
тета
каалап жүрөмүн – желаю,
мечтаю
козголуша (кучакташа) ка-
лышты – обнялись
дос болушту – подружились,
стали друзьями

Жер тыңшаар Маамытка жолукканы

Андан ары бастырса,
Чондугу борчук сенирдей.¹
Кармаша кеткен адамды
Тири койбой² жегидей
Жерди тыңшап желигип
Өөдө-төмөн тоңкондоп³
Качып жүрөт ээлигип.
Ашып-шашып жүгүрүп,
Көзү кеткен алактап⁴.
Буту кеткен салактап
Элемандын сырттаны,
Чалкуйрук оозун бурду эле,
Жайын сурап турду эле.
Анда тыншаар муну айтат:
«Чондугу тоонун теңиндей
Кармашканды жегидей,
Төштүк келет деп угуп,
Каарланса ал Төштүк
Кашайта көздү оёт⁵ деп,
Тебелеп кетсе Чалкуйрук
Бөөдө өлтүрүп коёт⁶ деп.
Айлам кетип антаңдап,
Шашкандыгым дагы чын,
Коргологорго жер тапнай
Качкандыгым дагы чын.
Жерди тыңшап карасам,
Элемандын Төштүгү
Келип калган көрүнөт.
Тилегимди бир кудай,
Берип калган көрүнөт.
Ошол Төштүк сен болсон
Төштүккө кызмат кылуучу

жерди тыңшап – обр. выпр.
припадая ухом к земле

качып жүрөт ээлигип – убе-
гает, буйствует, беспоко-
ится

буту салактап – еле-эле пе-
реставляет ноги

тоонун теңиндей – обр. выпр.
как половина горы, боль-
шой, гигантский

каарланса – (если) разозлится

антаңдап – растеряясь, суе-
титься

тилегимди – мечту мою, мое
желание, стремление

¹ Борчук сенирдей – подобно к небольшой острой скалы на гребне.

² Тири (тирүү) койбой – не оставил бы живым.

³ Тоңкондоп – двигаясь на карачках

⁴ Көзү алактап – пугливо расширив глаз, растерянно озираясь.

⁵ Кашайта көздү оёт – ослепить.

⁶ Бөөдө өлтүрүп коёт – (он) напрасно убьет, несправедливо умер-
твит.

Жер тыншаар Маамыт
мен болом.
Мураа болом¹ өзүнө
Күн чыгыш менен
күн батыш

Эмне кабар угулса,
Азыр айтып беремин.
Жоого кирсең болжошмун.
Мен өзүнө жолдошмун.
Өөдө чыксаң өбөкмүн,
Мен өзүнө жөлөкмүн.
Бир өзүнө керекмин»
Деп айтканда ал Маамыт
Элемандын Төштүгү,
Ак жылкыдан боз болуп,
Аныкташып дос болуп.
Үзүлгөнү уланьп,
Жолдош таап кубанып
Чалкуйрук оозун бурду эле
Алыска карап турду эле!..

Куюн Маамытка жолугуп жолдош кылганы

Атка минсе кишидей,
Жөө жүрсө оңбогур
Желмогуздун тишиндей¹.
Карыш болгон бою бар,
Ай-ааламдын баарысын,
Биле турган ою бар.
Адамдан жеңил, эң эптүү
Сүйлөп турса бал кептүү,
Жана келди бир адам:
«Атка жеңил, тайга чак
Куюн Маамыт өзүмүн.
Акылым көп, алым аз,
Көкдөө менен Кара хан
Жер алдынын падышасы,
Жерге киргир бизге кас.
Кейиш менен көп жүрдүк,

эмне кабар угулса – какие
вести получу, что узнаю
жоого кирсең – (если) вступишь
в сражение с врагом
өөдө чыксаң өбөкмүн – буду,
опорой, окажу поддержку,
буду соратником

ак жылкыдан боз болуп –
обр. выр. статья близким

үзүлгөнү уланьп, чачылганы
жыйналып – все налади-
лось, обрел утерянное

карыш болгон бою бар – обр. срав.
маленький, небольшой ростом

жеңил, эң эптүү – лёгкий и ловкий,
проворный

бал кептүү – сладкоречивый

атка жеңил, тайга чак – ловкий,
быстрый

акылым көп, алым аз – много мыс-
лей, задумок, но нет сил

бизге кас – враждебно настроен-
ный против нас, наш враг

¹ Мураа болом – мында: буду преданным, верным другом.

² Желмогуздун тишиндей – обр.выр. как будто зуб баба-яги.

«Элемандын сырттаны
Келер бекен? – деп жүрдүк».
Төштүк келип кашыма,
Абийирим минтип жабылды.
Мындан ары Көкдөө бар,
Келгендерден кеп угам,
Көкдөөнүн кызы Күлайым
Элемандын Төштүккө
Ашык экен¹ деп угам.
Күлайымды аларбыз,
Азапка нечен каларбыз.
Ал Көкдөөнүн жолдошу,
Жети баштуу жезкемпир
Жезкемпирдин колунда,
Темир ийрек тору бар.
Түшкөн кайра чыккысыз
Көкдөөнүн казган ору бар.
Балбаны бар желмогуз
Башында жалгыз көзү бар².
Билсең Көкдөө каапырда³
Барган жандар кайтпаган
Кырк кулак казан дагы бар.
Бизге душман көп жандар
Бул кебимди угуп ал!»
Кучакташып дос болуп,
Куюн Маамыт турганы.
Анын айткан сөзүнө
Эр Төштүк көңүл бурганы.

Көрөгөч Маамытка жолдош болгону

Андай мындай дегиче
Ачып көздү жумганча⁴
Бет алдынан бир киши
Жана келди көрүнүп.
Көрөгөч Маамыт көзү экен,
Элемандын Төштүккө
Жолдош болор кези экен.

абийирим жабылды – здесь
избежал позора, не уте-
рял достоинство, чести

азапка каларбыз – здесь
испытываем много трудно-
стей
жолдошу (пикирдеши, акыл-
дашы) – соратник, (еди-
номышленник, советник)
темир тор – металлическая
сеть

кырк кулак казан дагы бар
(гипербола) – есть котёл
о сорока ушках

бет алдынан (бет мандайы-
нан) – встретился, пред-
стал перед очами

¹ Ашык (сүйөт) экен – любит (она)

² Башында жалгыз көзү бар – одноглазый

³ Каапыр – неверный, не честивый.

⁴ Ачып көздү жумганча – не успел моргнуть глазом, внезапно.

Күн чыгыш менен күн батыш,
Тиктеп көрүп жүрчү экен¹
Балбандыгы башкача,
Баатырдыгы бир канча.
Эр Төштүктүн келерин,
Ал көрөгөч көрүптүр,
«Элеман уулу Төштүккө
Өлгөнчө жолдош болом» – деп
Өмүрдөн сурап жүрүптүр².
Элемандын Төштүккө,
Жолдош да экен, шер да экен,
Баары жоктун баарысын³
Көрүп берер эр да экен.
«Өчкөн отту жандырдың,
Өлгөн жанды тиргиздиң».
Деп ошентип ал экөө
Козголуша калышты
Дос болуша салышты.
Элемандын Төштүгү
Жер алдына түшкөндө
Төрт Маамыт жолдош

табылды.

Сырттан Төштүк баатырдын
Абийири минтип жабылды.

Мындан ары баратып Төштүк бутуна **чөңөр** кирип баса албай калган жолборско кезигип, чөңөрүн алып салып достошот. «Башына кыйынчылык түшкөндө түтөтсөн, мен даяр болом» – деп жолборс ага бир мурутун⁴ жулуп берет. Андан ары барганда орго түшүп калган аюуну, өрттөнүп жаткан⁵ кумурсканы куткарып, алар менен достошот. Алар дагы бирөө мурутун, бирөө бутун жулуп беришет.

Көкдөөнүн кызы Күлайым Төштүк келет деп күтүп жүргөн экен. Ага жолугуп, анын акылы менен уй кайтарган таз болуп⁶, Көкдөөнүн хандыгында жашайт. Күлайымга

балбандыгы башкача – обладал исключительной, богатырской силой
баатыр – храбрец, отважный воин

шер да экен – (эпитет) – оказываются храбрец

өчкөн отту жандырдың – (обр. выр.) погасший огонь (ты) зажёг

өлгөн жанды тиргиздиң – умершую душу (ты) оживил

жер алдына түшкөндө – когда попал в подземное царство

үйлөнүп, **кайнатасынын** жети **мөрөйүн** аткарат. Көкдөөнүн жалгыз көздүү Желмогуз баатырын өлтүрүп, анын туткунунан Кайып кандын кызы Быйты күндү бошотот.

СӨЗДҮК

анталаңдап (аңтандап) – метаясь, растерянно, волнительно.

Маамыт анталаңдап жүзүрөт.

Марат анталаңдап шашып алыптыр.

алапайым таба албай – растерялся (я), опешил, испугался.

Ооганстанда адамдар алапайым таппай турган чагы.

куткарбоо (кутултпоо) – не упустить.

Буркүт карышкырды куткарбады.

Чоң атага кутултпас оору жабышты.

кармашканды жегидей мында – обр.выр. все побеждающий.

Төштүк ... Жегидей тамагыңар барбы?

коргологорго жер таппай – не найдя укрытия, убежища.

Ителги карганы корголотот (макал).

кейиш менен (кейүү менен) – с огорчением.

Кейиш менен көп жүрдүк. Кеткенге кейибе, өткөнгө өкүнбө. (накыл сөз).

казган ору бар – специальная яма для пленения людей.

Күнөөлүүлөрдү ... салышты. Миша орокту алып чөптү ор.

туткунунан бошотот – освобождал от плена

? 1. Жер жарылганда Төштүк кайда барып түштү? 2. Жейрен секиртпес Маамыт деген ким экен жана анын кандай өнөрү бар экен? Ал Төштүккө эмнелерди билдирди? 3. Жер тыншар Маамыттын кандай өнөрү бар экен? 4. Куюн Маамыт кантип жолукту жана эмнени айтты? 5. Көрөгөч Маамыт кандай жөндөмгө ээ экен? 6. Төштүк кайсы айбанаттарга жолугуп, кандай жардам берет? Ал дагы кимдерге жолукту жана кандай иштерди жасады?

Ойлонгула жана салыштыргыла: Бул төрт Маамыттын өнөрлөрүн азыркы учурдун кандай көрүнүштөрү менен салыштырууга, окшоштурууга болот? Демек байыркы элдер келечек жөнүндө кыялданышкан бекен? Алардын элестетүүлөрү азыркы кезде ишке аштыбы?

Ар бир Маамыттын сөздөрүн бөлүштүрүп алып жаттагыла жана көркөм айткыла. Аларды кара сөзгө айландырып текст түзгүлө. Түзүлүшү жана мааниси боюнча кандай сүйлөмдөрдү түзгөнүңөргө көңүл бөлгүлө.

ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮК

жейрен секиртпес Маамыт – букв. – не дающий джейрану (очень быстрому животному) успеть вскочить, т.е. очень быстрый, ловкий, стремительный.

жер тыңшаар Маамыт – Маамыт отличающийся чрезмерно ост-

¹ *Тиктеп көрүп жүрчү экен* – здесь его глаз был особым, наделенным волшебным качеством, мог видеть все, что происходило на земле.

² *Өмүрдөн сурап жүрүптүр* – мечтал, просил судьбу

³ *Баары-жоктун баарысын* – все что есть на свете.

⁴ *Мурут* – усы

⁵ *Өрттөнүп жаткан* – горевший, охватившийся пламенем

⁶ *Уй кайтарган таз болот* – обр.выр. становится, прикидывается плешивым пастухом коров.

рым, волшебным слухом, приложив ухо к земле может слышать все, что происходит за три девятью земель.
көрөгөч Маамыт – Маамыт зоркий глаз, своим волшебным взором он может увидеть все, что происходит на белом свете.
куюн Маамыт – Маамыт быстроходный (букв. Маамыт смерчь).
такыя – девичья тюбетейка. Обычно украшается перьями филина или совы.
көз байлап (көз байлоо) – заколдовать. Адамды билбей калгандай кылып дубалап, сыйкырлап салуу, жазгыруу.
чөпөр – большая заноза. Пенёк грубой травы, камыша.
кайната – тесть. Аялына күйөөсүнүн, күйөөсүнө аялынын атасы кайната болот.
морой – мында; объявленный приз.

ОКУУЧУНУН ДҮЙНӨ ТААНУУСУНА

▲ *Биринчи жолу телефон 1876-жылы ойлоп чыгарылган. Ал эми 1769-жылы Ж.Кюньо (Франция) алгачкы буу кыймылдаткычтуу автомобилди, 1885-жылы Г.Даймлер жана К.Бенц (Германия) ичинен күймө кыймылдаткычтуу автомобилди жасап чыгарышкан.*

XIX кылымдын ортосунан XX кылымдын отузунчу жылдарына чейин телекөрсөтүүнүн системалары иштелип чыккан. 1939-жылдан баштап баштагы СССРдин бардык аймактарында телекөрсөтүү иштери башталган.

ЧААР БЭЭНИН КУЛУНДАРЫН ИЗДӨӨ

Бир күнү жер алдынын падышасы Көкдөө элин жыйып алып мындай жарлык¹ кылат. «Кечээ кайрат-күчүм барында, жети жыл тынбай жорткондо², кайыптан туулган жаныбар чаар байтал³ таап алгам. Ошол тулпарымдын жоголгонуна быйыл анык кырк жыл толот. Ал бар болсо туура кырк тулпар туумак⁴. Ошону *күйөө балдарым* таап беришсин».

Төштүк муну угуп жай-жарагын шайланып,⁵ жанына төрт Маамытты алып, чаар байталды издеп чыгат. Маамыттар байталдын кай жерде экенин айтып беришет. Ал быйыл да Эркинтөр деген жерге барып тууганы жаткан экен.

¹ *Жарлык* – мында: указ, распоряжение.

² *Жорткондо* – когда я рыскал (в поисках добычи).

³ *Чаар байтал* – рябая кобылица.

⁴ *Кырк тулпар туумак* – родила бы сорок скакунов

⁵ *Жай-жарагын шайланып* – все доспехи подобрав, тщательно подготовившись.

Ошол аймакты *Алпкаракуш* мекендейт экен. *Чабыттап* жердин үстүн жети күнү кыдырып¹, жердин алдын жети күнү сыдырып турчу экен. Чаар бээнин кырк кулунун ошол куш илип кетип турчу экен. Төштүк толготуп жаткан чаар бээни кайтарып, чырым этип уйку албай² таң атырат.

Жерге жарык тийгенде бээ тууйт. Ошол кезде Алпкаракуш келип, кулунду илип алып жөнөйт.

*Жаза-буза атып*³ калган Эр Төштүк, атына ыргып минип⁴, онду-солду камчылап⁵, он-тетири теминип, куштун артынан кууп жөнөйт. Күндөп-түндөп жол жүрүп, ат аябай мол жүрүп, акыры Алпкаракуш жайлаган чынар бакка келип жетет. Күтүп жатат:

Мунар башын караса,
 Көңүлү кетип бөлүнөт.
 Мүйүзү бар башында,⁶
 Токсон *кулач* узуну,
 Бир *ажыдаар* көрүнөт.
 Жыты сасык, өңү чаар⁷
 Өлчөсө болбойт мындай жан.
 Алпкаракуш баласын

Билип калган кези экен.
 Эми барып сорууга,
 Жүрүп калган кези экен.
 Ажыдаарды көргөндө,
 Элемандын сырттаны
 Дене бою тик туруп,
 Арстандай көзү жайнады,
 Кан ичмеси кармады⁸
 Каалгадай кашка тиш,
 Сырттан Төштүк ошондо,

эми барып сорууга – *здесь*
 вот-вот готова была про-
 глотить

дене бою тик туруп – *здесь*
 весь передернулся, на-
 прыгся (от отвращения)

кашка тиш – передние зубы

¹ *Жети күнү кыдырып* – семь дней бродил (в поисках добычи).

² *Чырым этип уйку албай* – не смыкая глаз.

³ *Жаза-бута атып* – промахнулся, не попал точно в цель.

⁴ *Атына ыргып минип* – он вскочил на лошадь

⁵ *Камчылап* – хлестая кнутом.

⁶ *Мүйүзү бар башында* – у него рога на голове

⁷ *Жыты сасык, өңү чаар* – ванючий и страшный, уродливый.

⁸ *Кан ичмеси кармады* – его обуяла жажда крови.

Качырата чайнады.
 Кара болот кылычты
 Кармай калып сабынан
 Сууруп алып кабынан,
 Мүйүз баштуу ажыдаар
 Эки бөлүп салды эми.
 «Атым Төштүк мен болсом
 Алпкаракуш баласын
 Атайы¹ барып көрөйүн.
 Баласына алп куштун
 Ушу турган ажыдаар
 Алты бөлүп² берейин».
 Кайра байлап капшырып,
 Алты бөлүп ошону
 Тизеге³ байлап жапшырып,
 Ал мунардын⁴ башына
 Чыгып барып караса,
 Алпкаракуш балдары,
 Оозун ачып сабылып,
 Адамча сүйлөйт, ой-тобо-ой
 Эр Төштүккө жалынып:
 «Кызыкты кызык мокоттун,
 Төштүк
 Кыркышкан жоону жоготтун,
 Төштүк.
 Андыган жоону алдыңбы,
 Төштүк?
 Абийирин ачып салдыңбы,
 Төштүк?
 Жуткучту туура сойдунбу,
 Төштүк?
 Куу жанды аман койдунбу,
 Төштүк?»

качырата чайнады – обр. вып.
 стиснул зубы
 болот кылыч – стальной мечь
 сууруп алып кабынан – вы-
 тацил из ножен
 эки бөлүп салды – разрубил
 попалам (на две части)

байлап капшырып – завязав
 крепко, туго.

сабылып – здесь умоляя
 ой-тобо-ой! – восклицание от
 удивления
 жалынып – тоже что «сабы-
 лып» – умоляясь

сойдунбу – убил ли, уничто-
 жил ли

Энекем боздоп кеп айткан:
 «Балдардын аман калары,
 Төштүктөн болот» – деп айткан.
 Ошо Төштүк сенсиң го?»
 Анда Төштүк мындай дейт:
 «Ошо Төштүк өзүмүн,
 Караган кара көзүмүн».
 «Өлгөн жанды тиргиздин,
 Төштүк.
 Өчкөн отту тамыздың,
 Төштүк.

Жер алдынан жетилсек,
 Жеткилең күчкө саларбыз,
 Жер үстүнө биз чыгарып
 саларбыз,

Ажал жетсе өлөрбүз.
 Башыңа чындап күч келсе,
 Караан болуп берербиз».
 Балдар минтип турганда
 Айтарлык кызык баштады,
 Ажыдаардын өлүгүн¹
 Балдарга эми таштады.
 Көчүк этин талашып,
 Эки бала тойду эле,
 Башын² балдар жебестен,
 Энесине койду эле.
 Төштүккө балдар муну айтат,
 Адам билбес шумду айтат:
 «Энемдин жайын сурасаң,
 Кырк жылы бала көрүптүр
 Ушу капыр ажыдаар
 Кырк жылы удаа жутуптур³
 Кара көздөн кан агып⁴

боздоп – здесь проливая горь-
 кие слезы, огорчаясь
 Төштүктөн болот деп айт-
 кан – здесь сказала, что
 Төштүк спасёт, зависит
 от Төштүка

жеткилең күчкө саларбыз –
 здесь наберемся сил одо-
 леем

ажал жетсе өлөрбүз – если
 смертный час пробет, то
 умрем
 караан болуп берербиз –
 здесь будем опорой, под-
 держим

таштады – здесь отдал, скор-
 мил
 тойду эле (тоюшту) – насы-
 тились, наелись
 энесине коюшту – оставили
 для матери
 шумду (шумдукту) айтат –
 рассказывают невероятное

кырк жылы бала көрүптүр
 – здесь сорок лет подряд
 выводила своих птенчи-
 ков

¹ Атайы (атайын) – специально

² Алты бөлүп – букв. разделив на шесть кусков, искромсав на куски

³ Тизеге – на колено

⁴ Мунардын башына – на вершину высокого тополя (чынар бак).

¹ Ажыдаардын өлүгүн – труп дракона

² Башын – голову (её)

³ Удаа жутуптур – подряд проглотил

⁴ Кара көздөн кан агып – плакала кровавыми слезами

Капа болуп энем калыптыр.
 Баласын быйыл сордурса,
 Ташка тийип өлүүгө
 Оо дүйнө жүзүн көрүүгө,
 Убада кылып салыптыр».
 Балдары мындай дегенче
 Күн күркүрөп, мөндүр жаап¹
 Жер титиреп кеткени.
 Жыгачтын баары былкылдап,
 Тоо-таштын баары солкулдап²,
 Мунун алп экени билинди.
 Бир тырмактын өзүндө
 Кырктан бугу илинүү.
 Мунарга келип конду эле.
 Чыбыкча болбой ал мунар,
 Бүктөлүп келип ийилди³.
 Алпкаракуш конгон мунардын
 Башы жерге үч тийди
 Көтөрүлүп үч чыкты.
 Силкингенде⁴ жүнүнөн
 Ар кандай шуулдап үн чыкты.
 Алпкаракуш ошондо
 Балдарына муну айтат:
 «Ээ, кагылайын балдарым,
 Өңүм бекен, түшүмбү?
 Кантип аман калдыңар?
 Жакшылык барбы, өрт барбы,
 балдар?
 Ак ниет барбы, өч барбы балдар?
 Канатым кетти кайрылып,
 балдар.
 Силерди аман көргөндө,
 Жүрөгүм кетти айрылып, балдар.

кана болуптур – опечалилась (она)
 оо дүйнө жүзүн көрүүгө –
 здесь уйти на тот свет,
 умереть
 жер титиреп кеткени –
 началось землетрясение
 былкылдап – здесь затряслись,
 зашатались
 бир тырмактын өзүндө – в
 одном только когте
 илинүү – зацеплены
 башы жерге үч тийди – согнулась и её верхушка три
 раза коснулась земли
 шуулдап үн чыкты – появился
 шумный звук
 кагылайын балдарым –
 ласк. милые, дорогие мои
 дети
 өңүм бекен, түшүмбү? – во
 сне (я вижу) это или наяву?
 силерди аман көргөндө –
 когда увидел вас живыми и невредимыми
 жүрөгүм кетти айрылып –
 сердце вздрогнула (буке. разорвалось)

¹ Мөндүр – град

² Тоо-таштын баары солкулдап – задрожали горы и камни

³ Ийилди – согнулся

⁴ Силкингенде – когда встряхнулся

Эрип кетип барамын, балдар.
 Курсагың ачса бугу же, балдар. курсагың (кардын) ачса –
 Кардын ачса муну же, балдар». если проголодались

Алпкаракуштун балдары Төштүктүн жакшылыгын баяндап беришет. Ошондо Алпкаракуш ыраазы болуп айтып турган жери:

Алпкаракуш сабылды
 Сырттан эрге жалынды:
 «Өчкөн отум тамыздын,
 Өлгөн жаным тиргиздин.

Кубандырдың санаамды
 Ажыдаарды кескилеп,
 Алып калган экенсин
 Эки түгөй баламды.

Айткан сөзүң угамын,
 Качан десең ошондо
 Жер үстүнө¹ өзүндү
 Айланып алып чыгамын.

Башыңа мүшкүл иш келсе²

Чымындай жанга күч келсе,

Төштүк

Сен ушуну түтөтсөң
 Мен алдыңа барамын, Төштүк».

Дос болушуп Төштүккө,
 Алпкаракуш ошондо,
 Канатынын бир талын³
 Төштүккө жулуп берди дейт!..

Багып жүргөн кырк тулпар,

Түгөл айдап келди дейт

Алпкаракуш зор кушка

Кыяматтык дос болуп,

Андан алкыш бата алып

Ошентип, Төштүк аттанып

Чайингидей тон кийип,

кубандырдың санаамды – порадовал мою душу

качан десең ошондо – когда захочешь, в любое время

алып чыгамын – выведу

чымындай жан – здесь жизнь, душа

сен ушуну түтөтсөң – зажги это

жулуп берди – вырвал и отдал

түгөл (толук) айдап келди – пригнал всех

кыяматтык дос – здесь стали вечными друзьями

¹ Жер үстүнө – на поверхность земли

² Мүшкүл иш келсе – если окажешься в трудном положении, если понадобится помощь.

³ Бир талын – одно перо

Чалкуйруктай ат минип
Кырк бир чаар ат айдап,
Үйүнө жөнөп калды эми!..

Төштүк чаар тулпарларды таап келген соң, анын көзүн тазалоонун¹ жана кызы Күлайымды бербестин амалын кылып Көкдөө жети мөрөй белгилейт² Алар: 1. Темир дөңгөчтү кийиз балта менен жара чабуу: 2. Ат чабыш 3. Жөө күлүктөрдү жарыштыруу 4. Жерге таруу чачып Төштүккө тердирүү. 5. Жолборс күрөштүрүү. 6. Аюу күрөштүрүү. 7. Барса келбестеги кырк кулактуу казанды алдыруу.

Төштүк булардын баарын достору төрт Маамыт, Конокбай балбан, аюу, жолборс, кумурскалардын жардамы менен женип чыгат.

Жер үстүнө Алпкаракуш алып чыккан соң, Чоюнкулак алп менен согушуп, аны женип, үйүнө аман-эсен кайтат³. Кеткен Төштүк келген соң⁴, журтун көзү көргөн соң, анын келишине улуу той беришти. Кебезтоонун боюнда, кең талаанын оюнда, азуусу *тутам* ат союп⁵, айры өркөчтүү төө⁶ союп, атасы Элеман жетине албай чоң той берди дейт. Жети там толгон казынаны⁷ ачып, жеткен элдин баарына, зарып⁸ кылып чачып, жыргап-куунап жатып калышты дейт.

СӨЗДҮК

жер алдынын падышасы – владыка подземного царства
кай жерде (каякта) экенин – где находится

Кай жерде экенин айтышат. Русландын атасы каякта?
чабыттап (чабыттоо) – путешествовать, бродить, делать разведывательные обходы.

Алпкаракуш ... учту. Алешанын кыялы алыска ...
толготуу – начались роды, родовые схватки
жерге жарык тийгенде – когда рассвело
кыркышкан жоону жоготтуу – здесь уничтожил самого грозного, непримиримого врага
ак ниет барбы, өч барбы? – друг с добрым намерением или злобный враг.

¹ Көзүн тазалоо – здесь избавиться, уничтожить

² Мөрөй белгилейт – здесь придумал, наметил задания

³ Аман-эсен кайтат – возвращается здоровым и невредимым

⁴ Келген соң – когда возвратился

⁵ Азуусу тутам ат союп – зарезав жирного коня

⁶ Айры өркөчтүү төө – двугорбый верблюду

⁷ Казына – сокровищница

⁸ Зарып (зарп, же сарп) кылуу – расходовать

канатынын бир талын – перья из крыльев

.... жулуп берет. алдына калкалады.

бербестин амалын кылып – ищет повод для отказа, не желает отдавать

Көкдөө бербестин ... кылды. Канатбек ... аракет кылды.

?

1. Көкдөө күйөө балдарына кандай буйрук берди? 2. Эр Төштүк кимдерди алып жолго чыкты? 3. Чаар бээнин кулунун кайсы куш алып кетип жүргөн? 4. Алпкаракуштун балдарын кайсы жандык соруп алуучу эле? 5. Төштүк аны өлтүрүп чынардын башына чыкканда балапандар эмне дешти? 6. Алпкаракуш кантип келди жана Төштүккө эмне деди? Кийин Төштүктү жер үстүнө ким чыгарат? 7. Төштүк дагы кандай окуяларды башынан өткөрдү?

📖

1. Буга чейин бул эпоско окшош чыгармаларды окудунар беле? Эгер окуган болсоңор бири-бири менен салыштыргыла. Алардагы айырмачылыктарды жана окшоштуктарды таап, айтып бергиле. Каармандарды салыштыргыла, өткөн окуялар кайсы мезгилге таандык экендигин аныктагыла.

2. Тууган-туушкандыкты жана жек-жааттыкты билдирген сөздөрдү ажыраткыла: *ата, бала, кыз, келин, кайната, күйөө бала, таяке, жээн, кайнага, каймене...*

3. Төмөнкү сөз айкылыштарынын маанисин түшүндүргүлө. Алардын кайсылары фразеологизм, кайсылары кош жана кошмок сөздөр экендигин тапкыла. Кандай көркөм сөз каражаттары катары колдонулгандыгын аныктагыла.

Сан жылкылуу Сарыбай, жан эти менен тең, аттаптондоп, жоо-жарак, кол башындай ак баштык, ниети жаман, пейли тар, жер тыңшар Маамыт, ак жылкыдан боз болуп, кырк кулак казан, өжөк-өжөк кан, алактап качып, акылы шашып, алп кара куш, жаканын баары жамгырлап, бөксөнүн баары мөндүрлөп.

4. Чыгарманы окуп чыгып, маанисине, берген идеясына, сүрөттөлгөн окуя, көрүнүштөргө терең түшүнгүлө. Каармандардын оң жана терс сапаттарына анализ жүргүзгүлө. Чыгармадан алган түшүнүгүнөр аркылуу элестетип, ар бир каармандын адабий көркөм портретин тарткыла.

5. Элдин байыркы анимисттик, магиялык, тотемдик түшүнүктөрүнө мисалдарды келтиргиле. Бул эпоско окшогон орус элинин чыгармалары барбы? Эгер билсенер, алардагы түшүнүктөрдү салыштыргыла, окшоштуктарын жана айырмачылыктарын белгилегиле.

6. Чыгарманын өзүнөргө жаккан эпизоддорунан жаттагыла жана орус жана башка тилдерге которууга аракет жасагыла.

7. Чыгарманын тексти боюнча баяндама жазгыла.

8. Төмөнкү сөз айкаштарын эсинерге түйүп алгыла жана өз ара сүйлөшүүдө кебинерде колдонула.

Тишим сары болду, өзүм карып болдум, атка жетпей чал болдум, өзүм жетим бала болдум, жол болсун, төгөрөктүн төрт бурчун, төрт айланга кыдырып, анталаңдап жүзүргөн, өөдө чыксаң өбөкмүн, үзүлгөнү уланым, атка жеңил, тайга чак, жер солкулдап, чаң басып, бармагынан май чыгып, тырмагынан чаң чыгып, жебе-ден мурун жеткени, олбуй-солбуй камчы уруп, умачтай көзү ачылды, акылым көп, алым аз.

9. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү көп чекиттин ордуна кашаанын ичиндеги сөздөрдүн туурасын таап койгула. 1) Сарыбайдын..., тогуз кыздын ... (туну, туусу, ортончусу, кенжеси, узуну, кыскасы, эркеси, тунгучу). 2. ...баарын оорутуп, ... баарын жоорутуп (жүрөктүн, көңүлдүн, ниеттин, тулпардын, көлүктүн, эшектин). 3. Элемандын Төштүгү кемпирди ..., ... жула качат. (сыйкырлап, көндүрүп, алдап, кайракты, сокуну, өгөөнү).

Кучакташып ... болуп, ... Маамыт турганы (дос, кас, куда, жээн), (куюн, көрөгөч, жер тыңшаар, жейрен секиртпес).

Түшүндүрмө сөздүк

күйөө бала – жених; зять, в отношении старших родственников жены

алпкаракуш – букв. птица великан; огромная сказочная птица, которая помогает спасению положительных (героев) персонажей.

кулач – размах рук; маховая сажень, мера длины равная расстоянию между концами вытянутых в стороны и находящихся в горизонтальном положении рук.

ажыдаар – дракон; перен. страшилище.

тутам – горсть (пространство между ладонью и согнутыми внауть пальцами в форме трубочки)

МИФОЛОГИЯЛЫК ЧЫГАРМАЛАР

Легендалар

Байыркы элдер жаратылышка, айлана-чөйрөгө, коомго¹ жана жандуу-жансыздарга² өзүлөрүнүн алгачкы мамилелерин, көз караштарын билдиришкен. Алар табияттын ар кандай кубулуштары, коомдук өзгөрүүлөр, жандыктардын, чөп-чардын³ пайда болуулары туурасында ой жүгүртүшкөн. Ошентип, аларды бир башка нерселерге окшоштуруу, ооштуруу келип чыгат. Мифтер – элдик түшүнүктөрдүн эн

¹ Коомго – обществу

² Жандуу-жансыздарга – живым и не живым

³ Чөп-чар – зелень, трава

байыркыларынан. Аларда элдин алгачкы *анимисттик*, *магиялык*, *тотемдик*, *шамандык* түшүнүктөрү, көз караштары чагылдырылган.

Байыркы адамдардын түшүнүгүндө тоо-таш, жер-суу, жан-жаныбарлар жандуу деп эсептелинген. Алар да адамдар сыяктуу ойлой, сүйлөй алышат, жаман же жакшы иштерди жасашат, өч алышат¹ же жардам беришет деп ишенишкен. Уруучулук доорлордо мергенчилик менен күн көргөндөр аңчылыктан жолу болбой калса же илдетке, кырсыкка чалынса, табияттын жинине тийип, каарына калуудан деп эсептешкен. Табияттын ар кандай сырларынан коркуудан, аларга табынып сыйынуудан улам ар кандай ырым-жырымдар, кыялдануулар, мифологиялык көз караштар келип чыккан. Демек байыркы эл жаратылыш сырларын түшүнүүгө аң-сезимдери жетпегендиктен, алардын касиеттерин ар кандай божомолдошкон², ар кандай нерселерге окшоштурушкан³. Буларда элдин жаратылыш күчтөрүн түшүнүүгө болгон аракеттери, умтулуулары чагылдырылган. Силер таанышкан «Эр Төштүк» эпосунда мифтик мотивдер арбын учурайт.

Кыргыз элинде легендалар кенири таралган. Алар негизинен *тарыхый*, *топонимикалык*, *космогониялык*, *этимологиялык* ж.б. легендалар деп бөлүнүшөт.

Легенда өзүнүн фантазиялуулугуна, дүйнө таануудагы чектелгендигине⁴ карабастан, жаратылышты үйрөнүүгө, коомдун сырларын билүүгө жасаган далалаты⁵ менен айырмаланып турат. Алардын негизги тематикасы жер-суу, күн-ай, жылдыз, тоо-таш, жан-жаныбарлардын жаралышын көркөм окшоштуруу аркылуу түшүндүрүү болгон. Эми силер тааныша турган легендаларда, топ жылдыздарынын пайда болушун түшүндүрүүгө аракет жасалат.

¹ Өч алышат – мстят

² Божомолдошкон – предполагали, воображали

³ Окшоштурушкан – уподобляли, сравнивали

⁴ Чектелгендигине карабастан – несмотря на ограниченность

⁵ Далалаты (аракети) – здесь: попытка, старание

Үркөрдүн кызы Үлпүлдөк сулуу

Үркөрдүн кызы Үлпүлдөк сулуу, ай десе аркы жок, күн десе көркү жок өтө сулуу кыз экен. Атасы Үркөр эл катары жан баккан, эби менен мал тапкан, элге-журтка алымдуу, жетим-жесирге кайрымдуу орто чарба¹ оокаты бар адам экен. «Кызым чонойсо, өз теңин тапса, ага сүйлөшүп жүрүп баш кошсо², неберелүү, чөбөрөлүү болсом»³ – деп тилек кылчу экен.

Ошол чөйрөдө Жетиген⁴ атанган, ашынган уруу-кески жети бир тууган да жашашчу экен. Алар айылдан айыл кыдырып, семиз мал болсо, баалуу дүнүйө болсо уурдап алышып, көзүн будамайлап жоготушчу экен. Уурдап, тартып алгандарына корстон болушуп, уурулук өнөрлөрүнө сыймыктанышчу экен. Күндөрдүн биринде Үркөрдүн кызы Үлпүлдөк сулууну көрүшүп, жактырып калышат да, уурдап кетишет. Жалгыз кызына кайгырган Үркөр каруу-жарагын камдап:

«Желке чачым буубасам,
Жетиген сени куубасам.
Жер үстүнөн жок кылып,
Жетиген атың өчүрүп,
Тыйпыл кылып тынбасам,
Туулбай туна чөгөйүн,
Күндү көрбөй өлөйүн» –

деп касам ичип, ант берип⁵ кубалайт.

Жети каракчы жерден жай таппасын билишип⁶, Үлпүлдөк сулууну алып асманга чыга качышат. Үркөр артынан кубалап кошо чыгат. Жетиген жылдызына айланган ошол жети каракчы ошол күндөн ушул күнгө Алтын казык жылдызын тегеренип качат дейт. Үркөр түндөсү таң атканча аларды кууйт дейт. Үркөр төбөдөн көрүнүп, жеткени калганда, жетиген атып келе жаткан таңга аралашып жашынып калат имиш...

¹ Орто чарба – среднего достатка человек.

² Баш кошсо (турмушка чыкса) – чтобы вышла замуж

³ Небере-чөбөрө – внук, (внучка) – правнук (правнучка)

⁴ Жетиген (жети каракчы) – семерка, прозвище семи воров; созвездие Большая Медведица

⁵ Касам ичип, ант берет – клянётся, даст клятву

⁶ Жерден жай таппасын билишип – поняв, что нет места на земле

ТООТАЙ МЕРГЕН МЕНЕН ҮЧ АРКАР

Жер жаралганда Тоотай деген мерген жашайт. Жанда жок кылдат¹ мерген Тоотайдын атканы эч качан жаза кеткен эмес. Аны тоготпогон, алыстан эле анын жытын алып, жаасын жолотпогон абдан шум² үч аркар болот.

Күндөрдүн биринде Тоотай мерген сары айгырына минип, мылтыгын асынып, тайганын³ ээрчитип жүрүп, үч аркарды жолуктуруп калат. «Мунун үчөөнү тен жайлайын» – деп, тайганын агытып, мылтыгын үч аркарга сунуп, мээлеп шыкаалап калат.

Аркарлар жыт алып, Тоотайды көрүшөт.



– Балакет байкатпай тооруптур⁴, бизге ажал жеткен экен – дешип, аркарлар шашып, дыр коюп үркүп⁵ калышат.

– Бу балакеттен куткар! – деп аркарлар жаратканга⁶ зар какшашат. Жараткан алардын тилегин кабыл кылат. Жан үрөп арыш керген үч аркар күүлөнгөн боюнча⁷ көкөлөп асманга учуп жөнөшөт. Аларды кууп жетип, жаза-буза тиштеген тайган да кошо чыгат. Тоотай мерген мылтыгын шыкаалап мээлеген боюнча бу да көккө сызат. Тушалуу сары айгыр да алардан калбайт. Булардын баары асманга барып, ар кимиси өзүнчө жылдызга айланып⁸, ошондон бери күн боюнча орун алмашып турат экен.

¹ Жанда жок кылдат – здесь искусный, меткий (охотник)

² Абдан шум – здесь очень хитрые, проворные.

³ Тайган – борзая

⁴ Байкатпай тооруптур – здесь незаметно выследил

⁵ Дыр коюп (үркүп) – шарахнулись в испуге

⁶ Жаратканга – здесь к всевышнему

⁷ Күүлөнгөн боюнча – по инерции

⁸ Жылдызга айланып – превращались в звезды

СӨЗДҮК

окшоштуруу (окшоштурушкан) – сравнение (сравнивали), уподобление

илдет (оору) – болезнь, хвор

кырсык – несчастье, беда

Ооруп же кырсыкташса, каарга калдык деп эсептешкен.

сыйынуудан улам – из за поклонения

элдин умтулуулары – стремления народа

... .. чагылдырылган. Максат алга .. бала.

көзүн будамайлап – пуская пыль в глаза, обманывая

корстон болуп – важничая *здесь* были довольны

каруу-жарагын камдап – подготовив оружие

Үркөр ... алып артынан кууйт.

асманга чыга качышат – улетают в небеса

тегеренип качат дейт – *здесь* постоянно убегает вокруг (Полярной звезды)

жаза кеткен эмес – *здесь* никогда не промахивался

тоготпогон – пренебрегая, не считаясь, не принимая всерьез

жайлайын деп – *здесь* хотел убить

жыт алып – почуяв запах

Бугулар жыт алышты.

зар какшашат (жалынышат) – умоляют

Аркарлар жалынышты. Эне наристесине жалынды.

жан үрөп – вострепнув

Кристина ... ырдады.

учуп жөнөшөт – взлетели

жаза-буза – как попало, мимоходом

Тайган ... тиштеди. Апасы Дилдени ... бир чапты.

тушалуу сары айгыр – название звезды (*букв.* Рыжий конь, со спутанными ногами)

 Төмөнкү таблицаны толтургула:

Жылдыздардын (асман телолорунун) кыргызча аттары	орусча аталышы
1. Сары жылдыз (Чолпон)	Венера
2. Жетиген (Жети каракчы)	Созвездие Большой Медведицы
3. Үч аркар	
4. Үркөр топ жылдызы	
5. Үлпүлдөк сулуу	
6. Алтын Казык	
7. Тараза Жылдыз	
8. Ак сары ат, Көк сары ат	
9. Тушалуу сары айгыр	

Уламыштар

Уламыштар оозеки адабиятта ошондой эле улама сөздөр, аңыз кептер деген ат менен да белгилүү. Уламыштар легенда сыяктуу эле фантазияга мол келет. Ошентсе да легендадан айырмаланып, анда болуп өткөн окуялар, жашап өтүшкөн тарыхый инсандар¹, жер-суунун көрүнүштөрү² жана алардын аталыштарынын³ келип чыгышы жөнүндө ой жүгүртүлөт. Алар тарыхый баяндоого, чындыкка жакын чечмелөөгө аракет кылгандыгы менен айырмаланат. Кыргыз уламыштары тематикасына карап жалпысынан эки топко – тарыхый жана топонимиялык болуп бөлүнүшөт.

Маселен, Чыңгыз хан, Аксак Темир, Жантай, Курманжан ж.б. инсандар тууралуу аңыз кептер тарыхый, ал эми Бишкек, Ысыккөл, Долон, Байтиктин боз бөлтөгү ж.б. тууралуу улама сөздөр топонимикалык уламыштар деп аталат.

Балбай баатыр

Балбай баатырдын энеси Жолборстун жүрөгүнө⁴ талгак болот. Бирок, ошол учурда эл жолборстун жүрөгүн таба албай коюшуп, камандын өтүн, жылкынын жүрөгүн алып келип беришет. Энеси ошолорду жеп⁵, талгагы канат экен.

Кийин Балбай баатыр атанып, далай эрдик көрсөтөт. Ошондо эл анын тоң моюндугун байкашат. Кандай шашылыш⁶ иш болсо да артына кылчайып, мойнун буруп карай албастан, бүтүндөй тулкусу менен бурулчу экен. Ошондон улам каман моюн деп аталып кетет. Кежигесиндеги түксүйгөн жалы ага баатырдык көрк берип турган дешет.

Балбай баатыр жаш кезинен эле жылкынын таза этин жеп, кымызын ичип, уу коргошундун түбүн жеп көнгөн экен. Аны кармап алып, Алматыга (ал кезде Верный деп аталган) түрмөгө салып, уу беришет⁷. Сегиз жолу берилген ууну былк этпей көтөрүп, тогузунчусунан араң кайтыш болгон⁸ экен.

¹ Тарыхый инсандар – исторические личности

² Жер-суунун көрүнүштөрү – явления природы

³ Аталыштарынын – *здесь* названия, наименования

⁴ Жолборстун жүрөгүнө – сердцу тигра

⁵ Ошолорду жеп – кушала их

⁶ Шашылыш иш – спешная, срочная, безотлагательная работа.

⁷ Уу беришет – дают яд

⁸ Кайтыш болгон – умер, скончался

Кошойкоргон

Атбашы районунун күн батыш маңдайында «Кошойкоргон» аттуу жер, сепилдин урандысы бар. Илгери Манас баатырдын тушунда кадимки катаган¹ уруусунун ханы Кошой балбан салдырган экен. Калмактардын баскынчылыгынан эл туш-тушка качканда, Кошой элин ошол сепилге бекитип алып, алар менен салгылашкан экен.

Калмактар көптүк кылып Кошойдун Билерик деген баласын кармап кетишкен². Кийин Манас элди-жерди кытай-калмактардан тазалаганда, Кошой абасына жардамга келип, душмандардын курчоосунан куткарат. Көп жылдардан соң сепил бузулуп, азыр анын урандылары гана калган.

С О З Д У К

аңыз кептер (улама сөздөр) – здесь предания

Эл арасы ... өтө бай. Улама сөздөр – элдин кенчи.

мол келет («көп» деген мааниде) – много, богат

Уламада фантазия... болот. Выйыл мол түшүм алынды.

көрүнүш – вид

Жер-суунун ... жөнүндө ой жүгүртүшкөн. Ильянын көрүнүшү сүрдүү. Жолойдун көрүнүшү орой.

айырмаланат – отличается

Миф менен легенда бири-биринен айырмаланат.

камандын өтү – желчь кабана

баатыр атанып (аталып) – здесь стал называться (народом) богатырем, храбрецом.

тоң моюн – неуклюжий

Балбай ... баатыр болгон. «Экинчи тоң моюндук кылбай жүр», – деди.

тулкусу менен – всем телом

кежигесиндеги түксүйгөн жалы – хохолок на затылке

былк этпей көтөрүп – уверенно выдержал

сепилдин урандысы – развалины крепости

курчоосунан куткарат (курчоодон бошотот) – освободить от окружения

- ?
1. Мифологиялык чыгармаларга кайсыл жанрлар кирет? Легенда деген эмне? Кыргыз элинде кандай легендалар бар экен? Уламыштар легендалардан эмнеси менен айырмаланат экен?
 2. Силер окуган легенда жана уламыштар жактыбы? Аларда айтылган окуялардын кайсынысы чындыкка жакын, кайсынысында фантазия, апыртуу бар? Дагы кандай легенда, уламыштарды билесинер?

¹ Кадимки катаган уруусу – здесь давнее известное племя катаган.

² Кармап кетишет – берут в плен.



1. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн түзүлүшү жана мааниси кандай экендигин аныктагыла. Бул сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн жайланыш тартибин орус тилиндеги котормосу менен салыштыргыла.

Атасы Үркөр эл катары жан баккан, эби менен мал тапкан, элге-журтка алымдуу, орто чарба адам экен. «Туулбай туна чөгөйүн, түндү көрбөй өлөйүн» – деп ант берет. Аркарлар жыт алышып, Тоотайды көрүшөт. «Бу балакеттен куткар!» – деп зар какшашат.

2. Силер кандай легенда, уламыштарды билесинер?

3. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, жөнөкөй жана тааал, жалан жана жайылма мүчөлүү, жай, суроолуу, илептүү сүйлөмдөрдү уюштурула.

Коом, небере-чөбөрө, орто чарба, касам ичип, ант берип, көзүн будамайлап, анимизм, тотемизм, аркар...

Түшүндүрмө сөздүк

анимизм (латынча жан, рух, адам) – байыркы адамдардын жан-жаныбар, чөп-чар, буюм-теримдерди киши сыяктуу ойлойт, сезет, алар сыяктуу жашоо касиетине ээ деп түшүнүшү.

магизм (латынча сыйкырчылык) – кандайдыр бир дубалардын жардамы менен айлана-чөйрөгө таасир этүүгө болот деген ишеним

тотемизм (грекче башталыш) – бардык адам жан-жаныбарлардан келип чыккан деген түшүнүк. Ошондуктан алар ал жаныбарларга айлана алышат, алар сүйлөшө алышат деп ишенишкен.

шаманизм – байыркы диндердин бири. Ага ишенгендер көрүнүштөрдүн, кубулуштардын ээси бар, алар кээде адамдарды колдойт, ачуусуна тийсе кырсык алып келет деп түшүнүшкөн. Шамандар гана ал күчтөр менен тил табыша алат деп ойлошкон. Алар башкалардан айырмаланган кийим-кече кийишкен, сыйкыр-керемет күчү бар деп эсептелинген аса-муса таяк алып жүрүшкөн. Атайын ырым-жырымдарды кылышып, бийлөө, аспапта ойноо менен таасирдүү көрүнүшкөн.

тарыхый – болуп өткөн окуяларга, тарыхый жашаган адамдарга байланыштуу.

топонимикалык – жер, суу аттарынын пайда болушуна байланыштуу.

космогониялык – планета, жылдыз, ж.б. асман телолорунун келип чыгышына байланыштуу.

аркар – архар, горный баран (самка). Койдун жапайы түрү. Жүрүшү ыкчам, тоо-таштын катаал шартына өтө чыдамдуу жаныбар. **тушалуу сары айгыр** – название звезды (букв.) Рыжий конь, со спутанными ногами.

талгак болуу – идиосинкрязия, вкусовые капризы (старое поверье) если у женщины должен родиться богатырь, ей хочется есть сердце, или мясо тигра.

уу коргошундун түбү – корень аконита. Кыргыздар байыртадан бул чөптү дарылык үчүн колдонушкан.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Миф жөнүндө түшүнүк

Миф (*грекче улама сөз*) – байыркы адамдардын айлана-чөйрөсүндөгү турмуш-тиричилик, жан-жаныбар, жаратылыш көрүнүштөрүнө байкоолорунун¹, ой жүгүртүүлөрүнүн натыйжасында пайда болгон чыгармалар. Аларда ар кандай укмуштуу күчтөр, кудайлар, шайтандар², сырдуу көрүнүштөр, адаттан тыш окуялар жөнүндө көркөм апыртылып³ баяндалат. Бул чыгармалар адамдар али жаратылыштын сырларына түшүнө элек кездерде, нерселерди, кубулуштарды көркөм ооштуруу⁴, окшоштуруу, салыштыруунун негизинде⁵ пайда болгон.

Мифологиялык тексттер кыргыз элинин эпикалык чыгармаларында (эпостордо), жөө жомокторунда, уламыш жана легендаларында ж.б. жанрларда кенири кездешет. Силер, балдар, андай тексттердин айрым үлгүлөрү менен жогоруда тааныштынар.

Ошондой эле азыркы учурда да жазуучулар мифтерге кенири кайрылат. Эсиңерге түшүрүп көргүлөчү, азыркы кайсы жазуучулардын чыгармаларынан мифологиялык тексттерди окугансыңар?!...

Төмөнкү ырдын маанисин кары кишилерден сурап чечмелегиле: Жылдыздарга карата элдик байкоолордун туура экендигин текшергиле:

Оң чекеден күн чыгып,	Тогоол ⁶ болуп бул экөө
Сол чекеден ай чыгып,	Белги берип атыптыр.

«Семетей»

ДИДАКТИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАР

Адептүү жүрүш-турушка, ак ниет, чынчыл, эмгекчил болууга, кайрымдуу, боорукер, адамкерчилик сапат-касиеттерге ээ болууга үндөгөн, кыска, так, түз маани билдирген көркөм кептер *дидактикалык чыгармалар* деп аталышат.

¹ Байкоолор – наблюдения.

² Шайтандар жөнүндө – про сатану, про нечистую силу.

³ Апыртылып (күчөтүлүп) – преувеличивая, фантазируя.

⁴ Көркөм ооштуруу – художественное уподобление, метафоричность.

⁵ Салыштыруунун негизинде – на основе сравнений.

⁶ Тогоол (астрономиялык түшүнүк) – противостояние звезд.

Дидактика – грек сөзү, «өрнөк, үлгү берүүчү, таанытуучу, тарбиялоочу» деген мааниси билдирет.

Кыргыз элинде дидактикалык чыгармалар оозеки чыгармачылыктын маанилүү бир бөлүгү. Андай чыгармаларга макал-лакаптар, насаат, терме, үлгү, санат ырлары, табышмактар кирет.

Макалдар жана лакаптар

Сөздүн көркү – макал

Ар бир элдин маданий турмушунда макал-лакаптар өтө кенири тараган, тарбиялык кызматы өтө жогору келген жанр. Аларда элдин, адамдардын жашоо-турмуш негиздери, адеп-ахлактык¹ жүрүш-туруш нормалары уютулган алтындай салмактуу, кыска, так, таамай чагылдырылган. Булар элдин турмуштук тажрыйбаларында кылымдар бою такталган, өнүктүрүлгөн көз караш, ой-тилек, максат-мүдөөлөрүнүн, ой-бүтүмдөрүнүн жыйындысы. Макал-лакап-



тар ой-пикирдин тереңдиги, турмуштук көрүнүштөрдү кенири камтыгандыгы, жамааттын² көз карашын чагылдырып тургандыгы, тилинин курчтугу, таасындыгы менен айырмаланып турушат. Алардын корутундусу,³ так келип, адамды белгилүү бир ишенимге, түшүнүккө⁴ тарбиялайт. Макал-лакаптар адам турмушунун бардык тарабын камтыйт, б.а. анын тематикасы өтө кенири. Мисалы төмөнкү макал-лакаптарды алып көрөлү:

¹ Адеп-ахлак – нравственно-эстетические, моральные (нормы).

² Жамаат – коллектив

³ Корутунду (жыйынтык) – заключение.

⁴ Түшүнүккө (түшүнүмгө) – к миропониманию, мировоззрению.

«Эр достугу – эгиз, эл достугу – деңиз», «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде», «Өнөр алды – кызыл тил», «Жаш келсе ишке, кары келсе ашка», «Эл дөөлөтү – эмгек, эмгек баарын жеңмек», «Мурун чыккан кулактан, кийин чыккан мүйүз озуптур», «Ачка олтургандан көрө, айранга нан туурап жеген жакшы», «Айдаганы беш эчки, ышкырыгы таш жарат».

Булардын тематикасы достук, баатырдык, тил, өмүр, эмгек ж.б. түбөлүктүү түшүнүктөргө арналат. Макал-лакаптар байыртадан эле¹ адам эс-акылынын, оюнун энциклопедиясы – деп атоого татыктуу болгон. Аларга баа берүүдө эл суктануу менен² «сөздүн гүлдөрү», «адам оюнун каймагы», «сөз килеми» деп аташкан.

Көп сандаган макалдар жалкоолорду, жатып ичер жанбактыларды³, анткорлорду⁴, ичи тар көрөлбастарды, кошоматчыларды, эки жүздүүлөрдү, кекирейүүчүлөрдү⁵, коркоктор менен соргокторду⁶ ж.б.д.у. сыяктууларды сынга алат, шылдындайт. Маселен, «Байдын түбү уурулук», «Адалсынган молдонун үйүнөн, алты камандын башы чыгыптыр», «Иштебеген тиштебейт», «Жалкоонун жан жыргатары - уйку менен түш, жан кууратары – эмгек менен иш», «Корооно сак бол, коншунду ууру тутпа» ж.б.

Элдин турмуш-тиричилигиндеги узак тажрыйбалардын корутундусунан чыккан көз караштарды таасирдүү жана терең мааниде баяндаган кыска, уйкаш сүйлөмдөрдү макалдар дейбиз. Макалдарда ой толук айтылып, анын жыйынтыгы көрүнүп турат.

Мисалы, «Абийиринди жашыңдан сакта», «Акылы азын азабы көп», «Тоону, ташты сел бузат, адамзатты сөз бузат», «Алыстагы душмандан, андып жүргөн дос жаман», «Окуу – билим азыгы, билим – ырыс азыгы» ж.б.

Белгилүү бир окуядан, же адамдын мүнөзүнөн, жүрүштурушунан улам айтылып калган, келип чыгыш тарыхы

¹ Байыртадан эле (ээлтеден эле, илгертеден эле) – с древних времен.

² Суктануу менен – восхищаясь, с восхищением.

³ Жатып ичер жанбактыларды – дармоедов, ленивых людей, стремящихся жить за счет других.

⁴ Анткорлорду – лгунов, клеветников, притворщиков

⁵ Кекирейүүчүлөрдү – высокомерных

⁶ Соргокторду – обжорливых, ненасытных

бар, элестүү сөздөрдү лакаптар дейбиз. Лакапта ой гана берилет да, корутунду угуучулар тарабынан чыгарылат. Лакаптар салыштыруу жана окшоштуруу иретинде айтылгандыктан -ган, -дай деген мүчөлөр, «окшобой», «болбой», «дегендей» сыяктуу сөздөр менен аяктайт».

Мисалы, «Жетигендей ээрчишпей», «Шодокондун бүркүтүндөй жутунбай», «Өлгөн аттын такасын издеп, бир бай алты ай жер кезген экен» ж.б.

СӨЗДҮК

жашоо-турмуш негиздери – основы жизни

Элдин ... байыртадан көчмөн турмушка ыңгайлашкан.

уютулган алтындай – как слиток золота.

Макал-лакаптар ... накыл кептердин, сөз каймактарынын жыйындысы. Таш ... оор экен.

максат-мүдөө – цель, стремление.

Кандай ... – ... бар?

Максат мыкты окуучу. Элдин ... эле дүйнөдө тынчтык болсо.

түбөлүктүү түшүнүктөр – извечные понятие

Эмгек, акыл, тил ж.б. алар ...

адалсынган молдо – ложно святой мулла

... айтканын кыл, кылганын кылба (макал).

Акырын баскан ... сактан, ала чапан кождон сактан.

таасирдүү – влиятельный

Чечен ... сөз сүйлөдү

Рустам чөйрөсүндө ... бала.

сөздүн гүлдөрү, сөз килеми (эң сонун сөздөр) – прекрасные слова.

Жазуучу ... менен чыгармасын жаратты.

Алина апасына ... арнагысы келди.

адам оюнун каймагы (мында адамдардын эң сонун ойлору деген мааниде) – сливки (прекрасные) человеческой мысли.

Макал-лакаптарда ... катылган. Кимдин ... ким билет?

? Төмөнкү суроолорго жооп берүүдөн мурун макал-лакаптар жөнүндөгү макаланы, алардын аныктамасын көңүл коюп окуп чыккыла. 1. Макал деп эмнени айтабыз? 2. Лакап деген эмне? 3. Аларды эмне үчүн «акыл-ойдун энциклопедиясы» деп аташат? 4. Силер кандай макал-лакап билесинер? 5. Алар дидактикалык башка жанрлардан кандай өзгөчөлүктөрү менен айырмаланышат?

Көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрүн койгула. Маанисин түшүндүргүлө жана тематикасын аныктагыла:

1. Эр башына ... менен суу кечет.

Ат башына ... менен суу ичет.

2. Байдан ... чыкса, кедейден ... чыгат.

3. Касапчы ... сөөк сатат.

4. Туура ... тууган жок, ... бийде ыйман жок.

5. Айгыр болор кулундун ... чоң болот. Кочкор болор ... маңдай жагы ... болот.



1. Төмөндөгүлөрдүн кайсынысы макал, лакап, табышмак жана фразеологизм сөздөр экендигин аныктагыла: «котур ташы койнунда»; «сиркеси суу көтөрбөй»; «Чубактын кунундай чубалган иш»; «чычканга кебек алдырбас»; «Ала-байтал акылың болсо, көлгө тарт»; «мурун туулуп, кийин калган эмне?»; «Баланын көркү энеде, дайранын көркү кемеде»; «Шаршенче кайталап»; «Ай астынан өткөн жигит, алтын чоор тарткан жигит», «Күн астынан өткөн жигит, күмүш чоор тарткан жигит»; «Илим – окуу булагы, Билим – өмүр чырагы».

2. Төмөнкү орус элинин макалдарынын маанисине дал келген кыргыз элинин макалдарын тапкыла, аларды салыштыргыла: «Земля мать-подает клад», «Где цветок, там и медок», «Старое старится, молодое растет», «Без причины чирый не сядет», «Береги честь смолоду», «Труд человека кормит, а лень портит», «С родной земли умри – не сходи», «Плетью обуха не перешибешь», «Всякая сосна своему бору шумит», «Белый свет не околица, а пустая речь не пословица», «Умный плачет, глупый скачет», «Море по рыбке не тужит», «Не надобен клад, если в семье лад».

3. Төмөнкү лакаптардын маанисине дал келген кыргыз элинин лакаптарын тапкыла:

«Комар носа не подточит», «Совать нос не в свое дело», «Пальцы в рот не клади», «Все идет как по маслу», «Ни к селу, ни к городу», «Чужими руками жар загребать», «Работать с огоньком».

4. Көп чекиттин ордуна тиешелүү сан атооч сөздү койгула. Сан атоочтун кайсы түрүндө тургандыгын жана кандай маани түшүндүрөрүн айтып бергиле.

1. Билеги күчтүү ... жыгат
Билими күчтүү ... жыгат.
2. ... бири кыдыр
3. Эр ортону ... жаш
4. ... байлык ден-соолук
... байлык ак жоолук, ... байлык ...
5. Айла ..., акыл ...
6. ... миңге, ... түмөнгө.

5. Тил, эмгек, акыл жана билим, мал чарбасы, дыйканчылык, өнөр, эл, эрдик жана коркоктук, достук жана душмандык, үй-бүлө, өмүр жана өлүм тематикаларындагы макал-лакаптарды таап классификациялагыла!¹

Алардын маанисин ата-энеңердин, байке-эжеңердин, түшүндүрмө сөздүктөрдүн жардамы менен чечемелегиле.

6. Ата-энеңер, досторуңар, силер сүйлөшүп жүргөн таанышта-

¹ Классификациялагыла – классифицируйте

рыңар өз кептеринде кандай макал-лакаптарды колдонушарын байкап, аларды адабий күндөлүгүңөргө жазып алгыла.

ЛИРИКАЛЫК ТЕК

Эмгек ырлары

«Эмгек элди жаратат» деген накыл сөздүн¹ калети жок². Анткени эмгек менен гана адам ушул күнгө келип жетти.

Көптөгөн фольклордук чыгармалар да - эмгек процессинин натыйжасы³. Эмгек кылуу процессинде жаралып, аны жеңилдетүү максатын көздөгөн ырлар эмгек ырлары деп аталышат.

Кыргыздын эмгек ырларына «Оп майда», «Бекбекей», «Шырылдаң», «Тон чык» деген ырлар кирет. «Оп майданы» күзүндө кырман баскан дыйкандар беш-алты жылкыны же уйду, же эшекти теминге кошуп алып тегерете айдаганда⁴ ырдашкан.

«Бекбекей» ыры мал уурдоочуларды сестентүү⁵ максатында, түнкүсүн короо кайтарган кыз-келиндер ырдоочу ыр. Анда короону кайтарган кишилер⁶ бар экендиги, алар сак экендиги жөнүндө сөз болот.

«Шырылдан» болсо – жылкычылардын турмушунан алынган ыр. Анда жылкычылар кыз оюндарда, үйлөнүү үлпөттөрүндө⁷ айылга түшүп келип ырдашкан.

Орус фольклорундагы – дыйкандардын, бурлактардын, ямщиктердин жана жумушчулардын ырлары жалпы жонунан кыргыз эмгек ырлары менен үндөшүп турат. Бардык эле эмгек ырлары өтө оор эмгек процессин жеңилдетүү жана эмгектин акыбети кайтышын⁸ тилек кылуу мотивинде болгон.

Эмгек ырларын окуп чыгып, ата-бабалардын акылдуулугуна, талантына күбө болбуз. Маселен, алар ар кандай

¹ Накыл сөз – мудрое слово, изречение.

² Калети жок – безспорно, правильно.

³ Эмгек процессинин натыйжасы – результат трудового процесса

⁴ Тегерете айдаганда – когда вели по кругу.

⁵ Мал уурдоочуларды сестентүү үчүн – чтобы попугать скотокрадов.

⁶ Короону кайтарган кишилер – люди охраняющие овечий загон.

⁷ Үйлөнүү үлпөттөрүнө – к свадебным празднествам.

⁸ Акыбети кайтышын – чтобы оправдал себя, дал свои плоды.



ишти ыр менен коштоп,¹ убакытты өткөрүүгө, чарчап-чаалыккандарын унуткарууга, аракет кылышкан. Ырлар эмгек ыңгайына жараша чыгарылып, иштин ыргагы менен² үндөшүп турган. Ыр аларга дем, күч берип, көңүлдүү, маанайлары жогору болгон. Алар даяр текстти гана жаттап албастан, өзүлөрү да ага кошумча саптарды кошушкан. Ошентип ырдын варианттары жаралган.

БЕКБЕКЕЙ

Бүгүн бир айдын он беши,
Сары улак төл башы³
Аркада жылдыз алтымыш,
Кайтарган коюм алты жүз.
Короомдун чети таман жол,
Кайтарган коюм, аман бол.
Короомдун жолу тосмо жол,
Кайтарган коюм эсен бол.
Короомдун чети кыр толгой,
Кайтарган коюм жык толгой.
Аксай менен көк сайдай,
Таш алышкан Бекбекей.
Арпа менен буудайдай,
Баш алышкан⁴ Бекбекей.
Күнгөй менен тескейдей⁵
Бет алышкан Бекбекей.
Кайтарган коюм алты жүз,

аркада, мында асман деген
мааниде – в небе

чети кыр толгой, мында ай-
ланасы кырдап тосулган
деген мааниде – моё стой-
бище окружено оградой
жык толгой – был заполнен,
полный (до предела)

¹ Ыр менен коштоп – сопровождаю с песнями

² Иштин ыргагы менен – в соответствии с ритмом работ.

³ Төл башы – первый приплод

⁴ Баш алышкан – здесь заколосились или заколошлись

⁵ Күнгөй менен тескейдей – как север и юг.

Алты айланып келгенче,
Алты аркар жылдыз батпайбы?
Таң сөгүлүп атпайбы?
Кайтарган коюм жети жүз,
Жети айланып келгенче
Таң кашкайып атпайбы?
Кара тоону этектеп,
Мен коноюн¹ Бекбекей.
Кара макмал тонуца
Жең болоюн, Бекбекей.
Кызыл тоону этектеп,
Мен коноюн Бекбекей.
Кызыл жака тонуца,
Жең болоюн, Бекбекей.
Иче турган ашына²,
Бал болоюн, Бекбекей.
Мине турган атына,
Жал болоюн, Бекбекей.
Түндү түндөй чуркаган,
Түлкүнүн буту сөгүлсүн.
Карыш бою жер каздык³,
Карышкыр сага не жаздык?
Эчки деген жаныбар,
Эггинде жалы бар⁴.
Койдун сүтү коргошун,
Кой уурдаган оңбосун.
Эчкинин сүтү эрменде⁵.
Эчки уурдаган шерменде⁶.
Жылкынын жүнү жылтырак,
Жылкы уурдаган куу чунак.
Белиндеги чочморуң,
Ыргай эмей эмине?
Ыргалып короо кайтарган,
Жыргал эмей эмине?

алты айланып келгенче –
пока шесть раз обойду
(стойбище)

кара тоону этектеп – у под-
ножия черной горы

жака – воротник
жең – рукава

жал болоюн – стану гривом
(твоего коня)

сөгүлсүн, мында сынсын –
пусть сломается

эггинде – в подбородке
оңбосун – чтоб ему неладно
было

жылкынын жүнү жылтырак
– шерсть коня гладкая,
блестящая
белиндеги – в поясе (у тебя)

жыргал – наслаждение, бла-
годать

¹ Коноюн – останавливаюсь на ночлег, переночую.

² Иче турган ашына – к пище (твоему).

³ Карыш бою жер каздык – выкопали пядь земли

⁴ Жалы бар, мында сакалы бар – с бородой

⁵ Эрмен – полынь горькая

⁶ Шерменде – пристыженный, опозоренный, посрамленный

Жылганын ичи жык текей,
Шыңгыроолуу Бекбекей.
Колоттун ичи кой текей
Конгуроолуу Бекбекей.

Шырылдан

Конок¹ тоого бүткөндө,
Кошо чыккан шырылдан.
Таруу ташка бүткөндө,
Талаша чыккан шырылдан.
Жылкычы менен коюндаш²
Жанаша чыккан шырылдан.
Шырылдан биздин шыйкыбыз³
Түндө келет уйкубуз.
Аман болсо жылкыбыз.
Эртең канар уйкубуз.
Шырылдан айтып жүргөндө
Конок менен тарууну
Жеп кетпесин жылкыбыз.
Шыпшырылдан шыр экен,
Жылкычынын ыры экен
Карылардын наркы экен,
Жигиттердин айты экен.
Бай, байтерек, байтерек
Башын кесмек не керек?⁴
Эт желиндүү боз койго
Тели козу не керек?
Эрге жакпас катынга,
Упа-эндиги⁵ не керек?
Ана султан шырылдан,
Мына султан шырылдан.
Шыпшырылдан шыр экен,
Жылкычынын ыры экен.

¹ Конок, таруу – просо

² Коюндаш – здесь вместе

³ Шыйкыбыз, мында ырыбыз, таң тамашабыз деген мааниде – праздник наш

⁴ Башын кесмек не керек – зачем срубить её верхушку.

⁵ Упа-эндик – белила, румяна (пудра).

талаша чыккан – здесь в
знач. одновременно вы-
росший

жанаша чыккан – в знач.
вместе, совместно вырос-
ший

жеп кетпесин – не съели

наркы (салты) – обычай,
ценность

жигиттердин айты – празд-
ник жигитов (айт – рели-
гиозный праздник)

байтерек – осина

тели козу не керек – здесь
зачем маленький ягне-
нок, подпущенный к чу-
жой овце для кормления

ОП МАЙДА

Майда-майда, мапмайда,
Майдалансын, атты айда.
Кызыл толгон кырманды¹
Сузалы биз кап кайда?
Бекер жүрсөң жан багып,
Табалбайсың эч пайда.
Майда-майда, оп майда.
Орой-орой оп майда
Ороо толсун, оп майда,
Кырча-кырча басканын,
Кырман толсун, оп майда,
Майда-майда мапмайда
Майдалансын атты айда.
Майда бассаң жаныбызга пайда...
Талкандары² бизге пайда,
Топондору³ сизге пайда.
Шакылдата баспасаң
Оп майда, бизге дан кайда.
Кар алдына калбасын,
Эртелеп баарын майдала.
Орой-орой, оп майда.
Орой-орой басканда,
Ороо толсун, оп майда.
Кырча-кырча басканда,
Кырман толсун, оп майда.
Даны бизге пайда,
Топону сизге пайда.

мапмайда – мелко-мелко

сузалы – здесь соберём бе-
кер

жүрсөң – если ничего не дела-
ешь

эч пайда – не будет никакой
пользы

кырча-кырча басканын –
здесь молотили

атты айда – гоняй коня (по
кругу)

шакылдата баспасаң – здесь
если не молотить быстро,
энергично

кар алдына калбасын – до на-
ступления зимы, чтобы зер-
но не осталось под светом

даны бизге пайда – здесь зер-
но нужно вам

СӨЗДҮК

короомдун чети таман жол – по краю (моего) загона проходит тро-
пинка (дорога)

Короомдун четинен таман жол өтөт.

тосмо жол – дорога с преградой

Ирина мектепке ... менен айланып өтүп келет.

таң сөгүлүп атпайбы – забрезжает, наступит рассвет.

Таң сөгүлүп атып келе жатты. ... мектепке чогулгула.

ыргай эмей эмине – то же ирга (вид кустарника).

¹ Кызыл толгон кырман – здесь ток полный зерна.

² Талкандары – толокно.

³ Топондору – мятина.

Ыргай, тобулгу, табылгы – баары өтө катуу жыгачтар.
шыңгыроолуу (коңгуроолуу) – колокольный

Илгери мал баштаган жандыкка коңгуроо тагышкан.

... көч келе жатат.

кошо чыккан – вместе выросший

... шырылдаң Эдил атасы менен ...

эртең канар уйкубуз – завтра выспимся

майдалансын – размельчатся, дробиться.

... атты айда.

дан кайда – здесь зерна не будет.

Үрөн экпесең ...

- ? 1. Кандай эмгек ырларын билесин жана алардын кандай өзгөчөлүктөрү бар? 2. «Бекбекей» ырында койчулардын турмушу жөнүндө кандай ой айтылат? 3. «Шырылдаң» ырында жылкычылар эмне тууралуу ой бөлүшөт? 4. «Оп майда» ыры кимдердин ыры жана анын негизги идеясы кандай? 5. Орус элинин кандай эмгек ырларын билесинер?

1. Эмгек ырларын жаттагыла жана көркөм айтууга, обону менен ырдоого көңүлүңө. Орус жана башка элдердин эмгек ырларынан аткарып бергиле.

2. Үйдөн «Эмгек ырларынын мааниси» деген адабий пикир жазгыла. Кыргыз элинин турмушундагы кой жана жылкы багуу, кырман бастыруу процесстерин көрдүң беле? Бул эмгек процесстерин башка элдердеги өзүнөр билген эмгектин түрлөрүнө салыштырып чыккыла.

3. Төмөнкү улуттук-этнографиялык түшүнүктөрдүн маанисин чечмелегиле. Кандай мааниде экендигин аныктагыла жана эсинерге түйүп алгыла:

Алты аркар жылдыз, койдун сүтү коргошун, конок, таруу, макмал тон, чочмор, карала каптын кагынчык, жигиттердин айты.

ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮК

бекбекей – старинная народная песня. Её исполняли девушки и молодые женщины, когда ночью сторожили своих баранов (или отару овец)

шырылдаң – песня конских пастухов (пелась обычно осенью и зимой когда пастух приезжал в аул на праздник, айт или свадьбу).
оп майда (темин) – 1. Возглас понукания молотящих животных. 2. песня которую поют во время молотбы.

кыз оюн – девичьи традиционные игры. Үйлөнүү тоюнда кыздын төркүнүндө өткөрүлүүчү оюн-зоок. Анда сармерден, кайым, жаңылмач айтышуу, көз таңмай, жоолук таштамай, селкинчек, жар көрүшүү ж.б. оюндар ойнолот. «Ак илбирстин тукуму» (реж. Төлөмүш Океев) көркөм фильмде кыз узатуу салты көрсөтүлгөн.

Алты аркар жылдыз (астр.) – Малая Медведица.

макмал тон – легкая шуба, сделанная из овечьей шкуры.

койдун сүтү коргошун (мында өтмө маани) – очень калорийное овечье молоко

ыргай – ирга (кустарник с очень крепкой древесиной).

чочмор (чокмор) – дубинка с утолщением на конце (орудие рукопашного боя).

колоттун ичи кой текей – здесь узкая горная долина, сплошь покрытая козельцами.

эт желиндүү боз койго, тели козу не керек – (байып кеткен койго, козу телип кереги жок) – истощенной овце (которая не может дать молоко) ягненка для кормления пускать не стоит.

ороо – яма для хранения зерна.

Жанылмачтарды жатта, жанылбай айт!

Белестеги беш кашка кой,

Бешөө беш башка кой.

Беш аласы кунан кой,¹

Беш аласы дөнөн кой.²

Асманда эки айрыкуйрук:

Бири кыска айрыкуйрук,

Бири кара кыска айрыкуйрук.

4. Төмөнкү таблицаны толтургула, ар бир аталышты орус тилиндеги эквиваленти менен салыштыргыла.

	кой	эчки	уй	жылкы	төө
туулганда	козу	улак	музоо	кулун	бото
1-жыл	борук токту				
2-жылы					
3-жылы					
4-жылы					

Макалдарды эсинерге түйгүлө!

«Кетмен менен иштебей, нанды кайдан табасың»,
«Алтын күмүш – таш экен, Арпа, буудай – аш экен»,
«Байлык атасы – эмгек, энеси – жер»,
«Бөрү азыгы – мурдунда, жылкы азыгы – туягында»,
«Аксак козу тартынчаак, семиз козу – үркүнчөөк»,
«Кой каргышы бөрүгө жетпейт».
«Ат – эрдин канаты».



ТОКТОГУЛ САТЫЛГАНОВ
(1864-1933)

*Током чар тарабы тең жорго болучу.
Током бир айтканын экинчи айтчу эмес.
Током жалаң акын, комузчу гана эмес,
ашкан өнөрпоз да болучу.*

А. Үсөнбаев

Кайталоо үчүн суроолор

1. Токтогул жөнүндө кандай маалыматтарды билесинер?
2. Анын ырларын окудунар беле?
3. Кыргызстанда Токтогулдун ысымы менен аталган эмнелер бар? Алар кайда (шаардабы, айылдабы) жайгашкан?

Кыргыз элинин улуу төкмө акыны Токтогул Кетментөбө өрөөнүндөгү (азыркы Жалалабат облусундагы Токтогул районунда) Кушчусуу деген жерде кедей адамдын үй-бүлөсүндө туулган.

Ал жаш кезинен эле демократчыл маанайда чоңоюп, элди эзген бай-манаптарды, сук, ач көз¹ сопу-молдолорду ашкерелеген... Ошон үчүн аны жалган жалаа² менен Сибирге сүргүнгө айдатышкан. Ал *турмодон* келгенден кийин да комузун колунан түшүрбөй, дайым элдин көңүлүн ачып ырдап жүргөн.

Акын ошондой эле Калык, Алымкул, Коргоол, Барпы ж.б. жаш акындарга устат³ болуп, акындыктын сырын үйрөткөн. Ал бир эле учурда обондуу ырларды чыгарып,

¹ Сук, ач көз – жадный, прожорливый

² Жалган жалаа – ложное обвинение.

³ Устат – учитель, наставник.

комузда кол ойното черткен, айтыш жана санат-насыят, терме ырларынын анык чебери¹ болгон.

Акындын «Беш каман», «Эшен-калма» деген сатиралык, «Алымкан», «Гүлдөп ал», деген лирикалык, «Балалык», «Өмүр», «Карылык» деген философиялык ж.б. ырлары бар. «Кербез», «Жаш кыял», «Тогуз кайрык» ж.б. классикалык күү-обондору өтө алымдуу².

Токтогул балдарга арнап тарбиялык мааниси чоң «Санат», «Насыят», «Үлгү», «Терме» ырларын, «Балалык», «Тойпондогон жаш балдар», «Жетимдер жөнүндө» аттуу ж.б. кызыктуу чыгармаларын жараткан.

Акын Октябрь революциясынан кийин каза болду. Учурда ал жөнүндө даректүү фильмдер³ тартылып, пьеса, поэзия, проза чыгармалары жаралды. Райондун борборундагы, шаарлардагы көчөлөргө анын ысмы ыйгарылган⁴. Бишкекте скульптуралык эстелиги тургузулуп, Кыргыз улуттук филармониясы анын атын сыймык менен алып жүрөт.

Силер, балдар, акындын «Балалык», «Жетимдер жөнүндө» деген ырларын окуп, анын балдар дүйнөсү жөнүндөгү⁵ ойлору менен таанышасынар.

БАЛАЛЫК

*Алтын жаак, жез таңдай*⁶

Акын болгон Токондун

Башынан өткөн балалык.

Казал айткан бул сөзүм,

Элге калсын таралып.

Бир жашында билинип,

Кылыгы көзгө илинип,

Баланын жыты жыпардай⁷

Дүйнөгө көзүн тигилип.

башынан өткөн балалык – о
его детстве

элге калсын таралып – пусть
распространится среди на-
рода

кылыгы көзгө илинип – заме-
чается поведение (ребенка),
детские игры

¹ Анык чебер – здесь настоящий (искусный) мастер

² Өтө алымдуу – здесь народу популярен, любим.

³ Даректүү фильмдер – документальные фильмы.

⁴ Ысмы (ысымы) ыйгарылган – присвоено его имя.

⁵ Балдар дүйнөсү (турмушу) жөнүндөгү – о жизни детей, о детях.

⁶ Алтын жаак, жез таңдай – здесь, мастер художественного слова, искусный словесник..

⁷ Жыты жыпардай – благоухающий запах

Эки жашар кезинде
 Күлдүн баарын чандатып
 Чарчаганды билбестен
 Басып жүрөт балалык.
 Энесинен башкадан
 Жат кишиче жалтанып¹
 Качып жүрөт балалык.
 Үчкө жашы чыкканда
 Жыгылып туруп сүйүнүп
 Алдынан чыкса аталап.
 Көтөрүп алып жыттасан,
 Чарчаганын билинбейт².
 Бешке жашы чыкканда
 Кайгы, капа ойлонбой³
 Жайнап турат балалык.
 Алты жашка чыкканда
 Алышып ойноп жаш балдар
 Кыйын кызмат кылгансып
 Чарчап келет алсырап,
 Жааган күндөй бүркөлүп⁴
 Апасынан нан сурап.
 Багалек түрүп жарышып,
 Башы оогон жакка⁵ барышып,
 Көпөлөк кууп «кон-кон» – деп,
 Кумардан чыгып канышып,
 Боз борбаштын баласын
 Куш кылып таптап салышып
 Чегиртке⁶ жесе борбашы,
 Кубанышат дарбышып⁷.
 Ар кимиси бир-бирден
 Торпок менен эңишип⁸

чарчаганын билбестен – не
 замечая усталости

жат кишиче – как чужой че-
 ловек

качып жүрөт – убегают

сүйүнүп (сүйүнөт) – радуется
 алдынан чыкса аталап –
 здесь радостно выбегает
 навстречу

жайнап турат – здесь искрен-
 не радуется

кыйын кызмат кылгансып –
 как будто трудились
 чарчап келет (келишет) –
 приходят усталыми

кумардан канышып – нас-
 лаждаются
 боз борбаш – сорокопут
 таптап – приучив

¹ Жалтанып – здесь пугливо, боязливо

² Чарчаганың билинбейт – исчезает усталость

³ Кайгы, капа ойлонбой – здесь не зная горя, не думая о трудно-
 стях жизни.

⁴ Бүркөлүп – нахмутив брови (как пасмурная погода)

⁵ Башы оогон жакка – куда глаза глядят

⁶ Чегиртке – кузнечик

⁷ Кубанышат дарбышып (дарбып) – здесь радуются, шумят.

⁸ Торпок менен эңишип – устраивают состязания, сидя на телен-
 ках пытаются перетянуть друг-друга, свалить.

Күлдүн баарын чандатып
 Шиш менен жерди челишип.
 Томураңдан жаш балдар
 Жетиге жашы чыкканда
 Акактатып тердетип,
 Чурж тагып мурдуна
 Ак өңкө кылып курутуп.
 Чатакташкан эмедей
 Тебетей калып бир жерде,
 Чапанын¹ таштап унутуп,
 Жаактан ылдый тер агып,
 Башынан майын чыгарып.
 Жоогазын менен маңдалак
 Казганына кубанып.
 Кара суу кечип түрүнүп²
 Чыбыктан кесип ат мишип.
 Чымылдап чуркап күйүгүп
 «Менин атым күлүк» деп,
 Чыккандары сүйүнүп.
 Кара баткак чаң кечип,
 Тарам-тарам³ жарылып,
 Балтырынан кан агып.
 Ары-бери чуркашып,
 Бир күндө он беш суу кечет.
 Бирин-бири «жүр» дешет
 «Кечээ көргөн чымчыктын
 Балапанын алалык⁴
 Баарыбыз барып чоң сазга
 Чегирткеге салалык».
 Кандай кызык иштери
 Кайра келбейт балалык.
 Сегизге жашы чыкканда
 Секирип ойноп жүрсө да,
 Ойну канбайт⁵ балалык.

шиш менен жерди челишип
 – ковыряя землю ко-
 лышками (острыми пред-
 метами)

чатакташкан эмедей – буд-
 то поспорились

жаактан ылдый тер агып –
 по лицу (щекам) льется
 пот, вспотевшие,
 башынан – здесь от души

чымылдап чуркап күйүгүп –
 бегают без усталости, воз-
 бужденно

кара баткак, чаң кечип –
 по грязи и пыли

ары-бери – туда-сюда

чоң сазга – в большое болото

кайра келбейт – ни вернет-
 ся, уйдет безвозвратно

¹ Чапанын – халат, верхнюю одежду

² Түрүнүп – засучив свои (штанины)

³ Тарам-тарам – полосками

⁴ Балапанын алалык – возьмем птенцов (ее)

⁵ Ойну канбайт – здесь, не играют.

Тогузга жашы чыкканда
 Балалык саал токтолуп¹,
 Үч жашар ойноо кездеги
 Элестер калбайт² жок болуп.
 Онго жашы чыкканда
 Балдар менен күн-түнү
 Ойноп жүрөт оолугуп.
 Он бирге жашы чыкканда,
 Келин-кыздан чочунуп.
 Он беш жашка барганда
 Балалык кыял токтолуп!..

жок болуп (болот) – исчезает

оолугуп (оолугат) – здесь ве-
 село, резво

чочунуп (уялып) – здесь
 стесняясь

СӨЗДҮК

багалек – низ штанины.

Балдар ... түрүп, жарышууга камдангышты.

... алышып, бой тирешип чалышып (фолькл.)

күлдүн баарын чаңдатып – здесь поднимая пыль (золу)

*Балдар күлдү асманга сапырышты. Виталик, түрүң күл
 челген торпоктой болуптур.*

томурандап (томпондоп) – резко двигаться, резвиться (о пухленьких детях)

Эки бала ... ойношту. Суур ... жүгүрдү.

чүлүк тагып (чүлүктөп) – продев носовую перегородку

Сыргак торпокко ... жетелеп алды. Топозду ... минишет.

мандалак (жоогазын) – тюльпан.

Кыздар ... теришти. Мандалактай кызарды.

балтырынан кан агып – нога кровоточит

Тоштүктүн ... бука белиндей. Оянын бобөгү али ... бешик бала.

чыбыктан кесип ат минип – здесь детская игра, изображают всадников, вместо лошади применяя веточку.

? 1. «Балалык» ырында акын эмне жөнүндө сөз козгойт? Канча жашка чейин сүрөттөп берет? 2. Ар бир жаштагы балалык кездин сүрөттөлүшү туурабы? Силер дагы эмнелерди кошумчалай алат эленер?

📖 1. Чыгарманы көңүл коюу менен окуп чыккыла жана «Акын болгон Токоңдун, башынан өткөн балалык, казал айткан бул сөзүм, элге калсын таралып» деген саптарды чечмелегиле.

2. Бул ырда салыштыруунун кандай түрлөрү колдонулганына мисал келтиргиле. Мисалы, -дай мүчөсү аркылуу. – *Жааган күндөй...* Дагы кандай салыштыруулар бар?

Балалык чагынар жөнүндө оозеки аңгеме түзгүлө, анда төмөнкү

¹ Саал токтолуп (бир аз, кичине токтолот) – немного взрослеет, становится более степенным, более спокойным.

² Элестер калбайт – не остаётся в памяти, забываются.

сөздөрдү катыштыргыла: *дүйнө капар, чарчабас элем, жыгылып-туруп, уруштуруп, жайнап турат, кумардан чыкчубуз, томурандап, тойпоңдоп, чатакташып, ойнубуз канбайт, кайра келбейт.*

Жетимдер жөнүндө

Токтогул Таластан Асанбек, Үсөнбек деген эгиз эки эркек жетим баланы көрүп ырдаганы.



Кемегенин башында
 Кемирип шыйрак куйкалап,
 Бир курсактын айы үчүн,
 Бышырып отко ар нерсе
 Жеп отурган уйпалап,
 Үстүндөгү кийгени
 Үшүрү¹ жок самтырак.
 Жетим окшойт экөө тең
 Ар кимди карайт жалдырап.
 Сегизге жашы толгон бейм?
 Атадан жетим калган бейм?
 Эгиз бала көрүнөт?
 Жетим болсо кор экен¹
 Бул экөө кимдин уулу экен?
 Каралашып буларга³
 Кайрылар тууган бар бекен?

шыйрак куйкалап – опали-
 вая ножки овцы
 бышырып отко – готовить
 на огне

самтырак – тряпье, рвань
 жетим – сирота

карайт (карашат) жалдырап
 – смотрят просительно,
 умоляюще

¹ Үшүрү жок (айла жок) – не пригодные (для ношения)

² Кор экен – униженный

³ Каралашып буларга – кто-бы проявил к ним заботу.

Азамат болот бул экөө
 Аман жүрүп жетилсе.
 Каралашпайт эч бир жан
 Атасы жок жетимге
 Каргашалуу заман ай¹.
 Атасы болсо бул экөө
 Минбейт беле күлүк тай.
 Ананайын² балдардын
 Карагат көзү жалдырап,
 Кайрылар тууган жогунан,
 Үстү-башы салбырап,
 Үзүндү болуп самтырап
 Үшүп турат калтырап.
 Бай уулу менен жетимдин
 Асман-жердей арасы³.
 Адил болсо замана
 Ата-энесиз жетимге,
 Болбойт беле жардамчы.
 Аты болот четиндин
 Арманы болот⁴ жетимдин.
 Бүчүрү болот четиндин
 Муну⁵ болот жетимдин.
 Элден башка бөлүнүп
 Шыйбылчак, шыйрак куйкалап
 Устукан берген эч ким жок
 Көнүл коюп бир карап.
 Жүдөп кеткен турбайбы,
 Көрүнгөнү жемелеп.
 Сурай албайт бирөөдөн
 Кардым ачка⁶ бергин деп.
 Сурап койбойт эч бир жан,
 Бечара жетим сен ким деп.
 Кендирик кескен жетимдин

азамат болот – станут мо-
 лодцами, возмужают

минбейт беле – ездил бы
 (верхом)

үстү-башы салбырап – в по-
 репанной, старой одежде
 үзүндү болуп самтырап –
 висит ключьями

адил болсо замана – если
 была бы справедливость

четин – рябина

бүчүрү болот – здесь (у ря-
 бины) есть почки

жүдөп кеткен турбайбы –
 осунулся, похудел, сник,
 подавлен

кендирик кескен жетимдин
 – довел до изнеможения
 сироту

¹ Каргашалуу заман ай (кейүү мааниде) – здесь, эх жестокое время

² Ананайын (айланайын) – здесь; мой миленький (ласкательное слово, обычно применяемые к детям)

³ Асман-жердей арасы – здесь огромная разница, как небо и земля

⁴ Арманы болот – есть (у сирот) неисполненное желание

⁵ Муну (кайгысы) – печаль, грусть

⁶ Кардым ачка (курсагым ачка) – голодный.

Колу, буту тешилип¹
 Бүткөн бой кычы, карачы
 Терге бою жешилип.
 Кайрылышпайт карыпка²
 Карап койбойт арыкка.
 Адилетсиз турмуш ай.
 Өз колунда жок болсо
 Бечаралык ушундай.
 Эми эле адам болбойбу
 Бу экөө өсүп жетилсе.

бүткөн бой кычы – грязный,
 отвратительный (вид)

арыкка – здесь худому, исто-
 ценному
 өз колунда жок болсо – если
 нет достатка, нормаль-
 ных человеческих усло-
 вий

СӨЗ ДҮК

үстүндөгү кийгени – одежда

Койноктун ... кемсел.

Асан, ат ... салам бербейт.

жетилсе – когда он станет взрослым, встанет на ноги

Ринат ... чоң сүрөтчү болот.

Токтогул Калыкты акын кылып ...

көрүнгөнү жемелеп – каждый ругает, унижает, оскарбляет.

Тимурду атасы ... алды.

Васянын атасы көр жемечи.

? 1. Т. Сатылгановдун өмүр жолу боюнча билгенинерди айтып бергиле. 2. Акын балдарга арнап кандай ырларды жараткан? 3. «Балалык» ырынын мазмуну кандай жана акын балалык кезге туура баа бергенби? 4. «Жетимдер жөнүндө» деген ырда ошол кездеги социалдык тенсиздик кандай чагылдырылган? Анын жетимдердин абалына кантип жаны ачыйт?

Ойлонгула!

Азыркы учурда балдардын жашоосунда тенсиздик барбы? Бар болсо ал эмнеден улам келип чыгат? Силердин айлана-чөйрөңөрдө, дос-курбуларыңардын арасындагы тенсиздикке силер кандай мамиле кыласыңар?

Үйдөн Токтогулдун жана Жеңижоктун ырларын окуп чыгып, алардын тематика, идеясын салыштыргыла. Алардагы сүрөттөө, салыштырууларды өзүнчө бөлүп жазып чыккыла.

«Менин балалык кезим деген» кептин баяндоо түрүндө турган чакан ангеме жазгыла. Анда *кылыгым, чарчабай, чаңдатып, жыгылып-туруп, оюн, тер агып, аман болсо, ата-энелүү, ата-энесиз, жүдөп, адилеттүү, адилетсиз* деген сөздөрдү катыштыргыла.

¹ Колу, буту тешилип – здесь руки, ноги в мазолях, ранах

² Кайрылышпайт карыпка – здесь не сочувствуют к обездоленным.

Акындын өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө кандай искусство чыгармалары бар? Алар жөнүндө айтып берүүгө камдангыла.



1. «Балалык» ырынан сан атооч сөздөрдү тапкыла жана алар кайсы категорияда тургандыгын айтып бергиле. Мисалы: Эки – иреттик сан атооч, уңгу түрүндө, ...

2. Төмөнкү аталыштардын маанилерин чечмелегиле жана жандуу, жансыз экендигине карата бөлүштүргүлө: казал, күл, багалек, көпөлөк, борбаш, чегиртке, байчечекей, мандалак, торгой, жоогазын, чыбык, чымчык, балапан, тай, четин, шыйбылчак.

жандуу	жансыз
көпөлөк	казал
...	...

МАКАЛДАРДЫ ЭСИҢЕРГЕ ТҮЙГҮЛӨ!

«Карындагы баланын кан болорун ким билет, бешиктеги баланын бек болорун ким билет».

«Бешик баласы беш түлөйт».

«Жашыл олот, жаш чоноет».

«Уулуң өссө – урумга, кызың өссө – кырымга».

«Уяда жаткан жумуртка асманда учкан куш болот».

«Аталуу жетим – арсыз жетим, энелүү жетим – эрке жетим».

«Балалуу үй – гүлстан, баласыз үй – көрүстөн».

ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮК

чар тарабы тең жорго – здесь акын сравнивается с иноходцем. *турмө* – то же, что тюрьма.

алтын жаак, жез таңдай (эпитет) – человек, который достиг высшей степени красноречия и мудрости.

казал (газал) – Чыгыш элдеринин поэзиясындагы лирикалык жанр. Мында ыр саптары үч бейттен он тогуз бейтке чейин болот. Кыргыз акындарынын көпчүлүгү бул формада ыр жаратышкан.

чүлүк (ист.) – деревянное кольцо, продевавшееся в носовую перегородку быка. К кольцу привязывался поводок, все это заменяло узду.

ак өпкө – название болезни легких.

тебетей – национальный головной убор.

эгиз – близнецы, двойня. Мальчикам близнецам обычно даются имена Асан и Үсөн, а девочкам Батма и Зуура.

шыйбылчак – часть ноги парнокопытных животных.

устукан – кость с мясом, которая подается почетному гостю, по обычаю, он, отведав свой устукан, отдавал кому-нибудь, обычно детям.

Эстеп калгыла!

Балалык кез – жашоого умтулат, *өспүрүм кез* – аны менен танышат, *кырчын кез* – ага кызыгат, *толгон кез* – доорон сүрөт, *улгайган кез* – тамшанат, *картайган кез* – анын ыгына көнөт.

П. Бу а с т



БАРПЫ АЛЫКУЛОВ (1884 – 1949)

*Кыйындыкты тез билген,
Кысталышта сөз билген.
Ак таңдай асыл ырчыдан,
Калышпайсың Барпы акын.*

Женижок

Кыргыз элинин белгилүү акындарынын бири Барпы болгон. Барпы Алыкулов Ош облусунун Сузак районуна караштуу Ачы кыштагында туулган. Акындын балалык кези **жакырчылыкта, жетишпестикте** өткөн. 32 жашка келгенге чейин көрүнгөндүн колунда¹, байлардын бадасын багып, ар түрдүү жумуштарды аткарып, малайлык менен күн өткөргөн. Анын атасы Алыкул, чоң атасы Шаамурза да кедей адамдар болгондуктан ар кимге жалчы жүрүшүп, жан сактап келишкен.

Бала кезин «Мен көргөн күндөр» ырында минтип эскерет:

... Ошентип Назарбайга болдум малай,
Малайлык туткунунда жүрдүм далай.

Октябрь төңкөрүшүнөн кийин (1917-ж.) колхозго кирип, чарба иштерин аткарат. 1920-жылы катуу ооруп, ошондон кийин эки көзү кароолонуп² көрбөй калат.

Акын эрте жашынан эле ыр чыгарып, өзү сыяктуу акындар менен айтышкан. Анын кайсы мезгилдеги ырларын албайлы эзүүчүлөргө, тескери жорук-жосундууларга каршы экендигин, гумандуулукту, ыймандуулукту жар салганын³ көрөбүз. Ал сараң байлардын, бийлөөчүлөрдүн кедейлерге жасаган мамилелерин сынга алган, ачкөздүктөрүн ашкерелеген⁴. «Жыйындагы биринчи ыр», «Теңдик бир күн жарк этер», «Жетим», «Эмчилерге», «Сук молдо». «Залим хандар азабы» ж.б. ырларды жараткан.

¹ Көрүнгөндүн колунда – у кого попало

² Эки көзү кароолонуп – ослеп

³ Жар салган – воспевал

⁴ Ашкерелеген – разоблачал

Барпынын «Турбайбы», «Болор жигит», «Болбос жигит», «Жакшы кыз», «Өзү каар, тили заар кыз», «Балдарга насыят» деген ж.б. ырларында балдардын, жаштардын жүрүм-турумдарын сыпаттап¹, аларды жакшы сапат-касиеттерди өз көңүлдөрүнө синире жүрүүгө² чакырат.

Анын көпчүлүк ырлары насыят, санат, нуска айтуучу, тарбиялык мааниси менен айырмаланып турат³.

Жакшы кыз

Сайраган жайкы булбул –

Гүлдүн көркү.

Жаркырап жайнаган кыз –

Үйдүн көркү⁴

Жазында жайкалган чөп –

Дөңдүн көркү.

Сулуу кыз суктандырган –

Тордун көркү.

Далида⁵ сындап өргөн

Кара чачы.

Мандайга келшимдүү

Калем кашы.

Жакшы кыз-жайкы таңдай

Үйдүн куту.

Аңкыган гүлбурактай⁶

Кыздын жыты.

Берметтей жаркыраган

Катар тиши.

Келтирип сайма саят –

Анын иши.

Ыракмат айтып кетет

Көргөн киши.

Ак бетке жарашыктуу

Кошмок калы.

жаркырап жайнаган кыз – радужная, гостеприимная девушка

жайкалган чөп – *здесь* густо растущая трава

тордун көркү – *здесь* прелесть почетных мест

кашы – *здесь* тонкие, изящные, красивые брови

аңкыган – пахнущий

берметтей жаркыраган – блестящий как жемчуг

келтирип сайма саят – искусно вышивает¹

көз артат (артышат) – заглядываются, любят

¹ *Сыпаттап* – описывая

² *Көңүлдөрүнө сиңире жүрүүгө* – *здесь* воспринять, брать пример.

³ *Айырмаланып турат* – отличается

⁴ *Үйдүн көркү* – достоинство, очарование.

⁵ *Далида (желкесинде, далысында)* – на спине, на затылке

⁶ *Гүлбурактай* – один из похвальных эпитетов к девушке, пахнущей как цветы.

Көз артат көрүп калган

Жандын баары:

Болот деп тагдыр буйруп

Кимдин жары?

Оймоктой оозун кара

Майин¹ күлгөн.

Чолпондой көзүн кара

Таңда күйгөн.

Бир күлсө сүйүнчүгө

Берер элем,

Кетсе да өмүр бою

Тапкан дүйнөм.

Жакшы кыз – эне-атанын

Ырыскысы.

Турмуштун тунук, таза

Уюткусу!

Уккандар жалган дебес

Ырымды ушу².

«Өзү каар, тили заар кыз»³

Айылдан айыл кезген⁴ кыз,

Ата-энеден безген кыз

Чарчабай басып жүргөн кыз,

Ушактын сөзүн сүйгөн кыз.

Уяты жок таскак⁵ кыз,

Этек-жеңи баткак кыз.

Кашына көөнү сүрткөн кыз,

Кишинин баары үрккөн кыз.

Балтыры жоон, күчтүү кыз.

Күрөктөй орсок тиштүү⁶ кыз.

Мойнуна баарын таккан кыз

Момундар үчүн мастан⁷ кыз.

тагдыр буйруп – *здесь* кому суждено, кому выпадет счастье

оймоктой оозун – *бука*, ротик как наперсток (красивый)

сүйүнчүгө (кубанчыма) – за радостную весть

ырыскысы – *здесь* счастье, благополучие

безген кыз – отделившаяся, отстранившаяся от родителей, убежавшая девушка

этек-жеңи баткак – *здесь* не чистошерстяная

кашына көөнү сүрткөн – сажень нарисовавшая себе брови, намалёванная

үрккөн – *здесь* пытаются держаться подальше, от нее, обходят стороной

мойнуна баарын таккан – повесившая на шею всякие побрякушки, безвкусная

¹ *Майин (жылуу-жумшак, ажарлуу)* – *здесь* приятно, очаровательно.

² *Ырымды ушу* – этот мой стих.

³ *Тили заар кыз (ачуу деген мааниде)* – злословная, вредная девушка

⁴ *Кезген (кыдырган)* – *здесь* бродяжничать, блудная девушка

⁵ *Таскак* – тоже блудная

⁶ *Орсок тиштүү* – с некрасивыми, кривыми зубами.

⁷ *Мастан (жомоктогу желмогуз кемпир)* – ведьма

Жумуш кыл десе сулкуюп,
Сом темирдей¹ жаткан кыз.
Он алтыда көпкөн кыз,
Озунуп өзү өпкөн кыз.

Ырысын жерге тепкен кыз,
Бймандан ыраак кеткен кыз.
Ушак айтып айылга
Азандан мурда жеткен кыз
Эсиме түшсө кокустан
Эт жүрөгүм этет тыз.
Нан ордуна аш кылат,
Ичкенинди таш кылат.
Айыбын айтсаң, алкынып
Сенден мурда кол сунат²
Буудай куурат тил менен
Муунтат заар тил менен.
Өзү – каар бул кыздын,
Тили-заар бул кыздын.
Миндин бири ушундай,
Ушундайдан кутулбай,
Кыжы-кужу түгөнбөйт,
Кыздын көбү күнөөлөйт.

СӨЗДҮК

жакырчылыкта, жетимчиликте – в нищете, в недостатке
Ооган калкы ... жашашат. ... чыгуу үчүн эмгектенүү керек.
үйдүн куту – *здесь* счастье дома.
Менин үйүмдүн куту – Арууке. Атын атаса, ... сүйүнөт.
кошмок (кош) калы – парная родинка.
Айыкенин ... өзүнө жарашат.
турмуштун уюткусу – *здесь* ядро, опора жизни
кыжы-кужу (кажы-кужу) – ссора, перебранка
... үн чыгат. Кызуу адамдар кыжылдап жатышты.

? 1. Барпы Алыкулов жөнүндө башта уктунар беле? 2. Акын качан, кайда төрөлүп, кандай күндү башынан кечириптир? 3. Ырларынын тематикасы эмне жөнүндө экен? 4. «Жакшы кыз» жана «Өзү каар, тили заар кыз» чыгармаларында кыздардын кандай сапаттарын чагылдырган?

📖 1. Силер акын чагылдырган сапат-касиеттеги кыздарды көрүп жүрөсүңөрбү? Дагы кандай кылык-жоруктуу кыздар бар?

¹ Сом темирдей – в знач. лежебока.

² Кол сунат (кол көтөрөт) – нападет, бьет.

Акындын ырларын жаттагыла, көркөм айтууга көңүлүңө.
«Мага жаккан адамдык сапат» деген темада дилбаян жазгыла.

2. Ат атооч сөз түркүмүн эске түшүргүлө. Чыгармадан ат атооч сөздөрдү таап, аларды жакталышына жана жекелик, көптүк түрлөрүнө карата топтогула.

Болор жигит

Киши болор жигиттин
Киши менен иши бар.
Өзү менен барабар
Өзөк болор киши¹ бар.
Көлөкө жерге күн тийсе,
Көрө албайт экен ичи тар²
Жакшы болор жигиттин
Жүрөгүндө мүлкү бар³.
Ырыс толуп үйүнө
Тамаша менен күлкү бар.
Азгырсам деп⁴ мындайды
Андып жүргөн түлкү бар.
Сөзгө алынар жигиттин
Сарайында сынчы бар
Саресеп менен сүйлөгөн⁵
Сөздөрүнүн курчу бар.
Душманына калганда
Калемпир менен мурчу бар.
Сыпаттап⁶ айтып өтүшкө
Бизге окшогон ырчы бар.
Көзгө илинер эр жигит
Кедей да болсо малдуудай⁷
Чырмаган дартка карабай,
Чабал да болсо алдуудай.
Чындык сөзүн бетке айтат

киши болор жигиттин – *здесь* джигит (молодой человек) стремящийся быть достойным человеком

тамаша менен күлкү бар – есть смех и веселье

андып жүргөн түлкү бар – есть хитрые как лиса и завистливые люди

сөзгө алынар жигит – джигит стремящийся завоевать уважение людей

сынчы – критик
душманына – к врагу

көзгө илинүү – быть заметным, выделиться
дарт – болезнь

чабал да болсо – хоть слабый
бетке айтат – говорит прямо (в лицо)

¹ Өзөк болор киши (колдоочу, тең, сырдаш киши) – *здесь* человек который может стать опорой, единомышленником, другом.

² Ичи тар – завистливый

³ Мүлкү (жалыны) бар – широкое, доброе (сердце)

⁴ Азгырсам деп – чтобы сбить с правильного пути, запутать

⁵ Саресеп менен сүйлөгөн – *здесь* говорит кратко, но содержательно. Краток и мудр.

⁶ Сыпаттап (сындап) – *здесь* чтобы охарактеризовать, рассказать (людям).

⁷ Малдуудай – как будто у него много скота.

Чангетте аккан шар суудай¹.
Шагдам² болор жигиттин
Шаага³ бербес эрки бар.
Алыстан келген душманга
Арстандай көркү⁴ бар.
Күйүп турган жалындап
Жүрөгүндө өртү бар.
Элди сүйгөн жигиттин
Эндүү болот маңдайы⁵.
Чаласы жок ишинин,
Чечен болот таңдайы.
Ушундайды көрө албайт,
Деги, ушакчынын кандайы?
Жигиттин иши эл менен
Элдин кени жер менен
Эл аралап⁶, жер басып
Эриккенде бир келем.
Эр жигиттен сөз баштап,
Эрмек болуп мен берем.
Эси бар жигит⁷ жол тапсын
Эки ооз ушул термеден.

Болбос жигит

Адам болбос жигит бар,
Бозодо салат жаңжалды.
Керилип сунат чаңгалди⁸,
Орундатпайт жумушун.
Тозутат күткөн турмушун.
Жети бөлөк кыялы,
Жериге⁹ тиет зыяны.
Жүргөн жерин чыр кылып,
Элиге¹⁰ тиет зыяны.

жүрөгүндө өртү (оту) бар –
здесь у него горячее сердце, он смелый, решительный беретя доводит до конца
чечен болот таңдайы – будет
красноречивым

эриккенде – когда скучаю

эрмек болуп (болом) – развлекаю (рассказами, стихами)

жаңжал салат – устраивает
скандалы

¹ Шар суудай – как бурное течение, решительный и резкий.

² Шагдам (шайыр, ачык, куунак) – здесь веселый.

³ Шаа (шах, падыша, хан) – царь.

⁴ Арстандай көркү (сүрү) – вид (у него) грозный как лев.

⁵ Эндүү (жазы) болот маңдайы – широкий лоб

⁶ Эл аралап – хожу среди людей.

⁷ Эси бар жигит – умный молодец.

⁸ Чаңгалди (муштумду) – свой кулак.

⁹ Жериге (жерине) тиет зыяны – приносит вред своей земле.

¹⁰ Элиге (элине) – народу

Сөздөн калар жигиттин
Күндө бүтпөйт урушу.
Конок келсе, жазылбайт.
Маңдайынын тырышы.
Арагын ичип, шишесин¹
Ташка уруп талкалайт.
Көрдүңбү мени дегенсип,
Кең дөбөдө чалкалайт.
Улуунун укпай сөзүнү²
Шүмшүк кылат өзүнү.
Адамсынып корсоёт,
Өзүнөн өзү зороёт³.
Иште деген кишиге
Жеп ийчүдөй ороёт.

конок келсе – если гости
придут

талкалайт – ломает
чалкалайт – важно откинул-
ся назад, важничает

корсоёт – ведет себя надмен-
но

СӨЗДҮК

киши менен иши бар – здесь отзывчивый, приветливый, поддержи-
живает добрые отношения с людьми.
көлөкө жерге күн тийсе – если в тень падает солнце
калемпир менен мурчу бар – есть шутка в словах.
Тамакка ... көп кошулуптур. Дүкөндөн ... алчы.
сөздөрүнүн курчу бар – (у него) остро слов.
Адил ... жигит. Балтанын мизи...
жети бөлөк кыялы – характер (у него) не устойчивый.
бүтпөйт урушу – скандальный.
ороёт (орондойт) – здесь грубит, грубый, невженственный.

?

1. Кыз бала эмне үчүн жакшы экен? 2. Акын кыздарды ата-энинин ырыскысы, үйдүн куту, турмуштун тунук уюткусу деп кандай себептерден айтып жатат? 3. Болор жигит жана болбос жигит кандай болот экен? 4. Адамдык жол, үлгүнү кимден табуу керек? 6. Өзү каар, тили заар кыздар кимдер? 6. Жаман ойлуу, жаман жүрүш-туруштуу кыздар кандай болот экен?

📖

1. «Жакшы кыз» чыгармасына таянып, жаман кыз кандай болорун аныкта.

2. «Болор жигит» менен «Болбос жигит» деген ырларды салыштыр.

3. Адамдагы жакшы жана жаман сапаттарды өзгөртүүгө болобу, ушулар жөнүндө ой толгоо дилбаянын жазгыла.

4. Төмөнкү макалдардын маанисин чечмелегиле, алардын кайсынысы силер окуган тексттерге ылайык келерлигине маани бергиле: «Жакшынын шарапаты, жамандын кесепети», «Жа-

¹ Шишесин (бөтөлкөсүн) – бутылки

² Сөзүнү (сөзүн) – слов

³ Зороет (сороет) мында – остается в одиночестве

мандан жаан, жакшыдан бөөн», «Жакшы бала эр болот, жаман бала жер болот», «Жакшыга жут, жаманга кут жок», «Жакшы кыз – жакадагы кундуз, жакшы жигит – көктөгү жылдыз», «Жакшы уул элине баш болот, жаман уул элине кас болот».

Адабий тил, диалект жөнүндө билгендеринерди эске түшүргүлө. Акындын чыгармаларынан диалект сөздөрдү тапкыла.

Үлгүсү:	диалект	адабий тил
	1. элиге	элине
	2.	
	3.	

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Акындар поэзиясы жөнүндө түшүнүк

Төкмөчүлүк өнөрү менен поэзия жараткан жалпы эле ырчылардын чыгармачылыгы – акындар поэзиясы деп аталат. Акындар элдин социалдык турмушун, максат-талабын, эркиндик-теңдик үчүн күрөшүн, көзкараштарын ырларында чагылдырышкан. Көпчүлүгү комуз менен оозеки ырдашкан. Бул кайталангыс феноменалдуу көрүнүш дүйнө элдерине анча мүнөздүү эмес, башка калктарда анча өнүкпөгөн.

Кыргыз элинде байыркы учурлардан ушул күнгө чейин далай ак таңдай акындар, кара жаак ырчылар өткөн. Алардын айрымдары төмөнкүлөр: Асан Кайгы, Токтогул, Калыгул, Т. Сатылганов, Молдо Кылыч, Жеңижок, Барпы, Алымкул, Ысмайыл, Эстебес ж.б. Кыргыз элинде азыр да Замирбек, Тууганбай сыяктуу төкмө акындар бар.

ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮК

төр этн. – место против входа в юрту, почетное место.

кут этн. – по народному поверью – свет падающий через тундук, в очаг (коломто) и приносящий счастье дому. Издревле кыргызы считали девочку или женщину счастьем (кут) дома. т.е. в значении – счастье, удача.

азан – азан, призыв к молитве у мусулман.

алкынып (алкынуу) – яростно, свирепствуя, с руганью (чаще о женщинах).

тили менен буудай кууруу – пустослов, пустомеля.

Чаңгет – Сузак районундагы суу, Фергана өрөөнүндө. Речка находящаяся в Ферганской долине, протекающая через Сузакский район.

бозо (буза) – таруу, буудай, жүгөрү сыяктуу эгиндерден атайын технология менен даярдалган бир аз кызытуучу күчү бар ачкыл тамак.

тозутат (тоздурат) – эскиртет; көңүлсүз кылат деген мааниде. Күткөн үй-бүлөсүн, турмушун жакшы сактабайт. Семью свою не может содержать, не заботиться.



ЖЕҢИЖОК (ӨТӨ) КӨКӨ УУЛУ (1860 – 1918)

*Аксыдан чыккан Жеңижок,
Айтышарга теңи жок.
Таластан чыккан Жеңижок,
Таймашарга теңи жок.*

Элдик ыр

*Жетимиш ырчы жеңбеген
Жеңижок кетип жер калды.*

К. Досыев

Жеңижок кыргыз элинин тарыхында XIX кылымдын ортосунан баштап жашап өткөн. Ал – айтыштын жана лирикалык ырлардын чебери катары эл арасына кенен таанылган акын.

Өтө Көкө уулу (Жеңижок – *адабий псевдоними*) азыркы Карабуура районунун Сарыкөбөн деген жеринде туулган. Энеси Алтынай Жалалабат областындагы Жаныжол районунун¹ Карасуу кыштагынан болот. Ошондуктан Жеңижоктун балалыгы, өспүрүм кези таякелериникинде² өтөт. Ал жаш кезинен кат тааныса да, элге төкмө акын катары таанылган. Алгач Нурмолдо деген акын менен айтышып, жеңип чыгат. Ал жерде акын үстүнө жеңи жок кемсел кийип жүргөн. Ошондо эл: «Атандын көрү ай, бул жалмандаган³ анык «Жеңижок»⁴ неме экен го! Жеңижок бала жеңди! – деп элге дуу дей түшөт. Ушундан кийин Жеңижок атыгып кеткен.

Ал «Мергенге кошок», «Балалык», «Жалгыз тал менен сүйлөшүү», «Аккан суу», «Үй-бүлө», «Ак куржун толо ыр калды» деген ырларды жараткан. Нурмолдо, Эсенаман, Эшмамбет, Коргоол, тоо булбулу Токтогул менен *айтыш* ырларын ырдап, айтыштын мыкты устаты катары таанылган.

Акындын бул «Айтамын санат тобуна» аттуу ыры дидактикалык *санат ырларына* кирет. Анда акын турмуштун ар кыл кырдаалдарында адам эмне кылуу керек экендиги жөнүндө жаштарга акыл насаат айтат.

¹ Жаңыжол району – азыркы Аксы району

² Таякелериникинде – у родственников, по материнской линии.

³ Жалмандаган – здесь шустрый, пробивной

⁴ Анык Жеңижок (өтмө маани) – настоящий певец

Женижок өз замандаштарынан айырымаланып, окуй да, жаза да билген. Анын «Ак куржун толо ыр калды» деген ыры катуу ооруп төшөктө жатканда, өмүрүнүн акырында чыгарылган ырларынын эң орчундуусу. Анда акын дүйнөдөн өтүп баратканына арман гана кылбастан, ырларынын жарыяланбай, элге жетпей калганына кейигенин да билдирген.

Айтамын санат тобуна

	I	
Адамдын көркү кашта бар,		
Арчанын көркү ташта бар		
Акылдын кени ¹ башта бар.		
Агайын көөнүн суутпай	суутпай (көнүлүн калтырбай) – не разочаровывая, не огорчая	
Ай сайын барып каттап ал.		
Алда кандай болом деп		
Азап чегип ооруса,	азап чегип ооруса – (если мучается от болезни)	
Адамдын көөнү дартта ² бар.		
Азыркы айткан санатты		
Акылын жетсе жаттап ал!		
Акын болчу Өтө деп		
Айтып калсын бир нуска ³ .		
Ачка жүргөн айбанат	ачка жүргөн айбанат – голодные звери	
Ар нерсе келет жегиси.		
Айласын табат ар иштин	айласын табат – находит выход	
Акылы тунук ⁴ ар киши.		
Аңтара сайып душманын	аңтара сайыш (саюу) – здесь побеждая своего противника	
Ар кимдин келет жеңгиси.		
Айткан шертин ⁵ бек тутмай	бек тутмай (тутуу) – здесь выполнять обещанное	
Азамат эрдин белгиси.		
Алганы ⁶ жакшы жолукса,		
Ар кимдин келет келгиси!..		
Ак комуз кармап колума	кармап колума – держа в руке	
Айтамын санат тобуна ⁷ .		

¹ Акылдын кени – клад разума, мудрости.

² Дарт (оору, сыркоо) – болезнь, хворь

³ Нуска – мудрое наставление

⁴ Акылы тунук – светлый ум

⁵ Шерт (ант) – клятва

⁶ Алганы – здесь жена.

⁷ Айтамын санат тобуна – здесь свои мысли, поучения обращаю к вам.

Акылын болсо, жаш балдар,
Аракет кылгын¹ жашыңдан
Азамат эрден болууга!..
Өз колунда болбосо
Өзгөгө кылба далбаса²
Өкүттө кийин каласың³,
Өкүмдүк⁴ кылып кармаса.
Атың барда – жер тааны,
Атаң барда – эл тааны!
Экообу тең бар чакта
Эмгектенип, эр жигит,
Эпчил болуп жан сакта!⁵
Эртенкинди ойлой жүр,
Эрмин десең – калп айтпа!
Ээринди көтөртөт,
Эпсиз атың⁶ чарчатпа.
Элиң келсе көргөнү,
Эл кумарын таркат да.
Эдирейбей досуна,
Эби менен жалпакта.
Элиндин алгын алкышын
Эсил жаның⁷ бар чакта!..
Жакшы болуп жүрүүгө,
Жакшыдан тапкын жолдошту.
Жолотпогун жаныңа⁸
Жанын жеген оңбосту.
Жайында болот көнүлүн,
Жолдоштон тапсаң жолборсту⁹.
Аргымак аттан не пайда
Айгышкан¹⁰ топко кирбесе.
Акында болбойт касиет,
Айтышкандан сүрдөсө.

жашыңдан – с молоду

экообу (экоосу) тең бар чакта – когда обе есть эмгектенип – трудясь

ээринди көтөртөт – здесь букв. заставит тебя нести седло, в знач. будь расчетливым, знай меру

эдирейбей – здесь не переусердствуй

эби менен жалпакта – здесь неуютничай попусту

жанын жеген оңбосту – здесь не чистоплотных людей

¹ Аракет кылгын – старайся.

² Кылба далбаса – здесь не старайся.

³ Өкүттө каласың – пожалеешь.

⁴ Өкүм – горячий, имеющий власть.

⁵ Жан сакта – живи, сам себя прокорми.

⁶ Атың (атыңды) – своего коня.

⁷ Эсил жан – душа, жизнь.

⁸ Жаныңа – здесь к себе.

⁹ Жолборсту – здесь храбреца, джигита с сердцем тигра.

¹⁰ Айгышкан топ – здесь ожесточенные, враждующие группы.

Атадан кетет касиет
 Ардактап баккан баласын,
 Абийрин төгүп тилдесе.
 Азамат эрде даңк болбойт,
 Алышкан жоону жеңбесе.
 Ак шумкардан¹ пайда жок,
 Айланып *туурга* келбесе.
 Айылдаш болуп не керек,
 Алты пул чака карызга
 Арзыганда бербесе!
 Адамдын болот жаманы
 Акылын андап ченебейт
 Ашыкпастан тирликке²
 Айылдап жүрөт кенебейт.
 Өзүн өйдө көтөрүп
 Өзгөнү жанга теңебейт.
 Алганга кордук көрсөтүп
 Ар күнү сабап тебелейт.
 Алты күнү жемелейт.
 Алты тенге³ пул алсан
 Арадан күндү өткөрбөй
 Азыр бергин, келе дейт!

атадан кетет касиет – потеряет
 свой отцовский авторитет
 абийрин төгүп тилдесе – (если)
 прелюдно ругает, унижает
 жеңбесе – (если) не победит

карызга – в долг
 арзыганда (керек болгондо,
 муктаждыкта) бербесе – не
 даёт (если) когда нужно, не
 поддерживает

айылдап (айылчылап) жүрөт –
 ходит по гостям (забыв о сво-
 ем хозяйстве)

жемелейт – упрекает

күндү өткөрбөй – не проходит
 и одного дня

СӨЗДҮК

жеңи жок кемсел – камзол с короткими рукавами
 кат тааныса да – хотя он был грамотным.

Жеңижок эртелеп ... Тимур ... , мектепке беришпеди.

дуу дей түшөт – здесь оживление, шум

Класс ... Кургак отун ... күйдү.

атыгып кеткен – получил прозвание

Шаар кийин Бишкек

кырдаалдарында – в разных ситуациях

Турмушта ар кыл ... болот.

адамдын көркү кашта бар – брови украшают человека

Рашиданын ... көзүнө жарашат.

агайын (ага-ини) – братья

Чыңгыз менен Ильгиз ага-ини.

өзгөгө кылба далбаса (башканын жолун тоспо) – здесь другим не мешай.

¹ Акшумкар – вид кречета.

² Тирлик (тиричилик) – здесь хозяйство.

³ Теңге, пул (акча) – деньги

калп айтпа – не ври

... өтө жаман адат.

кумарын таркат (черин жаз) – дай (людям) удовольствие
 жакшыдан тапкын жолдошту – найди хорошего друга

... балдар ... кутат.

сүрдөсө – если смущается

Айтышкандан ..., акын болуп не керек.

даңк болбойт – не будет славы.

Мактанчаакта ...

өзгөнү (башканы) жанга теңебейт – других ни во что ставит.

Дастан деле ... көзүнө илбейт экен. Атасынан ... тоготпойт.

сабап тебелейт – избивает

Базарбай аялын ... Карина жүн ... жатат.



1. Женижок (Өтө) Көкө уулу тууралуу эмне билесинер?

2. Акындын аталган чыгармалары менен тааныш болсоңор, айтып бергиле.

3. «Төкмө акын», «айтыш өнөрү», «санат-насыят ырлары» деген түшүнүктөрдү чечмелегиле.

4. Этиш кандай сөз түркүмү? Ал эмнени туюнтат? Кандай суроолорго жооп берет? Жөнөкөй жана татаал түрүн кандай түшүнөсүңөр? Негизги жана жардамчы этиштер деген эмне? Суроолорго жооп бергиле. Жогорку окуган чыгармадан мисалдарды тапкыла.

II

Калкыңдын көөнүн калтырба,

Катарлаш өсүп чоңойгон,

Жетсе да колуң жылдызга,

Катуу айтпа курдашка¹.

Абийри² бар жигиттин

Айыбын чукуп кызартпа.

Элинен безип жүргөндүн

Эски дартын ыргатпа.

Базардан алган буюмуң,

Билбейт деп сатпа кымбатка³.

Эл тирилик кылганда,

Эсирип уктап кур жатпа!..

Эселек болбой⁴ жолуң таап,

Эбиң менен ырсакта.

жетсе да колуң жылдызга –
 хоть ты и высоко взлетел,
 можешь достать звезду

айыбын чукуп кызартпа – не
 стыди (не смущай) указы-
 вая на его недостатки (про-
 счеты)

ыргатпа – не раздувай

эл тирилик кылганда (тири-
 чилик) – когда трудится на-
 род

¹ Курдаш (дос) – друг, товарищ

² Абийри (абийири, адамкерчилиги) – совесть

³ Сатпа кымбатка – не продавай дорого

⁴ Эселек болбой (эссиз болбой) – не будь глупым

Атадан алтоо болсон да,
Ар жалгыздык бир башта.
Кез келгенди сүйлөбө,
Кеп ошону ылгашта!¹

Көтөрүм кылып минген бар
Карабай жалгыз атына...
Катуу болсо ынтымак,
Ким тиет сага батына².
Ушак айтпай³ артына,
Адал жүрүп⁴ малың бак.
Дүнүйө деген кургурун
Жатпасын жолдо чачыла!..
Кандар өтөт – калк калат,
Укум менен тукумга
Уланышып нарк калат.
Канча заман өтсө да
Кадырланган салт калат.
Женсе жоону жеринде
Жергесинде салтанат⁵.
Бабабыз баатыр Манастай
Баатыр деген даңк калат.
Кошой, Бакай, Чубактай
Канча баатыр шер⁶ өткөн,
Качырып жоону талкалап.
Бетеге кетет – бел калат,
Калкып⁷ учкан булуттай
Замандар өтөт – эл калат.
Эл оозунда айтылып,
Эрдик кылган эр калат.
Калктын камын ойлогон
Касиеттүү шер калат.
Туугандыктын белгиси⁸

минген бар – *здесь* ездят верхом

дүнүйө – *здесь* богатство, имущество

кандар өтөт, калк калат – правители приходят и уходят, а народ остается

даңк калат – останется слова

бетеге кетет – бел калат – высохнет трава, но земля останется (типчак сойдёт, склон горы останется)

камын ойлогон – заботившиеся шер калат – *здесь* остается отважный храбрец

¹ *Ылгашта (ылгоодо)* – различать, разбирать, выбирать

² *Батына (батынат)* – *здесь* кто осмелиться

³ *Ушак айтпай* – не сплетничай

⁴ *Адал жүр* – будь честным

⁵ *Жергесинде салтанат* – *здесь* праздник на родине

⁶ *Шерлер (эпитет богатыря)* – *здесь* храбрец

⁷ *Калкып (калкуу)* – парить в небесах

⁸ *Туугандыктын белгиси* – родственное чувство, признак родства.

Кыйын күндө кайрылат¹.
Карашпасан андайда,
Көңүлү калып туугандан,
Түбөлүккө айрылат.
Ынтымактуу болсоңор,
Душманыңар айбыгат.
Кээ бир адам кейикчээл,
Болбос ишке кайгырат.
Эр жигиттин жакшысы
Эл камы үчүн кам урат².
Жабыркатып кыйнаган
Жакшылык болбойт кеселден.
Алыс карма баланды
Анги чалыш безерден³.
Жадына⁴ бекем сактап ал,
Женижок төккөн шекерден.
Сексен күнү айтса да,
Сөз түгөнбөйт чеченден!

түбөлүккө айрылат – расстается навечно
ынтымактуу болсоңор – (если) будете сплочёнными, дружными

шекерден (*мында*) акындын санат сөзүнөн) – поучительных, мудрых слов (поэта)

СӨЗДҮК

укум менен тукумга (*мында* келечек муунга) – к детям, к потомкам
... *нускалуу иштери бизди калтыралы.*

калкып учкан булуттай – как плывущее облако

Ксения сахнада ... жеңил бийлеп жатты.

айбыгат (тартынат, коркот) – боится, стесняется

Мышык Сережадан ..., чымчыкка тийген жок.

Душман ... артка чегинди.

кейикчээл (кайгычыл) – вечно грустный, нудный
кеселден – от болезни

Кыйнаган ... чунчуп кетти.

жашынан тартсын мээнетти – пусть с молодости трудиться
эсерден (көпкөндөн) – от легкомысленных, придурковатых

... *балдардан алыс болгула.*

? 1. Акын «Айтамын санат тобуна» деген чыгармасында турмуштук кандай кырдаалдар, көрүнүштөр жөнүндө нуска кептерин айтат? 2. Анын турмуш, жашоо жөнүндөгү ойлору, нерселерди, кубулуштарды салыштыруулары, табият көрүнүштөрүн сүрөттөөлөрү туурабы? Силер акын болсоңор кандай сүрөттөйт эленер? 3. Акындын санат-насыяттарын турмушунарада колдонууга аракеттенгиле.

¹ *Кайрылат* – *здесь* оказывает помощь, проявляет заботу

² *Кам урат* – заботиться

³ *Безерден* – *здесь* не порядочного (человека).

⁴ *Жадына (эсиңе)* – *здесь* сохрани в памяти, запомни



1. Женижоктун өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө өзүңөр уккан же башка китептерден окуган маалыматыңар болсо айтып бергиле. Ырларыңар жаттап, көркөм айтууга көңүккүлө

2. «Айтамын санат тобуна» деген нуска ырыңар ата-энелерге, балдарга, жигиттерге айтылган насыяттарды өзүнчө бөлүп жазгыла. Алардын маанисин түшүндүргүлө. Токтогулдун, Барпынын санат-насыяттары менен салыштырып, окшоштуктарын, айырмачылыктарын тапкыла. Бул санат, нуска ырыңарда көптөгөн элдик макалдар колдонулган. Аларды тексттен таап, өзүнчө жазып чыккыла, которгула жана маанисин чечмелегиле.

Үлгү: *Атың барда жер тааны – пока, у тебя есть конь, познай мир. Атаң барда эл тааны – пока у тебя есть отец, узнай людей ...*

3. Чыгармадан уйкаш сөздөрдү тапкыла жана алар кайсы сөз түркүмдөрүнө жатарлыгын аныктагыла:

Үлгү: *Кашта бар – ташта бар* (зат атооч+этиш – зат атооч + этиш) *жылдызда – кыргызда* (зат атооч – зат атооч); *балаңа – сага да* – (зат атооч – ат атооч) ж.б.

4. Төмөнкү таблицаны сөздүн маанисине карай толтургула.

Сан-эсеп сөздөр	Жер-суу аттары	Жаныбарлардын аталыштары	Мааниге ээ эмес сөздөр
1860, 1918	Алатоо, Аксы, Айдыңкөл	суусар, күндүз	

5. Вспомните как образуются лица глагола. Из прочитанного произведения найдите глаголы и определите их лица.

ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮК

адабий псевдоним (грекче жашыруун ат дегенден) – жазуучунун өзү коюп алган кошумча адабий аты. *Жеңижок деп эл ичинде айтылып жүрүп, таралып кеткен.*

айтыш (поэтическое состязание акынов) – ырчылардын көпчүлүк алдында сындан өтүп, алым сабакташып ырдашы.

санат ыры (поучительная песня) – кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында жана акындар поэзиясында кеңири тараган жанр. Буларда элдин турмуштук тажрыйбаларынын жыйынтыгы берилет, жаман-жакшы сапаттар саналып өтүлөт.

куржун (переметная саква) – арта салынып жүрүүгө ылайыкталып, ортосу бириктирилген эки көздүү баштык. Бул баштык лөк куржун, кол куржун, ат куржун деп чоң, кичинесине жараша бөлүштүрүлөт.

арча (можжевелник, древовидный) – жайы-кышы көгөрүп туруучу, ийне жалбыракттуу, жыттуу жыгач.

туур – подставка, насест для ловчей птицы, соколиный или орлиный постамент.

алты чака пул – букв. шесть ведер меди. Мелкая медная монета. **көтөрүм кылуу** (довести до истощения) – абдан арыктаткан, каруу-күчтөн ажыраткан.

МОЛДО КЫЛЫЧ (1866-1917)

Кылычтын жазып кеткен чыгармалары көп. Мен бала кезимде Кылыч – элдин тарыхын көп айткан, элдин сүйгөн акыны эле. Маданияттын эң мыкты үлгүсү Кылычта бар. Ошондуктан анын чыгармаларын балдарга чыгарып берсе жакшы болор эле. Алардын билимдүү азаматтардан болуп өсүшүнө зор таасир этмек.

С. Каралаев

Кыргыз элинин жазгыч акыны Молдо Кылыч Шамыркан уулу Кочкор өрөөнүндө туулган. Кылычтын атасы Шамыркан Төрөгелди уулу жашынан тың чыгып, эл бийлөөчүлөрдүн өкүлү болгон.

Молдо Кылыч жаш кезинен эле атасындай чыйрак, зирек бала болуп чоноет. Ал арабча кат тааныганды алгач Жумгалдык Баян деген чала молдодон¹ үйрөнөт. Кийин ал Чүйдөгү Мамбеталы менен Акмолдодон жана Токмоктогу Закир халфадан² сабак алат.

Кылыч өзү *манап* тукумунан болсо да, эл бийлебей, жалаң чыгармачылык менен алпурушкан. Аталаш туугандарына окшоп мал-жан³ да күткөн эмес, соода-сатыкка⁴ да аралашпаган. *Жатакта*⁵ жалгыз аты, саан ую менен калып, кедейлер менен чогуу жашаган.

Акындын «Кысса зилзала» деген казалы⁶ 1911-жылы Казань шаарында жарыкка чыгат. Анын «Керме-Тоо», «Жинди суу», «Чүй баяны» чыгармаларында Кыргызстандын аймагы, табиятынын көрүнүшү, бак-дарак, чөп-чарлар тууралуу баяндалат. Ал эми «Канаттуулар», «Буудайык», «Бүркүттүн тою» деген казалдарында акын куштардын, жан-жаныбарлардын кылык-жоруктарын, сапат-турпаттарын ырга салат.

¹ Чала молдо – полуграмотный мулла

² Халфа (калла) – религиозный наставник

³ Мал-жан күтпөй – не разводя скот

⁴ Соода-сатык – торговля

⁵ Жатакта калып – здесь летом не выезжал на кочевье (из за бедности).

⁶ Казал (газел, газал) – вид, жанр восточной поэзии

Силер окуй турган «Буудайык» чыгармасы элдеги айтылып жүргөн уламыштын негизинде жазылган. Чыгармада адам менен жаратылыштын ортосундагы табигый бирдик¹ сүрөттөлөт. Жаратылыштын өзүнө тиешелүү мыйзамын бузуу², ага зордук көрсөтүү, акыры адамдын өзүнө зыян болору жөнүндөгү ой-чыгарманын **өзөк идеясы**.

БУУДАЙЫК

Мурунку өткөн заманда,
Жан-жаныбар аманда,
Абалкан аттуу кан болгон,
Ар түлүккө шай болгон.
Каратөлөк *саятчы*
Ушул кандын тушунда³
Кушка тилмер жан болгон.
Саятчы Төлөк тилмерин
Бир күнү жатып **түш көргөн,**
Түшүндө жакшы иш көргөн. түш көргөн (көрөт) – при-
снился сон
Эртең менен болгондо,
Энесине сүйлөгөн:
– Түндө бир жатып түш көрдүм,
Өзүмө жакшы иш көрдүм,
Токойду көздөй барыпмын,
Токойдогу көп **кендир** токойду көздөй – к лесу
Аны алып келипмин,
Кыз-келинге ийритип⁴,
Торду түйүп алыпмын.
Көк кендир **жибек тор** алып,
Ак көгүчкөн *тир* алып⁵, жибек тор алып – взяв шёл-
ковую сеть
Эркин-эркин-эркин тоо,
Эркин тоонун ар жагы⁶,
Телегейи тегиз тоо⁷,
Тегиз тоонун бер жагы⁸,
Айры белес, ач кайкан,

¹ *Бирдик (биримдик)* – сплочённость

² *Жаратылыштын мыйзамын бузуу* – нарушать закон природы

³ *Кандын тушунда* – при (этого) царя

⁴ *Ийритип* – здесь пряли (делали)

⁵ *Тир (тирүү) алып* – взяв живым

⁶ *Ар (арт) жагы* – тыльная сторона

⁷ *Телегейи тегиз тоо* – здесь красивые величавые горы

⁸ *Бер (бери) жагы* – лицевая сторона

Алакандай көк тайпан,
Мына ошого барыпмын.
Чырпыктарды сайыпмын¹
Торду жайып салыпмын. тор саюу – ставить сеть
Куш төрөсү *Буудайык*,
Аны кармап алыпмын².
Абалкандай *Жаныбек*,
Ага *тартуу* кылыпмын.
Төрт түлүктөн төрт тогуз,
Аны берди *бегилик*.
Саадагым³ **сары алтынга** сары алтынга толтурду – на-
толтурду, полнил золотом
Санаам менен болтурду.
*Көмүркөйүм*⁴ көп күмүшкө көп күмүшкө – серебром
толтурду, наполнил
Көнүлүм менен болтурду.
Буларды алып жатыпмын.
Бул эмне болучу, бул эмне болучу – что это
такое
Энеке, бул түшүмдү жоручу?
– Мен уктум эле, балам, **карыдан**, **карыдан** – от старых (лю-
дей)
Көптү көргөн сарыдан,
Буудайык **кармап алганда**, кармап алганда – когда пой-
мает
Бу **тапка** кирбейт дечү эле.
Тапка кирсе буудайык,
Колго конбойт⁵ дечү эле.
Колго консо буудайык,
Туурга турбайт⁶ дечү эле.
Туурга турса буудайык,
Үндөккө келбейт⁷ дечү эле.
Үндөккө келсе буудайык,
Кармап алган эсинин кармап алган эсинин – пой-
мавшего хозяина
Төш этин⁸ оёт дечү эле,
Боор этине тоёт⁹ дечү эле,

¹ *Чырпыктарды сайыпмын* – вбил колышки

² *Кармап алыпмын* – поймал (я)

³ *Саадагым* – здесь колчан (мой)

⁴ *Көмүркөйүм* – сундучок мою

⁵ *Колго конбойт* – на руку не садиться

⁶ *Туурга турбайт* – на подставку не садиться

⁷ *Үндөккө келбейт* – на зов не откликается (не летит)

⁸ *Төш эт* – мясо грудники

⁹ *Боор этине тоет* – насытится печенью

Канын көзүнө куят дечү эле,
 Анан табы катуу буудайык
 Тапка кирет дечү эле.
 Койгун, балам, сен барба!
 Азапка мени сен салба!
 Энесинин сөзүнө
 Саятчы бала болгон жок,
 Асили¹ тилин алган жок.
 Кушка тилмер саятчы
 Көк жибектен тор алып,
 Көк көгүчкөн тир алып,
 Көк тайпаңга барганы,
 Төлөнү казып салганы².

СӨЗДҮК

бала кезимде – в детстве, когда я был еще ребенком
 ... эмнелер гана болбойт.
 билимдүү азаматтардан болуп – статья образованным молодым человеком
 ... бол! Азамат ... окуучу. ... умтулгула!
 эл бийлөөчүлөрдүн өкүлү – представитель власти
 Төрөгелди ... болгон. Рахаттын атасы ... өкүл.
 чыйрак, зирек – смелый (ловкий), понятливый (смышленный)
 манап тукумуна болсо да – хотя он родом из манапов (из аристократического сословия)
 алпурушкан – возился
 Роман кечке чүкө менен ...
 табиятынын көрүнүшү – вид природы (кыргызской земли)
 кылык-жоруктарын, сапат-турпаттарын – поведении, характеров птиц и животных
 Бегбарстын ... чыга баштады. Русландын ... жолдо калсын.
 Өрук ... жыгач. Оянын ... кантет?
 өзөк (негизги) идеясы – основная идея
 ... жалгап алайынчы.
 ... чыккап өрт жаман, өздөн чыккан жат жаман (макал).
 ар түлүккө шай – имеющий много разного скота
 түшүндө жакшы иш көргөн – во сне видел хорошее
 кендир – кенаф.
 Бишкекте ... токуучу фабрика бар.
 айры белес, ач кайкаң – раздвоенный отрог
 алакандай көк тайпаң – маленькая лужайка
 түшүмдү жоручу – истолкуй сон (мою)
 ... эле жерге батты. ... олтурушту.
 тапка кирбейт – нельзя приучить
 табы катуу Буудайык – не послушный Буудайык

¹ Асили (дегеле, эч кандай) – здесь никак

² Төлөнү казып салганы – землянку (он) вырыл (построил)

койгун, балам, сен барба –
 да брось, сынок, ни ходи
 азапка салба – не причини
 мне боль, страдания
 болгон жок – здесь не по-
 слушался

көк тайпаң – здесь место
 ровный и поросший тра-
 вой

?

1. Молдо Кылыч деген ким экен? Кандай үй-бүлөдө төрөлүп, чоңоюптур, чыгармачылыгы кандай өнүгүптүр? 2. Акын Буудайыктын тарыхын кандай баяндайт? 3. Саятчы Төлөк ким экен жана кайсы хандын тушунда жашаптыр? 4. Ал кандай түш көрдү? 5. Энеси кантип жоруду?



Молдо Кылычтын өмүрү, чыгармачылыгын жана «Буудайыктын» биринчи бөлүмүн окуп чыккыла. Буйрук этишти эске түшүргүлө, бөлүмдөн буйрук этиш катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

Үлгү: Койгун, балам, сен барба?..

БУУДАЙЫКТЫН ДАЙЫНЫ

Нак ошо кез күндөрдө
 Жамы куштун төрөсү¹ –
 Буудайык тамашага чыгыптыр,
 Кабар салып куштарды,
 Бирин койбой жыйыптыр.
 Он ылаачын, он туйгун
 Он жагында кароолу,
 Беш ылаачын, беш туйгун,
 Беш жагында кароолу².
 Туштап³ учкан турумтай,
 Жандап учкан⁴ жагалмай,
 Кырдап учкан кыргыек,
 Төө көтөргөн тазкара,
 Туу белгиси⁵ каркыра,
 Эшик ага⁶ бүркүтсүн,
 Чын ачуусу келгенде,
 Жалпы кушту үркүтсүн⁷,
 Баарын жыйып алды ошол,
 Тамашага чыкты ошол.

жыйыптыр (жыйды) – собрал

Саятчы Төлөк Буудайыкты андып жатса⁸, анын торуна чалынып⁹ бөктөргө түшүп калат. Саятчы бөктөргөнү торуна чыгарып алса, ал жалынып¹⁰, коё беришин суранат.

¹ Жамы куштун төрөсү – здесь царь (господин) всех птиц.

² Кароолу (кароолчулары) – здесь стражники

³ Туштап учкан – здесь летевший прямо (в его сторону)

⁴ Жандап учкан – летевший рядом

⁵ Туу белгиси – здесь знамя

⁶ Эшик ага – здесь руководитель охраны

⁷ Үркүтсүн (үркүтөт) – здесь наводит страх

⁸ Андып жатса – когда выслеживал

⁹ Чалынып – попался в сети

¹⁰ Жалынып – умолял

Ордуна Буудайыкты азгырып алып келип берүүгө¹ убада кылат.

Саятчы аны коё берет. Бөктөргө Буудайыкка барып, көп көгүчкөндөрдү көргөндүгүн айтат². Ага ишенген Буудайык бөктөргөнү ээрчип келип³, торго чалынып, колго түшөт. Ошондо саятчынын сынап турган кези⁴:

Жакын жаткан саятчы,
Төлөдөн чыга калды ошол...

Барып баса калды ошол,
Чыгарып тордон алды ошол.

Ары имерип караса,

Бери имерип караса,
Чын Буудайык өзү экен,

Өзү турмак көзү экен.

Мунун текөөрү темир турбайбы⁵,

Тепкени өлөт турбайбы.

Үнү заар⁶ турбайбы,

Жүнү чаар турбайбы,

Куйругу кундуз турбайбы,

Чабыты жылдыз турбайбы,

Бели мекир⁷ турбайбы,

Көзү чекир⁸ турбайбы,

Куйругу кучак⁹ турбайбы,

Чалгыны бычак¹⁰ турбайбы.

Чын Буудайык өзү экен,

Өзү турмак көзү экен.

Кушка тилмер саятчы

Баабединди көп айтып,

Үйүнө көздөй жөнөдү.

Үйүнө алып келди ошол.

Эл журтунун баарына,

ары-бери имерип – осмотрел
во всех сторон

тепкени өлөт – от его силь-
ного удара умирают все

жүнү чаар – перья (у него)
разноцветные

куйругу – хвост

чабыты – полёт, рысканье в
поисках добычи

үйүнө жөнөдү – пошёл домой

¹ Азгырып алып келип берүүгө – привести обманом

² Көргөндүгүн айтат – сказал что видел

³ Ээрчип келип – следуя за ним

⁴ Сынап турган кези – испытывая смотрел

⁵ Текөөрү темир турбайбы – задний коготь у него как железо, тверд.

⁶ Үнү заар – голос у него неприятный

⁷ Бели мекир – хребет у него сильно изогнутый

⁸ Көзү чекир – на глазу бельмо (у него)

⁹ Куйругу кучак – огромный хвост (в охапку)

¹⁰ Чалгыны бычак – здесь крылья у него как ножи (острые)

Кабарды катуу берди ошол.

Калын түлөө кылды ошол

Абалкандай Жаныбек

Буга алып келди ошол.

алып келди – принёс

СӨЗДҮК

нак ошо кез күндөрдө – как раз в те дни
тамашага чыгыптыр – вышел для развлечения

ылаачын – сокол-сапсан

туйгун – белый ястреб-стеревятник

турумтай – дербник

жагалмай – чеглок

кыргыек – ястребок молодой

тазкара – черный гриф

каркыра – журавль

бөктөргө – камышовый или болотный лунь

Кыргызстандын аймагында ... ж.б. куштар жашайт.

көгүчкөндөрдү көргөндүгүн – что видела голубей

баса калды – набросился

Төлөк кушту ... Наташа машинканы ...

?

1. Буудайык эмнеге чыкты эле? 2. Жанында ээрчиген кайсы куштар экен? 3. Саятчы Төлөк кайсы куштун жардамы менен аны кармады? 4. Буудайыктын сыны (турпаты) кандай экен? 5. Ал эмне үчүн баабедин айтып, түлөө берди? 6. Буудайыкты кимге берди?

📖

1. Экинчи бөлүмдү окуп чыгып, Буудайыктын турпатын (көрүнүшүн) орус тилине которгула. Анын сүрөтүн тарткыла.

2. Этиштин ынгайларын эске түшүргүлө. Чыгармадан буйрук, ниет жана шарттуу ынгай катышкан сүйлөмдөрдү тапкыла, көчүрүп жазгыла.

1.

2.

3.

3. Төмөнкү сөздөрдү жана сөз айкаштарын катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө: *нак ошол кезде, жамы куш, алды ошол, өзү турмак, турбайбы, баабедин айтты, түлөө кылды. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү орусча сөздөрдү кыргызчага которгула. 1. Молдо Кылыч (очень знаменитый) акын болгон. 2. Акындын «Буудайык» (произведении) жаратылыштын (естественный), (самостоятельный) өнүгүү мыйзамы жөнүндө сөз болот. 3. Буудайык (вместе собой) ылаачын, ... ж.б. куштарын ээрчитип алды. 4. Саятчы Төлөк Буудайыкты (освободил из сети) жана Жаныбек ханга (подарил). 5. Буудайыктын (хребет сильно изогнутый), (на глазу бельмо), (огромный хвост), (крылья острые) экен.*

4. Этиштин мамилелерин эске түшүргүлө. Тексттен этиштин өздүк, аркылуу, кош мамилелерине мисал тапкыла. Этиштин мамилелерине өзүнөр мисал жазгыла.

Улгусу: Окурмандар гүл коюп таазим кылып турушат (кош мамиле). Келинчеги ыза болгон түр менен Акайга ачууланды (өздүк мамиле). Жокчулук Акайды бугуну атууга баргызды (аркылуу мамиле).

БУУДАЙЫК ЖАНЫБЕКТЕ

Ат баштаган *бир тогуз*,
Аны берди бегилик.
Төө баштаган бир тогуз,
Муну берди бегилик.
Уй баштаган бир тогуз,
Аны берди бегилик.
Саадагын сары алтынга толтурду,
Санаасы менен болтурду.
Абалкандай Жаныбек,
Буудайыкты алды ошол.¹
Куш төрөсү Буудайык
Колго конбой койду² ошол.
Колго консо Буудайык,
Туурга конбой койду ошол.
Туурга консо Буудайык,
Тапка кирбей койду ошол.
Тапка кирсе Буудайык,
Үндөккө келбей койду ошол.
Анда, Абалкандай Жаныбек
Калкына кабар салды ошол.

«Буудайыкты ким тапка киргизсе, самаганын беремин» – деп жар салды.

Анда калың элдин³ ичинен куу кемпир⁴ чыгып келип: «Алдаяр ханым, мен тапка киргиземин⁵, менин самаганымды бериниз», – деди. Хан: «Самаганыңды айт, беремин⁶» – деди.

¹ Алды ошол – взял к себе

² Колго конбой койду – не сел на руку

³ Калың эл – народ

⁴ Куу кемпир – хитрая старуха

⁵ Тапка киргиземин – я приучу (выдрессирую)

⁶ Самаганыңды беремин – все что захочешь отдам.

Кемпир: «Буудайыкты ким кармаса ошону сойгузуп,¹ төш этинен ойгузуп², боор этине тойгузуп, канын көзүнө куйса, тапка кирет, жайылып чыкканда көзүнө эмне көрүнсө ошону алат», – деди.

Аны уккан соң хан саятчыны чакыртты³. Хан саятчыны союп, Буудайыкка жем кылып берди⁴.

Куш төрөсү Буудайык
Саятчынын төш этинен ойду ошол,
Боор этине тойду ошол,
Көзүнө канын куйду⁵ ошол.
Тапка кирбес Буудайык,
Тапка кирип калды ошол,
Абалкандай Жаныбек
Алып чыгып салды⁶ ошол.
Көсөө куйрук, көк дангыт,
Карышкыр алды Буудайык.
Чагарак⁷ куйрук, чаар жоон
Жолборс алды Буудайык.
Тоого салса Буудайык,
Тоодон эме койбоду.
Ал аңгыча болбоду⁸
Алды жаккы батуудан⁹
Алтымыш айры ак бугу,
Арбаңдап качып берди ошол.
Абалкандай Жаныбек
Ага шилтеп¹⁰ калды ошол.
Азуулуу¹¹ куштун баласы
Ак бугуга карабай
Асмандап учуп¹² калды ошол.

карабай – здесь не обращающая внимания

¹ Сойгузуп (сойдуруп, союп) – зарезать, убить

² Ойгузуп (оюп) – выколоть (глаза)

³ Чакыртты – велел привести

⁴ Жем кылып берди – скормил

⁵ Көзүнө канын куйду – налил в глазу его крови

⁶ Алып чыгып салды – взял, да пустил на охоту

⁷ Чагарак куйрук, чаар жон – толстый хвост, загнутый кольцом, чубарая спина

⁸ Ал аңгыча болбоду – как вдруг

⁹ Батуудан – от впадины, низины

¹⁰ Шилтеп (шилтөө) калды – здесь пустил, направил

¹¹ Азуулуу куштун баласы – дитя хищной птицы

¹² Асмандап учуп – взвился высоко в небо

Караны кара¹ аларбы,
 Качып карап каларбы.
 Төрөнү төрө аларбы,
 Төмөн карап каларбы.
 Куш төрөсү Буудайык
 Алтындан боосун тытты² ошол,
 Айга карап сызды³ ошол...
 Күмүштөн боосун тытты ошол
 Күнгө кайым болду⁴ ошол...

күмүштөн боосун – здесь се-
 ребрянный шнур (веревку)

СӨЗДҮК

санаасы менен болтурду – (он) осуществил (его) мечту

Жаныбек Төлөктүн эңсегенин аткарды.

Кабар салды, жар салды – объявил, известил

Рома класка ... Рома бүт мектепке ...

көзүнө эмне көрүнсө – что попадало на глаза

көсөө куйрук, көк дангыт – коротко хвостовой волк-кобель

эме (эч нерсе, эчтеме) койбоду – ничего не оставил

Алик ... койбой жалмады. Бул жерде ... жок.

Эчтеме менен ишиң жок.

арбаңдап качты – растерянно, панически бежал

Ак бугу ... качты. Түн ичинде бирөө ... жүгүрдү.

?

1. Абалкандын Жаныбек Буудайыкты эмне кылды? 2. Эмне үчүн жар айттырды? 3. Кемпир кандай кенеш берди? 4. Төлөк эмне болду? 5. Буудайык тапка киргенден кийин эмне үчүн качып кетти?

📖

1. Чыгарманы толук окуп чыгып, автор айтайын деген идеяны, өзөк ойду тапкыла.

2. Саятчы Төлөктүн, кемпирдин, Жаныбектин мүнөздөрүн салыштыргыла, портретин түзгүлө.

3. Чыгарманы көркөм окуп, Төлөктүн, энесинин, хан жана кемпирдин сөздөрүн бөлүп алып жаттагыла. Саятчынын Буудайыкты сүрөттөөсүн өзүнчө бөлүп көрсөткүлө.

4. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, «Канаттуулар» деген аңгеме түзгүлө. Анда ар бир канаттуунун касиет-сапаттарын чагылдырууга аракеттенгиле: *когучкөн, буудайык, ылаачын, турумтай, жагалмай, кыргыек, таз кара, каркыра, бүркүт, сагызган, жаман сары ж.б.*

Мисалы, «Сагызган сактыгынан өлбөйт, суктугунан өлөт».

«Ылаачын учкул канаттуу катары эсептелинет»...

¹ Караны карага, төрөнү төрөгө – похожих, родственных, равно могучих (нельзя сталкивать, противопоставлять).

² Алтындан боосун тытты – разорвал золотой шнур (удерживающую ее)

³ Айга карап сызды – взвился к луне

⁴ Кайым (кайып) болду – исчез

5. Канаттуулар жөнүндө өзүңөр билген табышмактарды, макал-лакаптарды, кызыктуу окуяларды жазып келгиле.

Табышмактар

Ай асманда жүргөн жигит, Күн асманда жүргөн жигит,
 Алтын чоор тарткан жигит. Күмүш чоор тарткан жигит.
 (к..., т...)

Буттарында жарагы Көзүнө топу кийбесе,
 Бийик жерде жатагы. Көбөйөт экен чатагы.
 (б.....)

Ылайдан үй салышат жай айында,
 Кышында түк калышпайт бул айылга.
 (ч.....)

Макал

Куш төрөсү – буудайык,
 Ит төрөсү – кумайык.

7. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, чыгарманын мазмунун кыргызча баяндап бергиле: *саятчы, тилмер, айры белес, ач кайкан, бегилик, бир тогуз, көмүркөй, туур, үндөк, төш эти, алтымыш айры ак бугу, текөөрү темир, баабедин.*

8. Караны кара аларбы, Төрөнү төрө аларбы,
 Качырып карап каларбы, Төмөн карап каларбы.

Ырдын маанисин чечмелегиле, жаратылыштын адам колу тийгис дагы кандай мыйзам ченемдерин билесинер? Ушул темада «Жаратылышты бузуу – жан дүйнөнү бузуу» деген темада ой толгоо дилбаянын жазгыла.

Эсиңерге түйүп алгыла!

Молдо Кылыч өз доорунда¹ жогорку даражада турган алдыңкы пикирлүү адам болгон. Кыргыз элинде караңгылык² өкүм сүрүп турган учурда Кылыч китеп маданияты, адабият менен таанышып, кыргыздын биринчи жазма адабиятын баштоочулардан³ болгон.

Молдо Кылыч жалаң эле ыр жазбастан, төкмөчүлүк жагынан да айтылуу акындардан⁴ кем калган эмес. Ал XIX кылымдын аягында биринчилерден болуп кыргыз жазма адабиятын негиздеген.

(Т. Саманчин)

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Жазгыч акындар жана жазма адабият жөнүндө

Кыргыз адабиятында Октябрь төңкөрүшүнө чейинки мезгилде өз чыгармаларын кагаз бетине түшүрүшкөн сабаттуу⁵ акындарды жазгыч акындар деп аташат. Алар Молдо

¹ Өз доорунда – в свое время

² Караңгылык – темнота, невежество

³ Баштоочулардан – один из основателей

⁴ Айтылуу акындардан – от знаменитых акынов

⁵ Сабаттуу – грамотные

Нияз, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Тоголок Молдо, Ысак Шайбеков ж.б. Булар өтө көп тарыхый, этнографиялык адабий жана тилдик мурастарды¹ калтырышкан.

Кыргыз адабияты негизинен оозеки өнүгүп келген болсо да, тарыхта жазма адабият да болгондугун Орхон-Енисей жазма тексттери, М.Кашгаринин, Ж. Баласагындын эмгектери жана XIX кылымда – XX кылымдын биринчи жарымында жашаган Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Тоголок Молдо өндүү жазгыч акындардын чыгармачылыктары толук айгинелеп турат².

ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮК

манап – кыргыз элинде Совет дооруна чейин эл бийлеген, элдин эсебинен жашаган башкаруучу таптын өкүлү.

жатак – этн. постоянное жилище. Бедняки остающиеся на одном месте летом и зимой.

түш жоруу (истолкование снов) – көргөн түштүн маанисин чечмелеп, багыт берип түшүндүрүү, чындыкта мындай болот деп болжолун айтуу.

саятчы – охотник на ловчих птиц
кушка тилмер – человек, якобы понимающий язык птиц.

тор – сеть для ловли птиц.
тир (жем) – пища которая ставилась внутри сети, приманка
буудайык – куштардын падышасы, эң зору катары саналган кыраан жырткыч куш.

тартуу – подношение. Обычно преподносилось к власти имуцим.
безилик – дар, пожертвование. Обычно со стороны богатых, власть имуцим.

көмүркөй – небольшой сундучок (чаще из верблюжей кожи) для хранения ценных вещей, мелких инструментов.

төлө (жертөлө) – землянка, охотничье жилище (стоянка) сложенная из камней.

туур – подставка, насест для ловчей птицы, соколиный постамент.
баабедин (Бахауддин) – имя покровителя Бухары, к его помощи обычно взывают богатыри.

түлөө – этн. жертва, жертвоприношение. Его иногда устраивают в связи с засухой и т. д. Просят у Всевышнего помощи, благодарят его за поддержку.

бир тогуз – девятка, подношение или штраф в количестве девяти голов разных домашних животных.

жар салуу (жар чакыруу) – Объявить во всеуслышанье. Жарчы аркылуу айтылган кулактандыруу, оозеки жарыяланган кабар.

алтыммыш айры ак бугу – фольклордо кайберендердин падышасы катары сүрөттөлөт (бугу – маралдардын эркеги).

куш таптоо – специальная работа, связанная с ловчими птицами.

¹ *Мурас* – наследие

² *Айгинелеп турат* – здесь доказывает, подтверждает, свидетельствует.

КЫРГЫЗ ПРОФЕССИОНАЛ ЖАЗМА АДАБИЯТЫНАН



ААЛЫ ТОКОМБАЕВ (1904-1988)

«... Токомбаевдин чыгармасын мен бүт өлкөсүн даана көрсөткөн чоң күзгү катары түшүнөм. А. Токомбаев Кыргызстан топурагына даңк берген өзүнчө бир чалкып жаткан Ысыккөл»

Б. Кербабаев, түркмөн эл акыны

Кайталоо үчүн суроолор

1. Жазуучу, акын, драматург Аалы Токомбаевдин өмүрү жана чыгармачылыгы тууралуу эмнелерди билесинер?

2. Анын чыгармаларын буга чейин окудунар беле? Эгер анын чыгармалары менен тааныш болсоңор, айтып бергиле.

Кыргыз ССРинин эл акыны, Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты, академик Аалы Токомбаев совет профессионал адабиятынын баштоочуларынын бири. Бул калемгер адабияттын проза, поэзия жана драма жанрларында көп чыгармаларды калтырды.

А. Токомбаевдин балдарга арнаган «Биздин китеп», «Канаттуу достор» деген ыр жыйнактары бар. Ал кыргыз адабиятынын тарыхында биринчи жолу ыр менен «Таң алдында» («Перед зарей») деген роман жазган. «Өз көзүм менен» («Своими глазами»), «Туткун Марат» («Пленник Марат»), «Эшим жетим» («Сирота Эшим»), «Менин метрика», («Моя метрика»), «Комуз күүсү», «Мелодии комуза») деген жана башка поэмаларды жараткан.

Прозада «Күүнүн сыры» («Тайна мелодии»), «Даат», «Акылмандын жообу» аттуу адабий жомоктордун да автору. «Жараланган жүрөк» («Раненное сердце»), «Мезгил учат» («Время летит»), «Биз балапан кездерде» деген жана башка повесттери бар. «Ант» («Клятва»), «Тергөө жүрүп жатат», «Өлбөстүн үрөнү», «Күндүн чыгышы» сыяктуу драмалык чыгармаларды да жазган. Өзүнөр байкагандай жа-

зуучунун көптөгөн чыгармалары окурмандарынын жүрөгүнөн орун таап, сүймөнчүлүк менен¹ окулуп келүүдө. Анын чыгармаларын силер да улам чоңойгон сайын көп окуйсунар...

Акынды эл-журт² дайым эскерип турат. 1996-жылы Бишкек шаарынын опера жана балет театрынын маңдайына Аалы Токомбаевдин эстелиги орнотулду. Ошондой эле Эркиндик сейил багы менен Бөкөнбаев көчөсүнүн кесилишинде жазуучунун үй-музейи иштейт. Окурмандар жана жалпы эле эл сүйүктүү жазуучусун ушул жайларга³ барып эскеришип, таазим кылып гүл коюп турушат.

Силер окуй турган «Акай мерген» аңгемеси 1933-жылы жазылган. Аңгеме сюжетинин чакандыгы, окуясынын курчугу менен айырмаланат⁴. Бир кездеги кыргыз элинин башынан өткөргөн тарыхый турмушун көркөм баяндайт.

СӨЗДҮК

даана көрсөткөн чоң күзгү – четко отражающее большое зеркало

Жарык жолду ... Дубалда ... илинип турат.

даңк берген (алып келген) – здесь (принес) славу

Республикама ... «Кандуу жылдар» акынга ...

чалкып жаткан – обширное

Акындын чыгармачылыгы ... деңиздей!

баштоочуларынын бири – один из основателей (зачинителей)

Токомбаев – кыргыз адабиятынын

Асан баштаакты алдыга айдады.

көп чыгармаларды калтырды – оставил множество произведений

Анын калтырган ... бар. Карышкыр артына из ...

балдарга арнап – посвятив детям

Жазуучу көп чыгармаларын ...

эскерип турат – вспоминают

Улан ... Жаш муундар ... Сен ... Мен ...

маңдайына – здесь перед, напротив

Эстелик театрдын ... тургузулган.

Ким Ира Өктөмгө маңдайлаш олтурат.

Баатыр болчу жигиттин маңдайынан билинет (макал).

кесилишинде – на пересечении

Үй-музей эки көчөнүн ... жайгашкан. Кылмышкер он жылга

кесилди.

¹ Сүймөнчүлүк менен – с любовью

² Эл-журт – народ

³ Ушул жайларга – к этим местам

⁴ Айырмаланат – отличается

⁵ Бир кездеги – здесь когда-то, в давние времена

таазим кылып – чтят его память

Эстеликке ... гүл коюшат. Мансур ... кол куушурду.

көркөм баяндайт (чагылдырат) – художественно отражает

?

1. Ал эми силер бул жазуучу тууралуу (об этом писателе) кандай маалыматтарды билесинер? (что знаете?) 2. Анын 100 жылдык юбилейи качан болду жана кандай өткөрүлдү? 3. Жазуучу жөнүндө тартылган сүрөт, даректүү (документальный) фильмдерди, тарыхый чыгармаларды (исторических произведений) окуган чыгарсынар (может читали). Ошол топ-тогон билимиңердин негизинде (на основе этих сведений), «А. Токомбаевдин – өрнөктүү өнөрү» деген темада өз алдынарча (самостоятельно) дилбаян жазгыла.

АКАЙ МЕРГЕН

I

Эгинчилик¹ элдин негизги кесиби эмес, шамал менен бирге көчүп, мал менен оокат кылышат.

Малсыздар² телмирип, бай-манаптарга коңшу. Алардын бекер эмгектери менен алда кимдер карындарын чертишет. Аларды мал катарында пайдаланышат³. Колунда малы жок болсо да, Акай мерген⁴ өз оокаты менен өзү алек. Анын оокаты, анан малы аскаларды ээлеген тоо кийик, кулжа, бугу, маралдар болучу. Кеп ошол мерген жөнүндө.

Бир күнү Акай мерген мөлтүрөгөн кара көз келинчегин⁵ чакырып:

– Сен ок куя турган май⁶ сурап келчи, – деди да, кара мылтыктын сайлыктарын чукулады. Өзү эритип алган коргошунун ары-бери кармап, тойпондогон балдарын ойнотту.

– Мен мындай атам.

– Жок, сен ата албайсың. Мен так мына минтип атам, – деп мергендин мөмөдөй балдары⁷ кара мылтыктын сүмбөсү менен ойноп жатышты. Акайдын калдайган кара кисеси менен окчонтоюн алып, эки баласы өздөрүнчө ок, саадактуу киши сыяктанышты. Аны ары-бери сүйрөп

¹ Эгинчилик (дыйканчылык кылуу) – здесь крестьянство, земледелие.

² Малсыздар (малы жоктор) – бедняки, не имеющие скот

³ Мал катарында пайдаланышат – используют как скот

⁴ Мерген – охотник

⁵ Ок куя турган май – жир, который использовали для литья пули (в давние времена)

⁶ Келинчегин – молодую жену

⁷ Мөмөдөй балдары – маленькие детишки

алек-челек болушту¹. Акай мерген ачкалыгына карабай капарсыз ойноп жаткан балдарга карап олтуруп, эмнегедир бырс этип күлүп жиберди².

– Майың менен мамыран болгур³, – деп Акай мергендин аялы ачууланып кирди. Май сураймын деп алда кимден тил укканын айтып, ыза болгон түр менен Акай мергенге ачууланды.

Акай мерген акырын гана ийнинен тынып улутунду⁴ да:

– «Жокчулук уят эмес, байлык мурат эмес». Анын эмнесине капа болосуң! – деп сүрдүү, өткүр кара көзү менен аялына бир карап, кайта аны эркелете баштады. Бирок өзүнүн капа болгонун билдирбей, бырс этип күлүп да жиберди.

Акай кара бараңды ийнине салды да, үйдөн чыкты. Борсондогон чоңураак баласы ары-бери жүгүрүп кубана баштады.

Беркиси: «Байке, эмне атып келесиң?» – деди.

СӨЗДҮК

шамал менен бирге көчүп – *обр.выр.* кочуя вместе с ветром
бекер эмгектери менен – бесплатным трудом
карындарын чертишет (курсактарын сылашат) – *обр. выр.* чешут
свои брюхи. *Элдин эмгегине ...*

өз оокаты менен өзү алек – занят своим хозяйством

Тима өз оюну менен ...

мөлтүрөгөн кара көз – проблескивающие черные глаза

Жибек ... кыз. Рашиданын көзү ...

кара мылтыктын сайлыктарын – нарезки на стволе ружья

Мерген ... чукулады.

тойпондогон балдарын – резвящихся детей

Токтогулдун « ... » деген ырын окуганбыз.

капарсыз ойноп жаткан – беспечно играющих

Гена окуудан капары жок ...

тил укканын айтып – рассказывая что ее оскорбили, обругали.

Аялы ... айтты. Руслан тентек кылганы үчүн атасынан ...

борсондогон чоңураак баласы – его пухленький мальчик, что по старше

Акайдын балдарынын бирөө ..., бирөө ...

Иттин күчүгү ... жүгүрдү.

¹ *Алек-челек болушту* – возились, хлопотали

² *Бырс этип күлүп жиберди (тууранды сөз)* – он прыснул со смеха, внезапно засмеялся.

³ *Майың менен мамыран болгур* – к черту этот жир

⁴ *Ийнинен тынып улутунду* – (он) тяжело вздохнул, опечалился.

II

Сымбаттуу орто боюна¹ кара бараң кеп куйгандай келише калды. Өзүнө маалым узун кырдын кызыл арсактарын аралап, *корумдарды* көмүрдөй тебелей баштады. Бирок текелер жолуккан жок.

Кыйды болгон бугулар² күмүш ала бакан сыяктуу каркайган мүйүздөрүн³ көтөрүп, суу боюндагы караган-черди⁴ аралап да кетишти. Алгыр бүркүттөй талпынган Акай, огунын жалгыздыгына кейип, бара жаткан бугуларды тиктенден тиктеди.

Айласы кеткен мерген окчонтой, киселерин чукулоодон башка эчтеме кыла алган жок.

Мергендин балдары сойгон кийиктин ичинен табылган окторду⁵ жыйнап *чүкөлөрүнө кыт куюшчу*. Мерген эч болбосо ошондой октор табылсачы... деп ойлоду.

Талыкпай изденип жаткан мергендин жүрөгү, эмнегедир, тапка келген аттай жулкунду. Анын көзү жайнады. Ал жанындай сүйгөн мөлтүрөгөн кара көздүү аялын, же тойпондошкон эки бирдей балдарын кыса-кыса кучактап өпкүсү келди. Ал кисесинен кылдыраган коргошун октун бирин тапкан эле. Анын кубанычы ошол.

Ошентип, киседен тапкан калдырган огуна эптеп мылтыгын дүрмөттөп алды⁶ да, ичинен шыбырап: «*Жаздым атсам, мага шерт, жаңылыш тийсең, сага шерт*», – деп мылтыгы менен шерттешип, түнткө кирип, узап кеткен бугуларды көздөп закымдай учту⁷...

Тонкуган бугулар удургуган бойдон, түнт токойдун аркы четиндеги аянтка барды. Адис болгон мерген⁸ алда кайдагы кызыл асканы айланып, сонодой учуп, бугулардын алдынан чыкты. Өңүтүнө самагандай жетүүгө болбоду. Анын үстүнө майышкан окко⁹ толук ишене албады. Ошондуктан боортоктоп, жыландай сойлоп араң бутага¹⁰ келтир-

¹ *Сымбаттуу орто боюна* – его стройному среднему росту

² *Бугулар* – олени

³ *Каркайган мүйүздөрүн* – огромные рога

⁴ *Караган-чер* – место поросшее елью

⁵ *Октор* – пули

⁶ *Мылтыгын дүрмөттөп алды* – зарядил ружье

⁷ *Закымдай учту* – помчался по следу

⁸ *Адис болгон мерген* – ловкий стрелок

⁹ *Майышкан ок* – пуля имеющая вмятину, деформированная пуля.

¹⁰ *Бутага келтирди* – прицелился

ди. Жыт алып калган¹ бугулар шоодой болуп, туура жакка созолоно баштады². Мерген шашкан бойдон тике тура калды, бугулар ага селт карай бергенде, кара барандын түтүнү уюлгуй түштү. *Он эки айры бугу чалкасынан жыгылды.*

Арадан бир күн өткөндө³ Акайды Байтиктин алдына чакырып барышты.

СӨЗДҮК

кеп куйгандай (сал) – пришлось как раз в пору, к лицу

Каринага үкү топу ... жарашат.

кызыл арсактарын аралап – бродя между красными скалами

Мерген ... арсактарды көп аралады.

күмүш ала бакан сыяктуу (сал) – подобно серебряному алабакану огунун жалгыздыгына кейип – сетуя что (у него) единственная пуля

Мергендин ... эле. Ринат өзүнүн ... дайым ...

Сыргак ... эле тоодон отун алып келди.

тапка келген аттай жулкунду (сал.) – рвался как скакун, готовый к скачке

көзү жайнады – глаза заблестели, глаза разбежались

Мергендин Рита бурулуп карады.

жанындай сүйгөн – любил всей душой, от всего сердца

Марат компьютер оюндарын ... Рашиданын ... сабагы – сурет.

кыса-кыса кучактап – крепко обнимая

Балдарын бекем ... өпкүсү келди.

Кыял улагын ... өйдө көтөрдү.

кылдыраган коргошун ок – громыхающая свинцовая пуля

... араба жолдо келе жатат.

Кира ... зритти. ... мөндүрдөй жаады.

тоңкуган бугулар удургуган бойдон – взбудараженные олени рванули. өңүтүнө самагандай жетүүгө болбоду – не получилось как хотелось. боортоктоп, жыландай сойлоп – как змея ползая на брюхе тике тура калды – он встал прямо

Мерген ... Бугу ... чуркады.

ага селт карай бергенде – когда (олени) резко повернулись к нему. чалкасынан жыгылды – упал навзничь.

Игорь ... , Руслан үстөмөнүнөн түштү.

? 1. А. Токомбаевдин өмүрү жана чыгармалары жөнүндө эмне билесинер? Буга чейин анын кандай чыгармаларын окудунар эле? 2. «Акай мерген» чыгармасынын окуясы кайсы мезгилде болгон деп ойлойсунар? 3. Акай мерген кайда барууга камданды? 4. Келинчеги экөөнүн ортосунда кандай диалог жүрдү? 5. Акай бугуларды көргөндө эмне кылды? Кантип ок таап

¹ Жыт алып калган (жыт алган) – учуяв запах

² Туура жакка созолоно баштады – олени, почуяв запах потянулись в другую сторону

³ Арадан бир күн өткөндө – через день

алды? 6. Ал бугуларды кантип андыды жана он эки айры мүйүздүү бугуну кантип атып алды?



1. Чыгарманын I-II бөлүмдөрүн окуп чыккыла жана оозеки көркөм айтып берүүгө камдангыла. 2. Адабият дептеринерге, адабият күндөлүгүнөргө тексттин кыскача мазмунун жазгыла. 3. Сөздүктү жана түшүндүрмө сөздүктү аныктагыла. 4. Төмөнкү сөз айкаштарын баамдап окугула, берген маанисин түшүндүрүүгө аракет кылгыла жана алар кайсы көркөм сөз каражаттары экендигин аныктагыла, тексттен издеп тапкыла: алда кимдер карындарын чертишет (метафора), мөлтүрөгөн кара көз келинчеги (эпитет), тойпоңдогон балдары, кара мылтыктын сүмбөсү, тапка келген аттай, майышкан ок, жыландай сойлоп. 5. Төмөнкү сүйлөмдөр кайсы жанрдагы чыгармалар экендигин тапкыла жана орус тилине которгула, орус адабиятында буларга окшош үлгүлөр болсо, мисал келтиргиле. «Жокчулук уят эмес, байлык мурут эмес», «Жаздым атсам, мага шерт, жаңылыш тийсең, сага шерт».

III

Байтик кең тигилген кара кашка ыпча кемселчен, казылары салаңдаган бийлердин ортосунда, он чакты жаздыктын¹ арасында жаткан эле. Үйүндөгү элдин канынан жыйналган дүнүйөгө² адамдын көзү уялат. Башайы, шайы жууркандар он эки канат үйдүн эки босогосуна чейин жыйылган. Алардын үстүнө кырка тизилген аппак мамык жаздыктар. Жабык бойлогон³ карышкыр, түлкү, сүлөөсүн, суусар ичиктер. Күмүш ала бакандарга керме тартылып, тизилген арстан, жолборс, аюунун талпактары турат. Шайы төшөк, илбирс терилери⁴ чоң үйдүн ичинде каршы-терши салынган. Чоң арстандын териси⁵ оозундагы тиштери менен Байтиктин жаздыктарынын алдынан башын чыгарып жатат.

Желдеттер⁶ Акай мергенди эки жагынан сүйрөп келди да:

– Алдаяр таксыр, буйругунуз ордунда, – дешти.

Олтурган бийлерге мергендин кызыл ала болуп турушу эч кандай таасир кылган жок, ыржайып гана карашты⁷.

¹ Он чакты жаздык – около десятка подушек

² Элдин канынан жыйналган дүнүйө – накопленное за счет народа богатство.

³ Жабык бойлогон – по всему (внутреннему) кругу юрты

⁴ Илбирс терилери – шкура снежных барсов.

⁵ Чоң арстандын териси – шкура большого льва

⁶ Желдеттер – стража

⁷ Ыржайып гана карашты – посмотрели с насмешкой.



Байтик ыңгыранган бойдон:

Акылман бийлерим, касиеттүү байларым, мына бул *куу шыйракка* жаза бериңиздер! – деди.

– Өкүм өзүңүз тараптан болсун, баатыр! – деп оң жагындагы олтурган кыйшык көз семиз киши обдулуп койду¹. Калгандары:

– Сөз ушул, баатыр, – деп чуулдай түшүштү.²

– Ушундайбы? Эмесе, айылымдан бир киши калбай чогулсун!

– Мерген жеңилдесин, – деди Байтик, шылдыңдай күлүп.

Мергенди дамбалчан кылып чечинтип, эки колун аркасына³ бек байлашты. Даярдап койгон *чычыркана*кка алып барып, ырайымсыз желдеттер мергенди бөлөй башташты. Чычырканактын уу тикендери аз келгенсип, көк тал союл⁴ менен каршы-терши ургулап турушту. Анын чычырган үнүн жазууга менин күчүм жетпейт.

Эң мурун суудан чыккан балыктай набалактап, андан кийин ар кайсы булчуңдары солкулдап барып, мерген тымтырс болду⁵.

Элге таанылып чыккан атактуу Балыгооз акын, кокустан⁶ бул окуянын үстүнөн чыкты да, чычырканакта бөлөнүп жаткан мергенди көрүп:

¹ Обдулуп койду – шевельнулся, качнулся, поддался немного вперед.

² Чуулдай түшүштү – одобрительно зашумели.

³ Аркасына – на спину

⁴ Көк тал союл – палка, сделанная из ивы.

⁵ Тымтырс болду – (он) затих.

⁶ Кокустан – случайно

– Таксыр, мергендин айыбы эмне? – деп сурап, андан кийин үнсүз турган элге карады.

– Ырчым, бул итин баламдын бугусун атып алыптыр, – деди Байтик.

Он, он бирлерге келген баласы:

– Атаке, бугу меники беле? Ал жапан эмеспи?¹ – деди.

Акын өзүнүн оозундагы сөзүнө качан болсо да толук ээ эмеспи! Ал тайманбастан өзүнүн оюн айтып калды:

– Таксыр, коён жылкы чоң *жутта* жапайы кийиктерге *бетеге* жулуп берип бактыңыз беле?

Байтик Балыгоозго акырая карады. Балыгооз аянычтуу сыпат менен² элге бурулду. Эл тилсиз гана чычырканакта жаткан мергенге бурулуп, кайта жаачу булуттай, түйүлгөн кабактары менен Байтикке акырая карап калышты...

СӨЗДҮК

казылары салаңдаган бийлер – толстопузые судьи

адамдын көзү уялат – *обр. выр.* у человека глаза слепнут

Жалтырактан ...

Күндүн жарыгынан ...

кырка тизилген мамык жаздыктар – пуховые подушки поставленные в ряд

... солдаттар. Олеся, ... алып бер.

сүлөөсүн, суусар ичиктер – рысьи, куны шубы

... токойлуу жерлерде, ... таш-корумдуу жерлерде жашайт.

керме тартылган – протянута веревка

арстан, жолборстун талпактары – подстилки из шкур льва, тигра

каршы-терши салынган – постеленные вдоль и поперек

Талпактар ... салынган.

Окуучулар ... жүгүрүштү.

тиштери менен – зубами

Арстандын ... арсаят. Бөрүнүн ... шакылдады.

башын чыгарып жатат – лежит с высунутой головой

сүйрөп келди – (его) приволокли

Желдет мергенди ... Сен отунду ... Мен чананы ...

кызыл ала болуп турушу – окровавленный вид

Мерген ... канга бөлөнүптүр. Кыздар ... болуп кийинишкен.

ыңгыранган бойдон – покряхивая

Байтик ыңгыранды. Мүдүр креслосуна ... отурду.

жаза бериңиздер – придумайте наказание

Мергенге ... Балдар жаза бергиле, кыздар жооп беришсин.

Люсядан жаза кел.

өкүм өзүңүз тараптан болсун – приговор выносите сами

Өкүм өзүм ... болду. ... өзүң Өзү ... болгон.

¹ Жапан эмеспи – да ведь они дикие, не домашние.

² Аянычтуу сыпат менен – жалостливо.

бир киши калбай чогулсун – пусть соберутся все до одного
Баары жыйналсын. Оуучулар ... ! Баардыгы ... Бүт ...
 дамбалчан кылып чечинтип – раздели до нижнего белья (дамбал -
 нижнее белье)
 мергенди бөлөй башташты – начали привязывать охотника
Мергенди чычырканакка ... Баланы бешикке ...
 уу тикендери аз келгенсип – мало того-что колючие иглы
... чыдатпады. Уу тили чыдатпады.
 анын чынырган үнүн – его пронзительный крик
Мерген чычырды. Сен ... Мен ... Сиз ... Мергендин үнүн.
Менин ... Сенин ... Алардын ... Силердин ... Сиздердин ...
 суудан чыккан балыктай чабалактап – метался как рыба, выбро-
 шенная из воды
Балыктай чабалактады. ... уктай албадым. ... жетип бардың.
 булчуңдары солкулдап – он весь дрожал.
 элге таанылган – признанный народом.
Балыгооз ... акын эле.
Адил ... окуучу. Арууке жакшы окуусу менен ...
 баламдын бугусун атып алыштыр – (он) застрелил оленя моего сына
 тайманбастан өз оюн айтып калды – он смело высказал свое мнение
 акырая карады – посмотрел с вытаращенными глазами
 кайра жаачуу булуттай – в знач. с грозным видом

?

1. Акайды кимдин алдына алып келишти? 2. Байтик ким эле жана ал кандай жашачу? 3. Байтик мергенди кандай кабыл алды? 4. Ал кандай өкүм чыгарды? 5. Желдеттер Акайды эмне кылышты? 6. Балыгооз ырчы Байтикти эмне деп шылдындады?



1. Текстти толук окуп чыгып, көркөм айтып берүүгө камдангыла.

2. Интерьер деген эмне экендигин адабият терминдер сөздүгүнөн тапкыла жана чыгармадагы Байтиктин үйүнүн интерьерин өз сөзүңөр менен сүрөттөгүлө.

3. Мергендин кийими, курал-жарактары кандай болгон? «Кожожаш» эпосундагы Кожожаш менен Акайды салыштыргыла: *кисе, окчонтой, кара бараң, коргошун ок, кыт, дүрмөт, мылтыктын сүмбөсү ...* деген сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө.

4. Төмөнкү сөздөр кайсы көркөм сөз каражаттары экендигин тапкыла жана аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө: *казылары салаңдаган, он эки айры мүйүздүү, күмүш алабакан сыяктуу, он эки канат, куу шыйрак, мергенди бөлөштү, суудан чыккан балыктай, коен жылындагы чоң жут, кайра жаачуу булуттай.*

5. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн маанисин түшүнүп, кандай сүйлөмдөр экендигин аныктагыла, өз диалогунарда түрдүү кырдаалдарга карата пайдалангыла.

1. *Майың менен мамыран кал!*
 2. *Алдаяр таксыр, буйругуңуз ордунда!*
 3. *Өкүм өзүңүз тараптан болсун, баатыр.*
 4. *Таксыр, жапайы кийиктерге бетеге жулуп берип бактыңыз беле?*
 6. *Өкүм, жаза, айып деген сөздөрдүн маанилерин аныктоого аракеттенгиле.*

7. Тексттин мазмунуна, идеясына ылайык келген макал-лакап, накыл сөздөрдөн билесинерби? Маселен төмөнкүдөй, буларды которуп маанисин түшүндүргүлө.

«Жоктун жону катуу, өзүздүн мойну катуу». «Байды балакет баса, жортуул баштайт». «Бай – барман менен, жок – арман менен». «Токмогу күчтүү болсо, кийиз казык жерге кирет».

ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮК

мылтыктын сүмбөсү – шомпол ружья.
кисе – этн. мешочек из кожи на поясе, который служил для ношения огнива, кремня, пули и т.п.
окчонтой – колчан для пуль.
кара бараң (кара мылтык) – пистонное ружье. В отличие от кремневого и фитильного: встречается с различными определениями: ак бараң, көк бараң, сыр бараң.
корумдар – груды больших камней, отвалившихся от скал.
чүкөлөрүнө кыт куюшчу – свинцом заливают алчик – биток, чтобы он был тяжелее.
жаздым атсам, мага шерт, жаңылыш тийсең сага шерт – заклинание охотника, разговор со своим ружьем, условится, если промахнусь – моя вина, если ты не попадешь – твоя вина.
соно – общее название дикой водоплавающей птицы и куликов.
он эки айры бугу – олень с огромным разветвленным рогом.
кара кашка ыпча кемсел – камзол с короткими рукавами, сделанная из черной ткани.
башайы, шайы – сорт шелкового материала кустарного производства.
он эки канат үй – огромная юрта с кереге в двенадцать полотниц.
босого – деревянная рама у юрт.
алабакан – этн. Сучковатый шест, который служил вещалкой внутри юрты.
талпак – выделанная шкура зверя, служащая для подстилки.
куу шыйрак – бесплодная женщина.
чычырканак – облепиха, колючки.
уу тикенекке бөлөп сабоо (сабатуу) – ист. Один из видов мучительного наказания.
жут – массовый падеж скота, из за недостатка корма.
бетеге – перистый ковыль, овсяница, типчак.
ант (шерт) – этн. Присяга в подтверждение верности своих показаний, клятва.



МУКАЙ ЭЛЕБАЕВ (1906-1944)

«Мукайдын азыр жарыяланып жүргөн алты аңгемеси, «Кыйын кезең» повести, кыргыз адабияты тарыхындагы биринчи автобиографиялык роман «Узак жолу» «Зарыгамдан» «Улуу маршка» чейинки ырлары менен эле өз ордун таап, кыргыз адабиятынын классиктеринин бири катары калайык-калк менен ажырымсыз жашап келатканы», дагы жашай берери өзүнөн өзү түшүнүктүү.

О. Сооронов

*Эмгеги турат, өзү жок²,
Элеси турат, сөзү жок
Элебайдын эркеси,
Элин шаңга бөлөнтүп
Эми бир кайра келсечи!*

Ысмайыл

Кайталоо үчүн суроолор:

1. М. Элебаев менен буга чейин тааныштыңар бар беле?
2. Анын кайсы чыгармаларын окугансыңар?
3. Кыргызстанда анын ысымы менен байланышкан эмнелер бар?
4. М. Элебаев тууралуу билген маалыматтарды баяндагыла.

Мукай Элебаев – кыргыз адабиятындагы белгилүү классик жазуучулардын бири. Ал эки доорду – Октябрь революциясынан мурунку жана андан кийинки мезгилди көргөн адам. Анын балалык чагы өтө оор турмушта¹ – жетимчиликте, жетишпеген жашоодо, качып-бозууда өткөн. Жан сактоо үчүн ал кичине кезинен эле кыргыз, орус, дунган, уйгур байларына жалданып³ кой кайтарат, чочко, каз багат, күрүчтө иштейт. **Үркүн** маалында качкан эл менен кошо Кытайга барып, ачкачылыкта бир туугандарынан ажырап, иниси экөө гана кайрадан араң кайтып келишет. Анын бул кордуктуу, азаптуу турмушу автобиографиялык «Узак жол» романында чагылдырылган.

¹ Ажырымсыз жашап келатканы – неразрывно живет.

² Эмгеги турат, өзү жок – здесь остались труды, но нет его самого

¹⁰ Жалданып – нанимался

Октябрь революциясынан кийин ал Караколдогу интернаттан кат тааныган. Фрунзедеги педагогикалык техникумунан билим алат. 1924-жылы алгачкы «Зарыгам» деген ыры «Эркин Тоо» газетасына басылып чыгат. Анда окууга жете албай жүргөн Мукайдын эле эмес, бүткүл кыргыз жаштарынын арманы, умтулуусу берилген.

Көнүлдү койдум абыдан,
Күзөткөн максат жагынан.
Ойлоп келсем окууну
Козголот жүрөк кабынан.

Ал эми 1928-жылы жарык көргөн «Биздин жаштар» ырында кечөөкү көчмөн элдин балдары¹ Москва, Ташкен, Алматы ж.б. шаарларда окуп жатканына кубанат. «Узак жол» романы 1936-жылы жарык көргөн. Буга удаалаш эле² автор «Кыйын кезең», «Зарлык», «Бороондуу күнү», «Малай артели», «Алыскы тоодон» аңгемелерин жараткан.

Жазуучу ошондой эле Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой, А. С. Пушкин, С. Маршактардын чыгармаларын которгон. Анын артисттик, драматургдук өнөрү менен таанышсаңар, жазуучу ар тараптуу³ таланттуу адам болгонунан кабардар болосунар.

Силер төмөндө окуй турган «Бороондуу күнү» чыгармасы 1938-жылы жазылган. 1916-жылдардагы Үркүндөн кийинки мезгил сүрөттөлөт. Элдин оор социалдык абалы, жетим-жесирлердин кордуктуу турмушу⁴ жана келечектен күдөр үзбөй⁵ үмүт менен алга баруу идеясы-чыгарманын негизги лейтмотиви. Силер чыгарманы окуп чыгып, бүгүнкү күн менен салыштырып⁶, эки доордун окшоштук жана айырмачылыгына ой жүгүртүп көргүлө!..

- ?
1. М. Элебаев жөнүндө жана анын чыгармаларынан окудуңар беле? Ал тууралуу замандаштары⁷ эмне дептир?
 2. Анын өмүрү кандай өтүптүр?
 3. Кандай чыгармаларды жараткан экен?
 4. Жазуучулуктан башка дагы кандай жөндөм-шыкка ээ экен?
 5. «Бороондуу күнү» чыгармасы кайсы мезгилди чагылдырыптыр?

¹ Көчмөн элдин балдары – дети кочевого народа

² Удаалаш эле – один за другим

³ Ар тараптуу – разнообразный

⁴ Кордуктуу турмуш – оскорбленная, униженная жизнь

⁵ Келечектен күдөр үзбөй – не теряя надежды на будущее

⁶ Салыштырып – сравнивая

⁷ Замандаштары – современники.



1. М. Элебаевдин өмүрү жана чыгармачылыгын окуп чыгып, кайра көркөм айтып бергиле. Төмөнкү сөздөрдү пайдалангыла: *классик жазуучу, эки доорду, жетимчиликте, жалданып, Үркүн, Октябрь революциясы, котормочу, таланттуу, үмүт менен алга баруу.*

2. Төмөнкү сөздөр этиштин кайсы мамилелеринде тургандыгын тапкыла жана аларды андан ары уланткыла: *Бер-берсе – берсеңи – бериш – берил – берин, жалда – жалдан, кел – келсе – келсеңи – келиш, чагыл, жар, тааныш, барба, үзбө, чалыштыр...*

Түшүндүрмө сөздүк

Үркүн – переполох, массовое беспорядочное бегство. Так в результате жестокого подавления восстания кыргызов 1916 года они бежали в Китай. Эти трагические события принято называть Үркүн.

БОРООНДУУ КҮНҮ

Буга көп заман¹ болду.

Кай жылы экени жадымда жок,² январь айынын бир суук күнү жолдо келе жатып, кеч кирип бараткан кезде бир үтүрөйгөн боз үйгө бурулдум. Бул бир кашаттан түшө бериште, сарайчанын жанында жалгыз үй болчу. Күнү бою жөө басып, чарчап, анын үстүнө алдымдан утур карды-бороон болуп кетип, эми мындан ары жүрө турган чама жок эле.

Үйдүн эки-үч эркеги бар экен. Мен барганда мурунтан согуп отурган аңгемелери бөлүнгөн да жок. Жанындагы кишиге аркасын ыктай³ отту карап демитип, этегин жамаачылаган көк мата көйнөгү бар, оттун табынан бөрткөн кызыл балтыр,⁴ сегиз-тогуз жашар секелек кыз⁵ отурат. Ушуга көзү менен мурду жазбай окшогон бир орто жашаган аял казан-аяк жак менен алаксып жүргөн.

Азыраак отургандан кийин төрдө сүйлөшүп жаткан сөздөрдөн улам кирпидей тикирейген коюу кашы бар, жайык жүз, уюган кара сакалы бул үйдүн кишиси болбосо керек деп болжодум.

¹ Көп заман (көп убакыт) – множество времени, лет (прошло)

² Жадымда (эсимде) жок – не помню

³ Аркасын ыктай – прижавшись спиной (к кому-либо)

⁴ Оттун табынан бөрткөн кызыл балтыр – греющая ноги на костре, покрасневшими от тепла костра икрами.

⁵ Секелек кыз – девочка, малолетка.



Мага назарын салган¹ ушунда бир кемпир болду. Бери болгондо жетимиштин кырындагы киши. Бул экөөбүз ортобуздан тутамдап саман жаккыдай гана жер коюп, катар отурабыз. Отун – ым. Бирде жалбырттап жанып кетсе, бирде жалп этип өчүп, үйдүн ичи күнүрттөй түшөт.

Кошунам экөөбүз бирөөдөн жашырын сүйлөшүп жаткандай табышыбыз акырын гана чыгат. Төрдөкүлөрдүн бир да жумушу жок. Бая мен келген ченде гана секелек кыздын артында отурган киши:

– Алдындагы түйүнчөгүң эмне? – деп, менден бир ооз кеп сураган.

– Ал дүнүйө дейсиңби, өзүмө жараша бир көр оокат² да...

Мындан кийин биз жайыбызга калып, алар өз алдынча боло берди. Аңгеменин эмки жагы малай жүргөн бирөөнүн акысы тийбегени жөнүндө болуп жаткан сыяктуу. Сөз баштап отурган кара сакал:

– Өзүнөн-өзү жүрүп, капкайда бир кудай урган ишке чырмалып алат...

Мындан илгерирээк кулагым чалганы: «Ошол жылы кара чечектен журт чөп чапкандай кырылбадыбы» – деген сөз эле.

Жанымдагы кемпир мага сүйлөп отурат:

...Бечара киши жан багышка орус ичи жакшы болот

¹ Назарын салган – уделила внимание, обратила внимание, заинтересовалась.

² Көр оокат (буюм-терим) – всякая мелочь по хозяйству.

экен. Мына бу дөндөгү кыштак ошол. Жолдо көргөндүрсүн. Келгенибизге беш-алты жыл болду. Бу жерде бизден бөлөк кыргыз жок.

Муну таштай берип, баятан болуп жаткан ангемене кайра көчтү.

– Жетимчиликти көп тарткан экенсиң. Тескейге¹ баратам дедиңби?

– Ооба.

– Ата-энең качан өлгөн?

– Көп жыл болду.

– Кайра ошонун жакшы, кулунум². Энең байкуш болсо, сен ушинтип жүргөндө: «Балам алда кандай болду экен» – деп, санааркап куурабайт беле?. Акыр өлбөсөн, бир күн жетилип кетерсиң³. Түн ичинде көз кургур да көрбөйт. Болбосо тизеңдин береги жерин бүрүп берет элем⁴. Чокоюң да суу...

сөздүк

кеч кирип бараткан кезде – когда начало темнеть, ближе к вечеру

... боз үйгө бурулдум. Эдди үйгө кеч киргенде келди.

Иңирде шам жагылды.

үтүрөйгөн боз үй – жалкая юрта

Аба ырайы ... турат. Саша ... бала.

жалгыз үй – одинокая юрта

... көрүндү. Кардондо Эркиндики ... эле отурушчу.

кардуу бороон болуп кетип – началась снежная буря

кашат – высокий берег. Кашаттан көрүндү.

көк мата койнок – синяя хлопчатобумажная (сделанная из хлопковой ткани) рубашка. Эркелей көктү менен кыргыз тилин үйрөнүүдө.

кирпидей тикирейген коюу кашы – густые, взъерошенные брови

төрдөгүлөр – сидевшие на почетном месте (в юрте) †

... аксакалдар. Кыз төргө үй жайды.

жетимиштин кырында – под семьдесят

Кемпир ... Зарлык он бир, он эки чамасында.

жетимчилик – сиротство

... көп тартыптыр. ... чоңойду.

байкуш – здесь, бедняжка (о женщине)

кара чечек – оспа

... каза болду. Үтүрөйгөн гана ...

¹ Тескей – так называют южную сторону Иссыккуля.

² Кулунум – мой милый (ласк. обр. к молодым, детям).

³ Жетилип кетерсиң – вырастешь, возмужаешь.

⁴ Бүрүп берет элем – залатала бы, сшила бы.

?

1. Жазуучунун өмүр баянын айтып бергиле. 2. Ангемене сүрөттөлгөн окуя качан, кайсы жерде болгон? 3. Ал мезгил тууралуу кандай тарыхый окуяларды билесинер? 4. Чыгармадан силерге тааныш эмес кандай сөздөрдү байкадыңар? 5. Бала кимдерге туш келди жана алардын ар бири кандай таасир калтырды? 6. Мында балага назарын салып, кепке тарткан ким болду?



1. Төмөнкү сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө ажыраткыла жана мугалимдин жардамы менен маанисин чечмелегиле: жолдо келе жатып, сарайчанын жанында, чама жок, эки-уч эркек, бөрткөн, казан-аяк, тутамдап саман жаккыдай, табыш, чөп чапкандай, санааркап.

2. Ваз үйдү тарткыла, анда төмөнкү нерселерди өз-өз ордунда көрсөткүлө: коломто, чамгарак, керки, тердик, тезек, узук, уук, жук, талпак, төр, чыгдан.

3. Койдун мүчөлөрүн ирети менен санап көнгүлө. Орусчага которгула, төмөнкү схеманы толтургула.

1. Баш. 2. Моюн. 3. Арка-омуртка. 4. Далы. 5. Каржилик. 6. Күң жилик. 7. Төш. 8. Кабырга. 9. Жамбаш. 10. Жотожилик. 11. Кашкажилик. 12. Куйрук.

Баш	Голова
Моюн	Шея

II

...Эшиктин ар кай жеринен зыркыраган борошо так менин тонумдун жыргыгын көздөп тургандай коолдоп¹, бир капталым муздап отурду.

Конор-конбосум али ачылган жок. Үй тар, адамы көп. Балким, мына бу казандагы тамак ичилгенден кийин, бирөө: «Чырагым, эми жайды көрүп турасың», – дей турганын ким билди. Мага келгенден ыкласын салып отурган² кемпирдин колунда бийлик жогун адегенде эле байкагам. Айтор, не болсо да, бул жагынан капарында жок кишидей³ отура бердим. Анткени мындайды бүгүн эле көрүп отурган жан эмесмин да!

– Бул да бир күн унут болор, балам. Көргөн-билген баары тең артта калмак... Мал да, дүйнө да эч кимге опо болбойт.

¹ Коолдоп – продувало.

² Ыкласын салып отурган (көңүлүн буруп) – отнеслась с вниманием, по доброму.

³ Капарында жок (оюнда жок) кишидей – как будто невдомек.

Ушундан кийин көпкөк тарамыштары саналып турган калтыраган этсиз арык колундагы жыгач менен отту көсөп жиберип, ошол жерге мелтирей кадалып, тынып ойлоно калып, кадалган ойдун артынан козголуп коюп, куураган чачынын арасына кол жүгүртүп, кезиге ченин¹ кашып алды да, мага шыбырачу немедей, жакындай түшүп, акырын гана:

– Борк алдында² не болбойт. Дос, душманды айрып жүр. Колундан келип турганда бөйпөңдөп, бак тийган күнү, баса берген киши дос болбойт. Жок – барда бирдей болуш керек, – деди.

Түн бир далай мезгил болгон сыяктуу. Казан чыгарылды. Самандын ачуу түтүнү чамгарактан чыкпай уюлгуп, кайра каптап турат.

Табак төрдөгү эркектерге гана тартылды. Мага бир арканын омурткасы³ тийген. Үйдүн аялы өзүнө алып калган бирдемесин жулкуп жеп, күйпөңдөп⁴ казандын жанында каралап отурат.

– Отту жарыгыраак кылып койгулачы – деп, бирөө чулчундап чайнап⁵ жатып, эшик жактагы кемпир экөөбүзгө карай буйрук кылды.

Бул арада мындан башка унчуккан киши болгон жок. Жалгыз секелек кыз колундагы каржиликти чагам деп, убараланып жатканда:

– Сый чабасың, кой! – деп ачууланып барып, энеси керкини колунан алып койдду.

Мен жалгыз омуртканы мүлжүп, таштай берип, карап калганым менен табактын эти да көп эмес эле. Туш-туштан жабылган ооздор табактын үрөйүн учуруп, бир демге калтырбай отоп жибершти.

Кол жууп, бир кыйла кобурагансып отургандан кийин, журт орундарынан туруп, жатууга кам ура баштады. Сыртка чыгып бараткан бирөө, шимшилеп кирип келген кара канчыкты: «Кет!» деп, жаза-буза бир сала, жолунда кыйрайып турган эргилчекти түзөп коюп, кыңшылаган ит менен удаа чыгып кетти.

¹ Кежиге ченин – затылок

² Борк (тебетей) алдында – под головным убором

³ Арканын омурткасы – позвоночник

⁴ Күйпөңдөп – суетсяь

⁵ Чулчундап чайнап – жевал

Кемпир болбогондо мен унутулуп кала жаздаган элем...
– Э, ботом Жийдекан, бу бала эмне болот? – деди бир кезде ал.

– Апей катыгүн, мен ...

Бул убакта кара сакал, дагы бир жигит жатып алган.

– Жеңеке, бүгүнчө мени батыргыла. Мындан бөлөк корголор жерим жок болгондуктан, келип олтурам. Наяты¹ бир түнөп кетет экенмин, – деп, мен да кемпирге кошумчалап койдум.

– Эми кандай кыламын? Төшөктүн баары салынып, ...

– Баягы тердик кана?

– Мунун жообу бар экен.

– Аны башка жаздап койбодум беле. Жатарга чоло жер да калбаптыр².

– Иши кылып бирдеме бер.

– Болсо мен аяп олтурамбы? Жүк тирелип тургандай сүйлөйсүнөр да! – деп, бу жерге келгенде, кемпирди бир каарып өттү³.

Төшөнчү, жаздыктын сыягын өзүм да көрүп турам...

Ошентип туруп, Жийдекан бир кезде жаалап жиберген далдалчылардын⁴ сүрөөнү менен арзан сатылып бараткан малына кейиген кишиче, кыңжылып барып эңкейип, канжыгадай самсаалаган тердикти сууруп алганда, төшөгүнүн башы жапырайып калды.

– Ушул эле болот мага, – деп ирегеде жаткан бир кап тезектин жанына тердикти жая салдым. Жаздыгым ошол боло турган. Бут сунар жер жок. Жанымда коломто.

Жатканымдан кийин талпакты сүйрөп келип, үстүмө таштап койдду да, кемпир:

– Эртен бороон бастаганда кет. Жолдо куруп каларсың, – деди күңкүлдөп⁵.

От өчтү. Үй жер кепедей карангы. Жымжырт. Жалгыз гана тыштан улуган бороондун күчү менен илдибары кеткен⁶ жаман үзүк делпилдеп, уукту сабап турду...

¹ Наяты (арысы) – максимум, не более

² Чоло жер калбаптыр – не осталось свободного места

³ Бир каарып өттү – излила свой гнев

⁴ Далдалчылардын (арачылардын) – посредников.

⁵ Күңкүлдөп – что-то не внятно бормотала.

⁶ Илдибары кеткен (жиртылып бүткөн) – рваный, изодраный, старый.

Эртеси бул үйдөн бир адам серпиле электе туруп алып, жолго түштүм. Мунумду кечээги мээримдүү кемпир да билбей калды. Аны кетерде бир байкаганымда – колу, буту мышыктыкындай чогулуп, уйпаланган, жүдөгөн башы койнуна кирип, муузданган малдай кыркырап жаткан эле.

Тышка чыксам бороон басаңча тартып калыптыр. Бирок күн али бүркөө.

Кантсе да кечке жетермин деп ишенип, тээтиги көк тиреген мунарага окшогон, ак каардуу бийик заңгелди бет алып, жалгыз талаада кетип бара жаттым.

Бүгүн карасам, ошондон бери баскан сансыз жол бүлбүлдөп алда кайда калган! Ырас, буга таң кала турган эчтеме да жок, анткени ошол кездерде эркисиз заманда кечирген өмүрүмдүн бул бир гана күнкүсү го!..

СӨЗДҮК

чырагым ласк. обр. – светик мой

... кимдин баласысың?

... балбылдап жанды.

тарамыштары саналып – сухожилия (ее) проступали так, что их можно было сосчитать

куураган чачы – засохшие волосы

Дарактай ... турмуш ай! Көпкө топурак чачпа, ...

Боря Айсулууга суу ...

шыбырачу немедей – сделал вид, будто шепчет

Ванянын ... угулду.

бак тайган күнү – когда постигнет неудача

... баса берүү осолдук. Мектепте бак тиктик.

жулкуп жеп – здесь жадно кушая

Этти ... жатты. Ат чылбырын ... алды. Эмгекти ... кетпейби.

бир демге калтырбай (бир заматта) – в один миг, быстро

Этти ... жеп жибердик. Күн ... бүркөлдү.

кобурагансып – будто бормотал

жаза-буза бир салып – ударив на обух

жүк тирелип тургандай – как будто полно одеяла

кынжылып барып энкейип – неохотно наклонилась

талпак – высушенная шкура для подстилки

улуган бороон – завывающийся ветер

Карышкыр ... Шамал ...

адам серпиле электе (тура электе) – пока люди не проснулись

муузданган малдай кыркырап – хрипела как скот с перерезанным горлом

бийик заңгел – высокая скала

ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮК

мата – хлопчатобумажная ткань кустарного производства.
кара чечек – оспа, люди иносказательно эту болезнь называли улуу тумоо, чоң жарыктык, баягы жарыктык и т. д.

бөрк (башкийим, тебетей) – мужской национальный головной убор.

чамгарак (түндүк) – гнутые палочки вставляемые крест-накрест и завершающие деревянный остов юрты.

каржилик (каруу жилик) – лучевая кость.

эргилчек – лестничная дверь юрты, в виде лесенки с поперечными перекладинами, зановешивалось снаружи.

тердик – потник.

канжыга – торока, прикрепляемые сзади седла.

үзүк – кошма, закрывающая верх юрты, их две – передняя и задняя.

уук – унина, жердь купола юрты.

?

1. Чыгарманы окуп чыккандан кийин кайсыл мезгил көз алдына тартылды? 2. Кемпир менен баланын ортосунда кандай диалог жүрдү? 3. Үйдөгү кечки тамак ичүү кандай өттү? 4. Төшөк саларда кандай окуя болуп өттү? 5. Жийдекан ким экен? 6. Эртең менен бала кайда сапар алды? 7. Кемпир жөнүндө кандай ой калды?..

📖

1. Ангемедеги сүрөттөлгөн каармандардын мүнөздөрү, жүрүш-туруштары, жаш өзгөчөлүктөрү кандай экен? Портреттерин оозеки баяндагыла.

2. Окуяны баяндап жаткан каарманды жашы, мүнөзү, бой келбети менен кандай элестеттиңер?

3. Чыгармага сүрөттүн тили менен ат коюуга болобу? Маселен, «Үркүндүн портрети», «Жаман алачыктагы чоң турмуш» ж.б. Силер да ангемеге ылайык келген ат коюуга аракеттенгиле.

4. Төмөнкү схеманы толтургула. Анда аталган каармандардын жүрүш-турушу, мүнөздөрү, көрүнүштөрү боюнча чагылдырылсын, башкача айтканда, портреттери түзүлгөндөй болсун.

Кемпир	Аял	Кыз	Чоочун киши	Жолоочу бала
Жетимиштин кырында, ...	Орто жашап калган, ...	Сегиз-тогуз жашар, ...	Кирпидей тикирейген коюу кашы бар, ...	10-13 жашар, ...

5. Чыгарманы ролдорго бөлүштүрүп окугула.

6. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө жана аларды орус тилине которгула: күңүрттөй, жалп, акырын гана, кудай урган ишке, чөп чапкандай. Булар кайсы сөз түркүмү экендигин аныктагыла.

7. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, кара тамга менен берилген сөздөрдү орус тилине которгула.

Кошунам экөөбүз бирөөдөн жашырын сүйлөшүп жаткансып, табышыбыз акырын гана чыгат. Ушундан кийин көпкөк тарамыштары саналып турган этсиз арык колундагы жыгач менен отту көсөп жиберип, ошол жерге мелтирей кадалып, тынып ойлоно калып, куураган чачынын арасына кол жүгүртө, кежиге ченин кашып алды. Колу-буту мышыктыкындай чогулуп, уйпаланган, жүдөгөн башы койнуна кирип, мууздамалган малдай кыркырап жаткан эле.

8. Чыгармадагы төмөнкү көркөм тропторду дептеринерге көчүрүп алгыла жана жаттагыла. Буларды өз ара сүйлөшкөнүңөрдө кебинерде колдонууга аракеттенгиле.

а) салыштыруу: *кирпидей, мууздамалган малдай, чөп чапкандай, канжыгадай, жер кепедей...*

б) метафора: *секелек кыз, үтүрөйгөн боз үй, мээримдүү кемпир...*

в) метонимия: *табак – эт* деген мааниде колдонулду;

журт – аңгемедө боз үйдөгү адамдарды жалпылап колдонулду;...

г) синекдоха: *сөз баштап отурган кара сакал – сөз баштап отурган адам* дегендин ордуна колдонулду ж.б.

Чыгармадан мындай көркөм сөз каражаттарын дагы тапкыла.

9. Аңгемедөги төмөнкү сүйлөмдөрдү кырааты менен көркөм окуп, интонация, басым түшкөн сөздөрдү белгилегиле. Кимдин кеби жана кандай мааниде айтылып жаткандыгын чечмелегиле.

... Кайра ошонун жакшы, кулунум! Энең байкуш болсо, сен ушинтип жүргөндө «балам алда кандай болду экен!» – деп санааркап куурабайт беле. ... Акыры өлбөсөң, бир күнү жетилип кетесиң.

... Бөрк алдында не болбойт. Дос – душманды айрып жүр. Колунан келип турганда бөйпөңдөп, бак тайган күнү баса берген киши дос болбойт.

«Жок – барда бирдей болуш керек!»

Макалдарды эсиңерге түйгүлө!

Бирде жигит жөө жүрөт,

Бирде жигит төө минет.

Ач кадырын ток билбейт.

Жолоочунун жолдогусу жакшы,
Жолдо болбосо, үйдөгүсү жакшы.

10. Этиштин буйрук, ниет, шарттуу ыңгайларын эске түшүргүлө. Чыгармадан аларга мисалдарды тапкыла.

Үлгүсү: Дос, душманды айрып жүр. Сый чабасың, кой! (буйрук ыңгай). Элин шаңга бөлөнтүп, Эми бир кайра келсечи (ниет ыңгай). Бала түпчөмөкчү болсо, эл көп экен (шарттуу ыңгай). ...



ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ

(1928-жылы туулган)

*Ал таланттуу экөө болсо дүйнөдө,
Анда Чыкем ал экөөнүн бирөөсү.
Ал таланттуу бирөө болсо дүйнөдө,
Анда Чыкем жалгыз гана бир өзү!*

Б. Сарногоев.

... Ч. Айтматов – бул бүткүл адабияттык процесс үчүн жана бөтөнчө кыргыз прозасы үчүн жаркыраган көрүнүш.

Мирзо Турсун – заде

Кыргыз элинин белгилүү жазуучусу Ч. Айтматов иш кабинетинде жазып олтурат. Ал – дүйнөгө таанымал¹ жазуучу. Күн жаркырап тийген терезеден алыскы тоолорго ойлуу тиктейт. Анткени анын балалык чагы ошол тоолордун арасында калган. Анын ата-бабалары да тоолордо жашашкан. Ал эми атасы Төрөкул отузунчу жылдары *репрессиянын курмандыгы* болгон. Сөөгү 90-жылдарда ошол тоолордун арасынан табылды. Жакында ошол кезде набыт болгон² жүздөгөн бейкүнөө³ адамдарга Атабейит эстелиги орнотулду. «Мен тоонун кулунумун⁴» дейт автор. Ал жакта менин балалыгым, ата-энем, туугандарым, өткөн жакшы күндөрүм жатат. Мен чыгармаларыма ошол тоолордун арасынан сюжет табам. Менин каармандарым тоо арасындагы карапайым баатыр эл, күлүк аттары, данга толгон өрөөндөрү, кайнаган турмушу ж.б.....»

Жазуучунун чыгармалары тоодон чыгып бүтүн дүйнөнү аралап кетти. Анын «Ботогөз булак», «Түнкү сугат», «Ак жаан» аңгемелери, «Жамыйла», «Бетме-бет», «Делбирим», «Гүлсарат» ж.б. повесттери, «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Кассандранын эн тамгасы» романдары, «Жар боюнда жашын төккөн аңчынын ыйы» ой толгоолору ж.б. көптөгөн чыгармалары бар. Алар Кыргызстандан Амери-

¹ Таанымал – известный

² Набыт болгон (курман болгон) – погибших

³ Бейкүнөө (күнөөсүз) – не виновные

⁴ Тоонун кулунумун – я сын гор.

кага чейин, Индиядан Польшага чейин таралып кетти. Жер шарынын¹ көп адамдары жазуучунун чыгармаларын сүйүп окушат. Анткени жазуучунун Толгонай, Танабай, Эдигей, Авдий, Оливер Ордок сыяктуу каармандарынын турмуш жолдору бардык адамдар үчүн бирдей түшүнүктүү. Элдер бул адамдардан өзүлөрүнүн турмуш жолдорун көрүшөт.

Чыңгыз Айтматов ошондой эле коомдук ишмер катары да дүйнөлүк мааниси бар иштерге аралашып, ааламдагы тынчтык, элдердин достугу, үчүн баалуу салымын кошту. «*Бсыккөл шеринесин*» уюштуруп (1986), дүйнөдөгү чыгармачыл адамдардын башын бириктирди. Учурда эгемендүү Кыргызстандын Батыш Европа өлкөлөрү боюнча элчилик кызматын аткарып², мамлекеттин тышкы саясатында маанилүү иш жасап келе жатат. Ошол эле кезде³ Кыргызстандын ички коомдук-саясий турмушуна да активдүү аралашууда.

Ал – Социалисттик Эмгектин Баатыры, Лениндик жана Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты, Кыргызстандын эл жазуучусу. Ошондой эле Париждеги Адабият жана искусство боюнча Европа академиясынын анык мүчөсү. Жазуучуга эгемен Кыргызстандын эң жогорку сыйлыгы – *Кыргыз Эл Баатыры* деген наам ыйгарылды. Жазуучу азыр да чыгармачылыктын үстүндө күрдөөлдүү иштөөдө.

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ АЛГАЧКЫ МУГАЛИМ

1930-жылы Кыргызстанга чех жазуучусу Юлиус Фучик келет. Ал Фрунзе шаарында (азыркы Бишкек) Тяньшань өрөөнүндө иштеген мугалим менен жолугуп калат. Мугалим айылда окутуунун айрым тартиптерин унутуп калгандыктан, мектепти жаап, кеңеш суроо үчүн шаарга келген экен. Эки жүздөн ашуун чакырым аралыкты ат менен басып өтөт. Шаардан окуп, билимин өркүндөтүп, эки айдан кийин кетип баратканда жолдон *басмачылар* кармап алып, өлтүрүп коюшат.

¹ Жер шарынын – здесь земли, земного шара

² Элчилик кызмат аткарып – работая послом

³ Ошол эле кезде – в то же время

Ошентип, Кыргызстанда ал кезде биринчи мугалимдердин көпчүлүгү чала сабаттуу болушкан. Ал кезде кат тааныган, жаза жана окуй алган кызыл аскерлер, жумушчулар деле партиянын буйругу менен айыл-кыштактарга мугалим катары жөнөтүлгөн.

Мына ошондой мугалимдердин бири тууралуу Ч. Айтматов «Биринчи мугалим» повестин жазат. Анын каарманы комсомол, батрактын уулу Дүйшөн эле...

(Ч. Айтматов жөнүндөгү очерктен алынды)

СӨЗДҮК

күн жаркырап тийген терезеден – из окна, в которое падали яркие лучи солнца

репрессиянын курмандыгы – жертва репрессии

Төрөкул репрессиянын курмандыгы болду. Полинанын чоң атасы согушта курман болгон.

данга толгон өрөөндөрү – благодатные зерном долины турмуш жолдорун көрүшөт – увидят свой жизненный путь

Алар өзүлөрүнүн турмуш жолдорун көрүшөт.

Ар кимдин өзүнүн турмуш жолу бар.

коомдук ишмер катары – как общественный деятель

Айтматовду замандаштары коомдук ишмер катары билишет.

чыгармачыл адамдардын башын бириктирди – объединил всех творческих людей

Азамат ... окуучу. Дастан элдин ...

тышкы саясат – внешняя политика

ички саясат – внутренняя политика

Жазуучу Кыргызстандын ... жана ... активдүү катышат.

күрдөөлдүү иштөөдө – плодотворно работает

Жазуучу азыр да күрдөөлдүү иштөөдө. Айбек күрдөөлдүү жигит.

Мектепти жаап – закрыв школу

Мектепти жаап, Бишкекке жол тартат. Кароолчу мектепти жаап, үйүнө кетти.

билимин өркүндөтүп – повышая уровень своего образования

Билимин өркүндөткөнү келген.

Ринаттын байкеси чет өлкөдөн билимин жогорулатканы кетти.

ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮК

шерине (шерне) – (этн.) круг близких людей каждый из которых по очереди организовывает угощения и т. д.

«Бсыккөл» шеринеси (форуму) – 1986-жылы уюшулган. Демилгечиси – Ч. Айтматов. Дүйнөнүн алдыңкы окумуштуу-интеллектуалдарын, чыгармачыл адамдардын башын кошкон формалдуу эмес эл аралык бирикме. Форумдун мүчөлөрү ар кайсы мезгилде жолугушуп, коомдук чоң түйүндүү маселелерди талкуулап турушат.

репрессия – куугунтуктоо, Советтер Союзунда, анын ичинде Кыргызстанда 1930-1940-жылдары элдин алдыңкы сабында турган интеллигенттер куугунтукталышкан.

Кыргыз Эл Баатыры – Народный Герой Кыргызстана. Кыргыз Республикасында эмгекте, Атамекенди когоодо өтө айырмаланган атуулдарга ыйгарылуучу ардак наам.

Басмачылар – Орто Азияда Совет бийлигинин орнотулушуна жана анын чыңалышына каршы чыккан куралдуу кыймыл.

? 1. Ч. Айтматов тууралуу буга чейин кандай маалыматтарды билчү эленер? 2. Ал жөнүндө белгилүү чыгармачыл адамдардын эскерүүлөрүнөн, ой-пикирлеринен билесинерби? 3. Жазуучу тууралуу кандай даректүү фильмдер бар? 4. Анын чыгармаларына сүрөттөрдү кайсы сүрөтчүлөр тартышкан? 5. Тарыхый булактарда Кыргызстандагы алгачкы мектептер, биринчи мугалимдер тууралуу кандай айтылат? 6. Ю. Фучик ким болгон жана ал алгачкы мугалим жөнүндө кандай эскерет? Шилтемеде, сөздүктө жана түшүндүрмө сөздүктө берилген сөздөрдү жообунарга жардамчы, таяныч материал катары колдонула!..

«Биринчи мугалим»

Мугалим Дүйшөн

Күркүрөө айлына жаңы мектеп курулду. Анын ачылышына¹ айылдын жашоочулары атактуу жердеш² академик Алтынай Сулайманованы чакырышат. Ал көп жылдар мурда шаарга кеткен. Азыр А. Сулайманова чоң окумуштуу, академияда иштейт, университетте лекция окуйт. Кээде чет өлкөгө барат, коомдук ишмер...

Алтынай бул салтанатта ардактуу орунга отурду. Чыгып сүйлөгөндөрдү укту. Анан өзү окуган мектеп жана анын биринчи мугалими Дүйшөн жөнүндө эскерди. Ал бул адам жөнүндө жаш муундар билишин каалады. Ошентип Алтынай Сулайманова буларды айтып берди:

Бул иш 1924-жылы болгон. Ошол жылы күздө Күркүрөө айлына мен башта көрбөгөн аскер шинель жана шлем кийген чоочун жигит келди. Бул Таштанбек кедейдин уулу³ Дүйшөн деген экен. Ал айылга мектеп ачып, бала окутат экен дешти.

¹ Мектептин ачылышы – день торжественного открытия школы.

² Жердеш – здесь: землячка

³ Кедейдин уулу – сын бедняка.

Мектептин кереги эмне?

Айыл ортосундагы дөбөчөгө¹ эл жыйналып келсин деген кабар айтылып калды. Элдин баары дөбөгө агылышты.

Топтун ортосунда кооно кара шинель кийген бажырайган кубакай жигит сүйлөп жаткан экен.

– Эй балам, – деди ээрде кыйшая отурган атчандардын бири. – Бу сенин ата-тегинди² го билебиз, бизге окшогон кара таман³. Анан сен кайдан жүрүп молдо болуп алгансың.

– Мен молдо эмесмин аксакал, мен комсомолмун, – деди Дүйшөн. – Мен аскерде жүрүп кат таанып келдим. Менин молдолук жайым ошондой.

– А-а бали де.

– Анын жөн экен – демиш болушту.

– Эмесе комсомол мени мугалимдикке дайындап, бала окуткун деп жиберди. Мектепти силердин жардамыңар менен тээ төбөдө турган ээн жаман тамды оңдоп, ачалы деген такилип бар⁴.

Эл унчукпай калышты. Баятан унчукпай турган Сатымкул кераяк⁵ чырт түкүрүнүп сүйлөп койду:

– Анынды кое тур, окуундун бизге кереги эмне?

– Баса, туура айтат! – деп бержактагылар да жабыла, гүүлдөп козголо беришти. – Биз жер кетмендеп, жер менен эле оокат кылган дыйканбыз. А биздин балдар окуу окуп, эл сурап, өкмөт болот беле?! .. Кой, айланайын, башыбызды катырба.

Дүйшөн элди айландыра карап:

– Силер балдарды окутууга каршысыңарбы? – деп сурады.

– А каршы болгонду сен зордойсунбу? Азыр элдин өз эрки, боштондукка чыкканбыз! – деди нары жактан бир үн.

Шинелинин илгичтерин жула бере жаздап, Дүйшөн төш чөнтөгүнүн ичинен төрт бүктөлгөн кагазды сууруп чыкты да, аны жогору көрсөтө кармап кыйкырды:

– Силерге жер, суу бөлүп берген Кеңеш окмотунун бала окутсун деп мөөрүн⁶ баскан ушул кагазына каршы чыгасы-

¹ Дөбөгө (дөбө, дөңсө) – на холме

² Ата-тегинди – твоё социальное происхождение

³ Кара таман (метаф) – бедняк

⁴ Такилип (ниет, пикир) бар – есть предложение.

⁵ Кераяк – упрямый.

⁶ Мөөрүн (мөөр) – печать

нарбы?! Кана, Кеңеш өкмөтүнүн мыйзамына¹ ким каршы, ким?! – деп ачуулана кыйкырганда, эч ким унчукпай, баары тең тымтырс болушту.

– Силер кедейсинер, – деди Дүйшөн чарчагандай үнүн басаңдата сүйлөп. – Биз өмүр бою эзилип, тепсенди болуп келген элбиз. Өкүмөт бизди эми көзү ачылсын, кат таанып, билимге жетишсин деп жатат. Мына ошондуктан балдарды окутушубуз керек!..

Дүйшөн мектепти окууга даярдай баштады

Эртеси күнү сууга барган жерибизден кетмен, күрөк, балта көтөргөн Дүйшөндүн суудан кечип өтүп, жогору дөбөдө турган жаман тамды көздөй кеткенин көрүп калдык. Ушундан баштап күнүгө эртең менен көөнө кара шинелчен Дүйшөндүн карааны өйдө бир өтүп, күн батарда² ылдый бир өтүп турду. Кээде чоң таңгак саман же куурай көтөрүп ташып жатты. Аны көргөндөр, айылда туруп, бул ким болду экен дегенчелик кылып, үзөңгүгө такандай калып, алакан алдынан көз жүгүртүп, кеп кылышар эле:

– Ой, алдагы жолдо отун көтөргөн Дүйшөн – мугалим эмеспи?

– Ооба, так ошол.

– А-а бечара,³ мугалим деген кызматың деле жыргаган жумуш эмес экен го!..

СӨЗДҮК

атактуу (белгилүү) – знаменитый

Алтынай Сулайманова атактуу окумуштуу болгон.

Ч. Айтматов – белгилүү жазуучу.

ардактуу орун – почетное место

Алтынай ... орунга отурду. Мектепте ардактуу мейманды кутуп жатышты.

мен башта көрбөгөн – раньше не видела или незакомый

Дүйшөндү мен башта көрбөгөм. Класка биз ... окуучу кирди.

көөнө (эски) – старый

Дүйшөн ... кара шинелчен экен. Учурда көптөгөн көөнө сөздөр кеибизде колдонулуп жатат.

¹ Мыйзамына (законуна) – закона

² Күн батарда – ближе к закату

³ Бечара – эх, бедняга

бажырайган кубакай – здесь красивый, светлый

Ноорузбек бажырайган кубакай бала. Кийими көөнөрүп кетсе да, бажырайган жүзүнө жарашып турат.

боштондукка (эркиндикке) чыкканбыз – вышли на свободу

Биз ... – деди, Дүйшөн. Кыргызстан ... чыккан эгемен өлкө.

шинелинин илгичтерин – крючки шинели

... жула жаздап чөнтөгүнөн кагаз алып чыкты.

Солдат ... оңдоду.

карааны – силуэт (кого-либо)

Дүйшөндүн ... көрүндү. Алыстан эрбеңдеп бир ... келе жатты.

таңгак саман – вязанка соломы

Роман саманды таңгактады. Ира ... ташып жатты.

үзөңгүгө такандай калып – оперевшись на стремяна (то есть поднявшись на стремяна)

Сатымкул ... карады. Азамат ... ээрден өйдө көтөрүлдү.

ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮК

молдо (мулла) – Октябрь революциясына чейин мусулман мектебинде бала окуткан жана сабаттуу адам; ислам дин кызматкери.

кеңеш өкмөтү (өкүмөт) – 1917-жылы Октябрь революциясы жеңгенден кийин бүтүндөй баштагы Орусиянын ордуна курулган жана СССР деп аталган мамлекеттин аймагына 1988-жылга чейин өкүм сүргөн бийлик ушундай аталган.

комсомол – коммунистический союз молодежи. Өспүрүмдөрдүн жана жаштардын кеңеш өкмөтүнүн тушунда партияга жардамчы катарында уюшулган уюмунун аталышы.

? 1. Бул болгон окуяны ким жердештерине айтып берди? Ал айлына эмнеге келди эле? 2. Күркүрөө айлына Дүйшөн эмне үчүн келди? 3. Ал ким эле? Эл аны кандай кабыл алышты? Эмне үчүн анын максатын түшүнүшкөн жок? 4. Дүйшөн мектепти окууга кантип даярдап жатты?



1. Текстти ролдорго бөлүштүрүп, көркөм окугула.

2. Молдо, комсомол, армия, Кеңеш өкмөтү, атактуу жердеш деген сөздөрдү орус тилине которуп жана аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө. Чыгармада сүрөттөлгөн мезгилге таандык тарыхый сөздөрдөн тапкыла.

3. «Биз өмүр бою эзилип тепсендиде келген элбиз. Өкүмөт бизди эми көзү ачылсын, кат таанып, билимге жетишсин деп, кам көрүп жатат. Мына ошондуктан балдарды окутушубуз керек» – деген Дүйшөндүн сөздөрүнүн маанисин азыркы учурга ылайыктап чечмелегиле.

4. Тексттен этиштин аныкталбаган түрүнө мисал уюштургула.

Үлгүсү: Сөзсүз билим алуу керек. Барып көрүү керек.

Дүйшөндүн мектеби

... Мугалимдин ал жерде эмне кылып жүргөнүн билүүгө кызыгып, бир күнү адырдан тезек терип келе жатып, үч-төрт кыз болуп кайрылып калдык.

Дүйшөн тамдан чыга келди да, бизди көрүп, бетинин терин аарчый жылмая күлдү:

– Ии, кыздар, келгиле. Тезектен келе жатасыңарбы?

– Келгениңер жакшы болбодубу, кыздар! Мына мектебинер даяр десек да болот. Азыр эле бир бурчуна меш өңдүү бир нерсе куруп бүттүм. Көрдүңөрбү, мору¹ да үстүнө чыгып турат. Эми кыштык отунубузду тамдын бир бурчуна жыйып салабыз да, жерге самандан калыңыраак төшөп таштап, окууну баштай беребиз. Кандай, мектепке келесинерби, окугуңар келеби?

Кыздардын ичинен чоңураагы мен элем, алар унчукпай жатканынан:

Женем коё берсе келем, – дедим.

– Аа, дурус. Коё бербегенде кармап калат беле. Атын ким сенин?

– Алтынай – дедим мен.

– Алтынай, ... жакшы экен. Сен чоңоюп калган эстүү кыз экенсиң, – деди ал, жайдары жылмая карап. – Эмесе, Алтынай, сен башка балдарды да мектепке окуйлу деп ээрчиткин, макулбу?!

Мен жолдон ойлонуп, Дүйшөндүн мээримдүү сөздөрүнө жана эркелете караганына ыраазычылык билдиргим келди.

... Кыздар мага карабай каптарын² көтөрүп чуркап кетишти. Мен тезек терип алып, кайра жүгүрүп олтуруп Дүйшөндүн мектебине келдим да, каптагы тезекти там түбүнө төгө салып, тызылдаган бойдон адырдын кокту-колотун аралап тезек терүүгө шашылдым.

Алда кандай зор эрдик көрсөткөндөй жүрөгүм алып-учуп, адегенде бет алды эле чуркап кете бердим.

¹ Мор – дымоход.

² Каптарын – мешки.



Биринчи сабак

Биринчи күнү ал бизди жерде төшөлгөн саманга олтургузуп, колубузга бирден дептер, бирден калам, ар бирибизге атайлап жасалган кичинекей тактайдан берди да:

– Муну тизенерге коюп кат жазасыңар, – деди.

Анан дубал бооруна жармаштырып койгон сүрөттү көрсөтүп. Мына бул киши – Ленин! – деди. – Биз ушул кишинин айткан, көрсөткөн жолу менен окуйбуз!..

Лениндин ошондогу сүрөтү бүт өмүрүмдө эсимде калды. Иреңи азыңкы Ленин ал сүрөткө жарадар колун мойнуна асып, артын жапыра кийген кепканын астынан муңайым карап: «Эчтеке эмес, балдар, силер да бой жетип, чоңоюп жетилесинер. Оо, силердин келечегинер кандай сонун келечек!» – дегендей терең ойго берилип турган эле. Ленин тууралуу Дүйшөн өз көзү менен көрүп келгендей сүйлөр эле. Биз эч бир күмөн санабай¹ туруп, кээде сурап калар элек:

– Агай, Ленинге салам бергенде кол кармаштыңыз беле?

Анда биздин мугалим башын чайкап:

– Жок, балдар, жүз көрүшүп жолуга албадым, – деп, ошого өкүнүп үшкүрө турган...

Дүйшөндүн эрдиги

– Мен силерге, балдар арип² жазууну, сөз, сан жазууну үйрөтөм, – деди агай бир күнү. – Өзүм эмнени билсем ошону окутам...

Айтканындай эле Дүйшөн билгенин аябай, ар бир^{сыл-}дин үстүбүздөн үйрүлүп, калам кармоодон тарта үй

¹ Күмөн санабай – не подозревая.

² Арип – буква.

биз укпаган саясы сөздөргө чейин түшүндүрүп окутууга аракеттенип жатты. Азыр ойлосо, колунда кармаган алипеси жок бул чала сабат, эки сөздү эптеп кошуп окуган жаш жигиттин, албетте, анда окутуунун тартиби, жол-жобосу жөнүндө эч кандай түшүнүгү, кабары да болгон эмес. Бирок анын ак пейлинен кылган аракети, менимче, талаага кеткен жок. Биз ошондо эле Олуяата¹, Ташкенден да чоң Москва деген Ленин жашаган чоң шаар бар экенин, баш-аягы Таластын өрөөнүндөй деңиздерде тоодой болгон кемелер² сүзүп жүргөнүн, чыракка жаккан май жердин астынан чыга турганын билгенбиз. Эл байып, турмуш оңолгондо биздин мектеп столдор коюлган чоң ак там болоруна биз ошондо эле ишенгенбиз.

Анча-мынча арип тааныгандан кийин, «ат», «таканы» жазалбай жатып, кат жүзүндө биздин биринчи оозанган сөзүбүз «Ленин» болгон.

Дүйшөндүн берген дептерин аяп, кай жерде жүрбөйүн, ороктун учу менен жерге чейин, дубал боорлоруна, кар үстүнө арип салып, сөз жазып окугам. Өз көңүлүмдө мен үчүн Дүйшөндөн жакшы, андан билимдүү киши болгон эмес...

Бул арада антип-минтип жатып³, кыш да кирип келди. Суук түшкөнчө дөбөнүн этегинде аккан таштак сууну⁴ кол кармашып кечип жүрдүк. Кийин шыйрак какшап, майда балдар чыдагыс болгондо, Дүйшөн аларды бирин жонуна мингизип, бирин колуна көтөрүп өтүп жүрдү.

Анда кишилердин караңгылыгыбы, түшүнбөстүгүбү, Дүйшөндүн мунусун шылдыңдап күлүшө турган.

Азыр ойлоп карасам ошондо айылдагылар эле эки жыгач таштап бүтүрүп койчу жумуш, бирок анда окуунун маанисин эмне экенин билбеген эл Дүйшөндү анчейин бир кыларга иши жок апендидей көрүшүп, чыдасаң окут, болбосо тим кой дегендей, ат кечкен жерге көпүрө⁵ салып көрбөгөн немелер өздөрүнө кереги жок болгон соң, биздин жайыбызды көңүлдөрүнө да илишпептир.

¹ Олуяата – Жамбыл.

² Тоодой болгон кемелер – громадные пароходы (как горы)

³ Антип-минтип жатып – пока то да, то се.

⁴ Таштак сууну – здесь речка горная, каменная, холодная

⁵ Көпүрө салып – построив мост

Сенин багың окуудан ачылсын

Кыш ооп, жаз да келди. Жаз келгенге күлкүбүз, ойнубуз көбөйүп, мектептен чыккандан айылга чейин кубалашып келчү болдук.

Бир жолу Дүйшөн мектепке теректин эки көчөтүн¹ алып келди.

– Экөөбүз азыр бир иш кылабыз, Алтынай, – деди өзүнчө сүйүнгөндөй мени күлө карап. – Мына бул теректерди мен сага арнап алып келдим. Ушулар жетилип чонойгончо, сен дагы жетилип, жакшы киши болуп, көктөп бүрдөйсүн.

Менин баамымда сен чоң окумуштуу адам болосун. Кел эми өз колубуз менен тигип коелу. Багың окуудан ачылсын!..

Сүйүнгөн-кубанганымдан, ыраазы болгонумдан, эмне дээримди билбей, мен унчукпай эле Дүйшөндү карап тура бердим...

Волуста² дагы бир он чакты жетим балдар менен кошо мени Ташкентке балдар үйүнө жиберүүнү чечишти. Дүйшөн мени узатып станцияга келди.

– Сен окушуң керек, – деп айтты ал. – Менин билимим сени мындан дагы көп окутууга жетпейт³. Жөнөгүн, ошентсең туура болот. Балким, кийин сен дагы мугалим болуп балдарды окутуп калсаң, биздин жаман мектепти эстеп күлөрсүң... Бактылуу бол, Алтынай. Эчтемеден тайманбай, чабыттап учкун, окуй бер!..

СӨЗДҮК

бетинин терин аарчый – вытирая с лица пот

Дүйшөн ... бизди жылмая карады.

Апасы Олегдин бетинин терин аарчыды.

меш өңдүү бир нерсе – на подобии печки

... салып жаттым эле. Бурчта ... турат.

Жамил очок, дандыр, меш жасай алат.

калыңыраак төшөп – положив побольше

Самандан ... алып окуй беребиз.

Жер төшөктөн калыңыраак төшөп алгыла, – деди Жамал.

жайдары жылмая – приветливо улыбаясь

Дүйшөн ... карады. Мугалим балдарды карап жайдары жылмайды.

¹ Теректин эки көчөтүн – двух свженцев тополя.

² Волуста – волосто.

³ Билим жетпейт – не хватает знаний, образования

жарадар колун – раненную руку
мунайым карап – печально смотрел

*Лениндин ошондогу ... асып алып, ... турган элеси өмүр бою
эсимде калды. Дүйшөн мага муңайым карады.*

жүз көрүшүп жолуга албадым – не мог повидаться

Ленин менен ...

*Карл Лена менен жүз көрүшүп жолугууну, сүйлөшүүнү каалады.
үстүбүздөн үйрүлүп – он души не чаял*

Дүйшөн ... турчу.

Чымчык балапанынын үстүнөн үйрүлүп түшүп жатты.

талаага кеткен жок – не пропал даром

Мугалимдин эмгеги ...

Ата-энеңердин эмгегин талаага кетирбегиле!

жонуна мингизип (көтөрүп) – сажая на спине

*Ал кичинекей балдарды суудан ... өткөрүп жүрдү. Таенеси
Адилетти жонуна мингизип көтөрүп жүрүп бакты. Мүдүр бух-
галтерди жонуна мингизип, кыңк эте албай калган.*

коңулуно илишпептир (эске алышпаптыр) – не придавали значения

Айылдагы чоң эле кишилер окуунун маанисин ...

Айрым балдар окуунун маанисин жаш кездерде ...

эчтемеден тайманба – здесь будь смелым, решительным.

... – деди Дүйшөн.

Калыстыгыңды айтарда кандан-бектен да тайманба!

чабыттап учкун – здесь дальше учись

Алтынай, алыска ... Бүркүт көктө ... жүрөт.

? 1. Кыздар мектепке эмне үчүн барышты жана эмнени көрүштү? 2. Алтынай Дүйшөнгө кандай жардам берди? 3. Биринчи сабакта Дүйшөн эмне жөнүндө сүйлөдү? Ал кимди тааныштырды? Алтынай Ленинди кандай элестетип калды? 4. Алтынай эмне үчүн тамгаларды дубалга, карга, жерге жазды? Азыр силер тамганы эмне менен кайда жазасыңар? 5. Алгачкы мектеп, окуу деген түшүнүктөр ал кезде кандай деңгээлде эле? Мында Дүйшөн кандай эрдик кылды? 6. Теректерди Дүйшөн кандай максат менен тиккен эле? 7. Алтынайды Дүйшөн кайда жиберди? Чыгармадагы айтылган ойду кандай түшүндүрөт?



1. Тексттен тарыхый (историзм) сөздөрдү таап, алардын маанисин чечмедегиле.

2. Силердин биринчи мугалимиңер жана ал кантип окуткандыгы жөнүндө аңгеме түзгүлө.

3. Төмөнкү план боюнча Дүйшөн жөнүндө аңгеме түзгүлө:

- а) Дүйшөн ким? – Батрактын уулу, кубакай жүздүү, көөнө шинелчен, ...
- б) Ал мектепти окууга кантип даярдады? – эски ат сарай, дөбө, жалгыз, отунсуу,
- в) Балдарды Дүйшөн эмнеге үйрөттү? – түшүнүксүз сөздөр, арип, сан, чоң кемелер, кооз шаарлар, жер май,...

г) окуучуларына ал – мээримдүү, боор ооруп, эркеткен кандай мамиле кылды? сөздөр, жагымдуу, жонуна көтөрүп, ...

4. Чыгарманы көңүл коюп окуп чыккыла. «Октябрь революциясынын жана билим алуунун мааниси» деген ой жүгүртүү дилбаянын жазгыла.

5. Төмөнкү макалдарды жана учкул ойлорду адабият дептеринерге жазып алып, эсиңерге түйүп алгыла. Чыгарманын мазмунуна, идеясына ылайык келген кыргыз жана орус элиндеги макал-лакап, учкул, даанышман ойлордон тапкыла!

Эсиңерге түйүп алгыла!

«Мугалим – мөмөлүү дарак». «Окусаң озорсуң, окубасаң тозорсуң». «Окуу – билим азыгы, билим – ырыс казыгы». «Акыл – деңизден терең, билим – тоодон бийик».

Киши көөнү түпсүз деңиз ашынган,
Билим – бермет эн түбүнө катылган.
Илим менен кырсык, кемтик түзөлөт.
Билим менен – эл кыйыры бүтөлөт.

Жусуп Баласагын

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Каармандын мүнөзү жана адабий мүнөздөмө жөнүндө түшүнүк

Балдар, силер буга чейин бул китептен дегеле көп¹ каармандар менен тааныштыңар. Албетте алардын бардыгы силерге өзүлөрүнүн жасаган иштери, жүрүш-туруштары менен оң же терс таасир калтырды². Маселен, силер Эр Төштүктөй баатырларга, төрт Маамыттай өнөрлүүлөргө суктандыңар³, ачкөз ажыдаарга, желмогуз кемпирге, каардуу Абалканга жиниңер келди. Саятчы Төлөктүн тагдырына бооруңар ооруду. Турмушта жаман жана жакшы окуялар эриш-аркак⁴ болорунан кабар алып («Балалык», «Жетимдер жөнүндө», «Айтамын санат тобуна»), кыз-жигиттердеги жакшы жана жаман-жүрүш-туруштар кандай болорун («Жакшы кыз», «Өзү каар, тили заар кыз», «Болор жигит», «Болбос жигит») баамдадыңар.

¹ Дегеле (оголе) көп – множество, очень много.

² Таасир калтырды – оставил впечатление.


³ Суктандыңар – восхищались.

⁴ Эриш-аркак – здесь взаимосвязаны.

XIX кылымдын башындагы кыргыз элинин турмушунан кабар алып, ал кездеги силер курактуу¹ балдардын ал-абалдары менен тааныштыңар. («Бороондуу күнү»). Билим алуунун маанисине көзүңөр жетип; аны элге таратууда Дүйшөндөй терең ыкластуу² мугалимдер болгонун билдиңер. Демек, силер чыгармадагы каармандар тууралуу кенен-кесир³ айта аласыңар, алардын сапаттарын мүнөздөй аласыңар.

Чыгармада сүрөттөлгөн адамдын негизги белгилери мүнөз болуп эсептелет. Ага адамдын кылган иши, портрети, айлана-чөйрөгө, адамдарга болгон мамилеси, жүрүш-турушу, кулк-мүнөзү ж.б. кирет.

Ал эми ошол каармандардын бул башкы белгилерине берилген баа, аларды сүрөттөө адабий мүнөздөмө деп аталат.

 Төмөнкү таблицаны толтургула. Анда өзүңөр окуган чыгармалардагы негизги каармандарга мүнөздөмө бергиле.

Каармандар	Сырткы көрүнүшү	Кулк-мүнөзү	Мамилеси	Кылган иши	Кандай каарман
1. «Эр Төштүк» 1. Төштүк	буту бука белиндей, ...	адилеттүү, каарданып үксөйт...	боорукер	агаларын табат, айбандарды куткарат, мөөрөйлөрдү аткарат, алпкаракүштүн балдарын сактап калат...	Оң каарман элдик баатыр
2. Желмогуз кемпир	мандайы тырыш	каардуу ...		Төштүктү жер алдына түшүрөт! ...	терс каарман
II. «Бороондуу күнү» 1. Бала		жигердүү, ...	олуттуу, ...	алыска барат, ...	оң каарман
2. Кемпир	жетимиштин кырында	боорукер, ...	күйүмдүү, ...	акыл айтат, ...	оң каарман, ...

⁵ Силер курактуу (силерге жашташ) – вашего возраста (сверстники).

⁶ Ыкластуу – сердечный, искренний.

⁷ Кенен-кесир – глубоко, всесторонне.

Каармандар	Сырткы көрүнүшү	Кулк-мүнөзү	Мамилеси	Кылган иши	Кандай каарман
III. «Биринчи мугалим» 1. Дүйшөн 2. Алтынай	арык, узун бойлуу, ...				
IV. «Буудайык» 1. Саятчы 2. Буудайык	жүнү чаар, ... алгыр ...	алангазар		куш таптайт аюу, түлкү ж.б. айбанаттарды алат	



АЛЫКУЛ ОСМОНОВ
(1915-1950)

*Алыкул деп, анын атын салт кылган бар.
Не билишет ал жөнүндө жаш муундар.
Суусаган таттуу лира ширесине
Умсуна тамшанышат окурмандар.*

Памирбек Казыбаев

Мен уялам, мына мындан уялам,
Көзгө толор бир чоң эмгек кылбагам.
Колун кезеп, жолун болгур дегенсийт,
Жер шарынан күлүк учкан заманам –

деп өзүнө-өзү канааттанбай, мындан да жакшы ырларды жаратууну эңсеген кыргыз элинин таланттуу акыны, чебер котормочу жана драматург Алыкул Осмонов 1915-жылы азыркы Чүйдүн Жайыл районуна караштуу Капталарык айылында туулуп, жаш кезинен жетим калып, Токмоктогу

балдар үйүндө тарбияланган. Фрунзедеги (азыркы Бишкек) педтехникумду бүтүрүп чыгып, 1932-жылдан баштап чыгармачылык менен алек болот¹. Акындын «Таңкы ырлар», «Жылдыздуу жаштык», «Чолпонстан», «Махабат», «Менин жерим – ырдын жери» деген ыр жыйнактары жарык көргөн². Анын проза, поэзия, драма жана башка чыгармаларынын тандалган³ үч томдугу жарыкка чыккан.

Жазуучу котормочу катары да таанымал. Ал кыргыз тилине А.С.Пушкиндин «Евгений Онегин», Ш.Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр», В.Шекспирдин «Отелло», «Он экинчи түн» чыгармаларын которгон.

А.Осмонов балдарга арнап көптөгөн чыгармаларын жараткан. Анын «Эки метр Эсенкул», «Калпычы Канымкул», «Бат айтма»⁴, «Бала тили», «Тай күлүк» жана башка чыгармалары өтө кызыктуулугу менен айырмаланат.

Акын ырларында Атажуртту, эл жана тилди, достукту даназалаган⁵. Алыкулдун «Атажурт», «Россия», «Орус эли», «Эне тилим», «Грунъя Савельевнага» жана башка ырлары буга мисал.

Акын «Кыргыз тоолору» ырында кыргыз жеринин эң эле кооз жаратылышын сүймөнчүк менен⁶ сүрөттөйт. Чокусунан мөнгү музу кетпеген эң бийик тоолордун элесин сүрөткө тарткандай⁷ акындык эргүү менен ырга салат.

Ал эми «Эне тилим» ырында ар бир элге өз тилинин эң ыйыктыгын⁸, кымбаттыгын поэтикалык тил менен чагылдырып берет. Акын ошол кезде тил үйрөнүү жакшы, келечктүү иш экендигин жазбай баамдаган.

Алыкул мээримдүү, боорукер, асыл эненин мыкты образын «Грунъя Савельевнага» деген ырында чагылдырат. Эненин ыйыктыгын, гуманизмин салтанаттайт. Бул аял Токмоктогу балдар үйүндө тарбиячы болуп иштеген. Же-

¹ Чыгармачылык менен алек болот – здесь занимается творческой деятельностью

² Жарык көргөн – вышли в свет

³ Тандалган – избранные

⁴ Бат айтма (жаңылмач) – скороговорка

⁵ Даңазалаган – прославлял

⁶ Сүймөнчүк менен – с симпатией, с любовью

⁷ Сүрөткө тарткандай – будто рисовал кистью.

⁸ Ыйыктыгын – святость.

тим, анан калса апа мээримине жарды¹ Алыкулга энесиндей мамиле кылып, чоң таасир калтырган.

Алыкул – учурда жалпы кыргыз калкынын эң сүймөнчүктүү акыны. Анткени ал ошол сүйүүгө арзыган эң бийик поэзиясын түбөлүккө² элине калтырып кетти.

Таштан болор, кумдан болор төшөгүм,

Аз болсо да сыртта калар сөздөрүм.

Өлсөм дагы жара тээп мүрзөмдү

Буудан болуп таскак салып өтөрмүн.

Алыкул Осмонов жөнүндө учурда көп акын-жазуучу, драматургдар чыгарма-эскерүүлөрдү жазышкан. Алар топтолуп 1990-жылы «Мезгил жана Алыкул» деген ат менен окурмандарга тартууланды. Анын ысмы республиканын шаар, райондоруна, көчө, мектептерине берилген. Бишкектеги № 68 мектеп анын атын алып жүрөт, үй-музейи уюштурулган. Улуттук китепкананын алдына эстелиги³ орнотулган.

СӨЗДҮК

жаш муундар – молодое поколение

... билим берүү мугалимдердин парзы.

Уулу жоктун ... жок (макал).

лира (поэзия) ширесине – здесь сладость поэзии (обр. вып.)

өтө кызыктуулугу менен – очень интересный

төшөгүм (жаткан жерим) – здесь место где я похоронен

Кумдан болор, таштан болор ...

Жаткан жери жайлуу болсун! (пожелание усопшему)

мүрзө – могила

таскак салып – здесь обр.вып. бежать рысью

Даңкым ... Ат таскак салып келе жатты.

улуттук китепкана – национальная библиотека

... шаардын борборунда жайгашкан.

Сен бүгүн ... барбайсыңбы?

? 1. А. Осмонов жөнүндө буга чейин эмне билүүчү эленер? 2. Ал жөнүндө замандаштары кандай пикирлерди айтышыптыр? Силер да пикир айта аласыңарбы? Акын «Өлсөм дагы жара тээп мүрзөмдү, Буудан болуп таскак салып өтөрмүн» деп кандай мааниде айтып жатат? Анын айтканы туурабы, ойлонгула.

¹ Апа мээримине жарды (эне мээримин көрбөгөн) – не видевший материнскую любовь, ласку.

² Түбөлүккө – на вечно

³ Эстелиги – памятник (ему)



1. Этиштин ыңгайларын эске түшүргүлө. Төмөнкү мүчөлөр аркылуу этиштин ыңгайларын уюштургула:

-са, ...
-гай, ...
-мак, ...
-чы, ...
-ын, ...

2. Төмөнкү сөздөрдү туура айтууга көнүккүлө: *жаш муундар, тамшанышат, тай кулак, сүймөнчүктүү – сүймөнчүлүктүү – сүймөнчүккө, баамдаган, мээримдүү, төшөгүм, өтөрмүн.*



КЫРГЫЗ ТООЛОРУ

Тоого тоолор курамалап, курашып¹,
Узун тартып, уламалап, улашып. уламалап, улашып –
Алда кайда кебез тартып келаткан² *здесь соединяясь,*
Кербенчинин төөлөрүндөй чубашып. *продолжая друг-*
Кара зоолор ар кай жерде каркайып³, *друга*
Катмарлашып, калың тартып заңкайып.
Алмаз сындуу⁴ көккө тийген миздери,
Арстандын азуусундай арсайып.
Мөңгү кетпей⁵ чокулары жалтырап, жаркырап – сверкают,
Тонгон муздар шөкүлдөй жаркырап, *блестят*
Ар жагынан бер жагына куш эмес,

¹ *Курамалап курашып* – *здесь*, срослись, соединились.

² *Кебез тартып келаткан* – *здесь* будто растянувшийся караван с хлопком.

³ *Кара зоолор* – величавые горные скалы.

⁴ *Алмаз сындуу* – как алмазы.

⁵ *Мөңгү* – ледники.

Араң гана бороон өтөт калтырап.

Жаз келерде эң биринчи жаз конуп,
Кыш болордо эң биринчи кыш тонуп
Ай ааламга¹ ай тие элек кезинде,
Эң биринчи ай жамынып ак болуп.
Түн болордо эң кийинки түндү алып,
Түз жерлерден кийин кетип мунарык²,
Дүйнө жүзү көзүн ача электе
Эң биринчи күндү тосуп кызарып.
Кыргыз тоосу, элдин сүйгөн тоолору,
Мындай сонун асыл тоолор болорбу,
Асман тиреп жене билет ар качан,
Өлкөбүзгө кас санаган жоолорду.

тонуп – замерзнув

асыл тоолор – прекрасные горы
асман тиреп – (горы) вздымающиеся к небу

ЭНЕ ТИЛ

Тил үйрөнүү:

Жакшы көрмөк – сүймөктөн,
Энем тилин жакшы көрүп үйрөткөн.
Ойротто жок³, оной тил бейм,
биздин тил,

үйрөткөн – обучала

Бир жашымда:

Ата, апа, ат, эт дегенди сүйлөткөн.

Тил кадырлоо:

Чын көңүлдөн – сүймөктөн,
Атам тилин, сүйгөндүктөн сүйлөткөн⁴.
Эрдик, өнөр, билим менен сүйлөшүп –
Бир жүрсүн деп бир жашымда
үйрөткөн.

бир жүрсүн деп – что бы были повсюду вместе

Бирге жүрөм, эне тилин кадырлайм⁵,
Бул тил менен иштейм, сүйлөйм,
ыр ырдайм.

Башка тилди жандай жакшы
көрсөм да?

жандай жакшы көрсөм да – хоть люблю от чистого сердца

Эне тилин сүйгөнүмдөн жаңылбайм⁶.

¹ *Ай ааламга* – *здесь* на весь мир.

² *Мунарык* – мрак, темнота.

³ *Ойротто жок (элде жок)* – нет ни у одного народа.

⁴ *Сүйлөткөн – здесь* научил говорить.

⁵ *Кадырлайм (урматтайм)* – уважаю.

⁶ *Жаңылбайм* – не ошибусь

ГРУНЬЯ САВЕЛЬЕВНАГА

Далай таттуу даам жедим¹ колундан,
Кем көрбөдүң өз бир тууган боорундан².
 «Начар экен бат онолсун бала» деп,
 Шашып турдун **чала уйкулдуу** ордундан.
 Ырлар жаздым, кээде сызып, кээде оңдоп,
 Бала өстүргөн жаш атадай³ көңүлүм ток.
 «Азгын экен, кантер экен бала» деп,
 Сен үшкүрдүң⁴ күн кыскасын болжолдоп.
 Март да кетти, апрель, май жакындап,
 Көктө турна, көлдө каздар каркылдап.
 Күнүн бүттү, кайтар мезгил болду деп,
 Кош ат⁵ келди үй жанына жакындап.
 Мени акырын, «аман бол» – деп узаттын,
 Көзүн карап өзүм минген боз аттын.
 Колумду алып ылдый карай бергенде,
 Мөлт, мөлт акты тогOLONуп көз жашың.
 Алыс кеттим, бармын, өлүү эмесмин,
 Мен барбасмын, сен да мага келбессин...
Жан боорумдай көңүлүмдө көз жашың⁶,
 Ата-энемден көз жаш көргөн эмесмин.

СӨЗДҮК

кербенчинин төөлөрүндөй чубашып (*сал.*) – растянулись как верблюды караванчика (верблюжий караван)
 арстандын азуусундай арсайып – *здесь* как клыки льва
 калың тартып заикайып – *здесь* гордо возвышаются
Калың тартып заикайган зоолор.
 чокулары жалтырап – вершины сверкают.
Күн тийгенде асканын ...
 бороон өтөт калтырап – *здесь* вздрагиваясь проходит пурга
 жаз келерде – перед наступлением весны
... биринчи болуп тоого байчечекей өсөт.
 ай жамынып ак болуп – *здесь* белеет от лунного света
 Түндө талаа ... болуп турду.
Жердин жүзү ай жарыгына, аппак карга бөлөндү.
 түз жерлерден – от равнинных мест
... кар эрте кетет.

¹ Даам жедим – отведал.

² Боорундан (бир тууганыңдан) – *здесь* как родного брата.

³ Жаш атадай – подобно молодому отцу.

⁴ Үшкүрдүң – *здесь* печалилась, тяжело вздохнула.

⁵ Кош ат – *здесь* запряженная пара лошадей.

⁶ Көңүлүмдө (эсимде) көз жашың – в памяти слезы твои.

күндү тосуп кызарып – багровеет от первых лучей солнца. Тоолор күндүн нурунан Эркедей уялганынан жүзү кызарып кетти. кем көрбөдүң – *здесь* относилась не хуже

Г.Савельевна Алыкулду өз баласынан ...

каздар каркылдап – гуси гоготали
 үй жанына жакындап – приближаясь к дому
 узаттын – проводила. Мирлан Серезжаны ... койду. Туристти ат менен ... бара жатышты.

тогOLONуп көз жашың – прослезилась

Кубанычтан Люсянын Топ ...

жан боорумдай – *здесь* как родного

«... болуп калыптырсың», – деди Света.

Атасы Жибекке « ... ий!» – деп жалынды.

көргөн эмесмин – не видел

Ата-энемдин да көз жашын ...

Боғошту жайлоосундай кооз жерди эч жактан ...

ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮК

шөкүлө этн. – богато украшенная конусообразная шапка невесты.

?

1. Кыргыз элинин улуу акыны А. Осмонов жөнүндө эмне билесинер? 2. Акын «Кыргыз тоолору» деген ырында жаратылыш пейзажын кандай сүрөттөгөн? 3. «Эне тил» деген ырында тилдин мааниси кандай чечмеленген? 4. «Грунья Савельевнага» ырында баланын энеге болгон сүйүүсү, сагынычы кандайча чагылдырылган? 5. Акындын ырларынан жана алардын жаралыш тарыхынан эмне билесинер? 6. Силерде атажурттун пейзажы, эне тил жана эненин боорукерлиги жөнүндө кандай ой-сезимдер жашайт?

□

1. «Кербенчинин төөлөрүндөй чубашып», «арстандын азуусундай арсайып», «шөкүлдөй жаркырап» деген сөз айкаштары кайсы көркөм сөз каражаты? Буларды катыштырып сүйлөм түзгүлө. Ырлардан мындай көркөм тропторду тапкыла!

2. Төмөнкү сөз айкаштарын түшүндүргүлө: *ойротто жок*, *жакшы көрмөк* – *сүймөктөн*, *чын көңүлдөн* – *сүймөктөн*, *сүйгөнүмдөн жаңылбайм*.

3. Төмөнкү сөздөрдү ылайык келген синоними менен алмаштыргыла. *Даам жедим*, *көңүлүм ток*, *үшкүрдүң*, *кайтар мезгил*, *аман бол*, *көз жашың*.

4. Ырларды көркөм окууга көңүккүлө. Мында сингармонизм (үндөшүү) законун, муундук ыргактарды, уйкаштарды, басым, интонацияларды эске түшүргүлө.

5. А.С.Пушкиндин «Зима», «Зимний вечер», Ж.Бөкөнбаевдин «Жайдын кечи», Ф.И. Тютчевдин «Зима недаром злится», А.Токомбаевдин «Ай нурунда кышкы түн» ырлары менен акындын «Кыргыз тоолору» ырын салыштыргыла. Ырлардын формалык түзүлүштөрүнө көңүл бөлүп, аларды көркөм айткыла. Эмнени байкадынар?

Төмөнкү таблицаны толтургула.

«Кыргыз тоолору» А.Осмонов	«Зимний вечер» А.С.Пушкин	«Ай нурунда кышкы түн» А.Токомбаев
1.Кербенчинин төөлөрүндөй чубашып	1.Как зверь, она завоет	1. Айран төгүп койгондой
2.	2.То заплачет как дитя	2.
3.	3.Ветхая лачужка	3.
4.	4.	4.
5.	5.	5.

6. Төмөнкү котормолор акындын ырларынын кайсы куплеттери экендигин тапкыла. Котормону андан ары уланткыла.

Из рук меня кормила ты, бывало,
Сластями, словно сына, баловала.

«Пусть поправляется, – твердила ты –
он слаб...»

И на рассвете для меня вставала.
Пер. В.Звягивцевой

Гора с горой сошлись, гора с горой срослись,
Гора из-за горы уходит вдаль и ввысь.
Ни дать, ни взять – бредет верблюдов караван,
Неровной чередой хребты их поднялись.

(Пер. В.Потаповой)

Я петь привык на языке кыргызском
Любимом с детства, с колыбели близком
Народов братских языки любя,
Родной язык забуду ли тебя.

Пер. В. Потаповой

МУКАЙ ЭЛЕБАЕВ

УЛУУ МАРШ

Эрин кулдап, күндөй жумшап бүлөсүн,
Нечен жылдар аккан тердин мөмөсүн¹
Тартып алсам деген кара ниеттин²,
Кордугуна кантип тирүү көнөсүң?

¹ Аккан тердин мөмөсүн /эмгектин натыйжасын/- результаты труда.

² Кара ниет (душман) – нечестный, злостный.

Улуу марш, улуу сынга,
Сал барын, эч аянба!
Эр жигит эми келди,
Сыналчу зор майданга!

Кыйын-кыстоо – миң жорукка белчеден¹
Жедеп бышып, көнгөн элим эзелден.
Тендеши жок кандай күчтүү болсо да,
Баш урунуп, багынбайбыз, эч кимден.

Ачууланган большевиктик замбирек,
Сүрдүү бетин жоого салды күркүрөп.
Эки дүйнө чөңгөлдөшкөн² майданда³
Чыдай албай, жердин жүзү титиреп.

Эмгек этип⁴, ырысы мол жеринде,
Жазыгы⁵ жок, жаткан тынч элиме,
Өзү келип, катылышкан жоо менен
Чын оюнду салышалы келгиле!

Улуу марш, улуу сынга,
Сал барын, эч аянба,
Эр жигит эми келди,
Сыналчу зор майданга!

катылышкан жоо менен – с врагом
салышалы (кармашалы) – схватимся,
сразимся
эч аянба – борись, не щадя себя

ЖООМАРТ БӨКӨНБАЕВ

КОШ, АЛАТОО, УУЛУҢ КЕТТИ МАЙДАНГА

Дүйнө жүзүн өрт алып,
Кара жалын⁶ каптады.

Кыяндай жүрөт шаркырап,
Кызыл кандын акканы.
Ушундай апаат күндөрдө⁷
Уяттан уят⁸ эмеспи

кыяндай жүрөт – как поток
дождевой воды

¹ Миң жорукка белчеден – подвергаясь всевозможным превращениям судьбы.

² Чөңгөлдөшкөн (кармашкан) – беспощадная схватка.

³ Майданда – в поле сражения.

⁴ Эмгек этип (эмгектенип) – трудились

⁵ Жазыгы жок (күнөөсүз) элиме – на мой мирный, трудолюбивый народ.

⁶ Кара жалын – черное пламя.

⁷ Апаат (кыйын-кыстоо) күндөрдө – в такие тяжелые дни.

⁸ Уяттан уят (өтө уят) – стыд, позор.

Уулундун үйдө жатканы.
«Айланам¹ коркок болбо» деп,
Айтканын эстейм эненин.
Ай чапчып суудай толкуган
Артымда калкым турганда
Айгышкан жоону жекемин.
Барктап багып өстүргөн
Баландын сына өнөрүн.
Жеримдин бетин булгатпай
Желмогуз² канын төгөмүн...
Кулжалар оттоп семирген
Кулпунган гүлү төрүмдүн,
Колоттон сууң шаркырап,
Комузу болгон көңүлдүн.
Атылып тоодон секирген,
Булагың эстеп жүрөрмүн.
Тан менен шаңшып ышкырган
Уларың эстеп жүрөрмүн.
Аскадан аркар көтөргөн
Кырааның эстеп жүрөрмүн.
Чымчыктар сайрап олтурган
Чынарын³ эстеп жүрөрмүн.
Айдаткан күлүк каламды
Алмаштым найза курчуна.
Кетемин кандуу сапарга,
Керегим тийип журтума.
Абалдан келген парз⁴ ушул,
Азамат шундай⁵ кылчу да.
Кыйындык келсе чыдоого
Кызматың үчүн жаралган,
Элинин болуу курманы –
Эр жигит карзы абалтан.
«Кайрылып жоодон качат» деп
Камсанай көрбө балаңдан.

¹ Айланам (айланайын, берекем) /баласына кайрылуу/ – миленький ты мой.

² Желмогуз (душмандын) канын – пролью кровь врага.

³ Чынар (бак) – горный тополь

⁴ Парзы (милдети) – долг, обязанность

⁵ Шундай (ушундай) – так, таким образом

кызыл кан – красная кровь
үйдө жатканы – быть леже-
бокой, лентяем
коркок болбо – не будь трус-
ливым
эстейм – вспоминаю
артымда калкым турганда
– когда за мной стоит на-
род
багып өстүргөн – вырасти-
ла, взрастила
булгатпай – не давая (вра-
гу) пачкать

шаркырап – шумно течёт

булагың эстеп жүрөрмүн –
буду вспоминать твои
родники
шаңшып ышкырган – здесь
мелодичное пение (свист)
кырааның эстейм – вспоми-
наю ловчих птиц

каламды (калемди) – перо
(писательское)

алмаштым – поменял, заме-
нил

абалдан (абалтадан), байыр-
тадан – с давних времен

кызматың үчүн жаралган –
здесь всегда готовые слу-
жить верой и правдой

СӨЗДҮК

эрин кулдап (эркегин кул кылып) – превращая мужей в рабов
бүлөсүн (үй-бүлөсүн) – семью
Автор үй-бүлөнү куң-кул кылгысы келет деген ойду айтты.
Анатолій ... сагынды.
кордугуна (зордук-зомбулугуна) – унижениям, оскорблениям
Оз ... жат ... жаман. Душмандын ... эл көнбөдү.
көнгөн элим эзелден (байыртадан) – народ мой привыкал с давних
времен. Кыргыз эли ... көчмөн турмушта жашап келген.
... кайда жүрдүң? – деди Алеша.
багыпбайбыз – не сдадимся
Жоого ... Алик жолдошторун жакшы сөзү менен багынды-
рып алды.
жердин жүзү титиреп – земля дрожала
Артиллериянын залпынан ... турду.
Тоолордо жер титирөө тез-тез болот.
ырысы мол жер – земля наполненная счастьем, добром, благососто-
янием
Кыргыз жери ... Сериктин ...
суудай толкуган – здесь (о народе) заволновалось как бушующее море
... элди көрүп Зоя өтө кубанды. Минанын көңүлү көлдөй тол-
куду.
айгышкан жоону жекемин – одолею остервеневшего врага
... жеңип эл кубанды. Айгырлар айыгыша алышып жатты.
кандуу сапар – кровавый путь
Аскерлер ... аттанышты. Баткендеги ... аман кайтты.
сына өнөрүн – испытай его мастерство
Баатырды эл сынайт. Окуучулардын ... калыстар ...
колот – узкая горная долина
... баары кой текей.
уларың (улар) – горная индейка
Жаштык кез-сайрап турган ...
камсанай көрбө (камсанаба) – не переживай
«Балаңдан ...», – деди Жоомарт. Ал иш бүтөт камсыкпа, Толя.

Түшүндүрмө сөздүк

большевик – 1903-жылы партиянын II съездинде В.И.Ленин-
дин жетекчилиги астында түзүлгөн Россиялык социал-демократ-
тык жумушчу партиясынын, көпчүлүккө ээ болгон тобу аталган.
Большевиктик – ошол топко таандык деген мааниде.

замбирек – пушка. 1. Ири калибрдүү ок, снаряддарды атуучу
артиллериялык куралдардын жалпы аты. 2. Алыска атуучу узун
стволдуу артиллериялык курал.

эки дүйнө – бул жерде акын Советтик Армия менен фашист-
тик армияны айтып жатат.

Макалдарды эсиңерге түйгүлө!

«Жигит үйдө туулат, жоодо өлөт». «Жигитке намыс кымбат, ар кыйын». «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде». «Душмандын сырты жылма, ичи кара».

?

1. Акындардын бул ырлары кайсыл окуяны чагылдырып жатат жана алардын пафосунда жана тематикасында кандай окшоштуктар бар? 2. М.Элебаев ырында кимге кайрылып жатат? 3. Бирдин ритми эмне үчүн аскердик маршка окшошуп турат? 4. Ж.Бөкөнбаев ырында кимге кайрылып жатат жана кандай ант берди? 5. Ушундай пафостогу жана тематикадагы ырлардан билесинерби, кайсы акындар бул темага кайрылышкан?



1. Ырлардын силерге жаккан куплеттерин жаттагыла жана көркөм айтып бергиле.

2. М. Элебаевдин ырында «кара ниет», «жоо», Ж.Бөкөнбаевдин ырында «желмогуз жоо» деген эпитеттер кимге карата айтылып жаткандыгын аныктагыла.

3. Улуу марш, улуу сынга,
Сал барын, эч аянба.
Эр жигит эми келди,
Сыналчу зор майданга!

деген куплеттин интонация, басым, паузасын, муун жана муунактарын адабият теориясынан алган түшүнүгүңөргө таянып тапкыла. Ритм жана рифмаларын ажыраткыла. Бул ырды кандай маанай менен окуганга боло тургандыгын ойлонгула.

4. Төмөнкү сөздөрдү сүйлөмдөргө тууралап койгула жана орус тилине которгула: жоо – жоонун – жоого – жоодо – жоодон, жоомун – жоосуң – жоосу, жоолаш – жоолашкан, курал – куралчан – куралдан – куралды – куралга – куралдандыр, апат – апааттан – апааттанып – апааттанган, мизи майтарылды – мизи майтарылган.

5. Этиштин чактарын эстегиле. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү этиштер кайсы чактарды көрсөтүп турат?

Кыйын-кыстоо кездерге¹ эл жедеп бышкан. Тынч эмгектешип жаткан элге душман капысынан² кол салды. Эр-бүлөлөр³ жоого аттанышты. Жакын арада согуш бүтүп, жеңиш келет. Эл нанга тоюнуп, кененчиликке⁴ жетишер. Фашисттик армиянын күчү эбак алсыраган. Жакында Нооруз майрамы болот. Быйыл А. Осмоновдун юбилейин белгиледик. Жазгы жарышка камылга⁵ көрүп жатабыз.

¹ Кыйын-кыстоо кездерге – к трудным временам, лихолетьям.

² Капысынан – внезапно

³ Эр-бүлөлөр – мужчины

⁴ Кененчилик – изобилие

⁵ Камылга – подготовка.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Поэзия. Ыргак. Рифма жөнөндө түшүнүк

Байыркы кезде жалпы эле көркөм сөз чыгармалары поэзия (грекче жаратамын, чыгарамын) деп аталган. Кийин адабият прозага, драмага, ырларга бөлүндү. Бул термин ыр менен жазылган чыгармаларды билдирип калды. Демек поэзия – ыр түзүлүшүнө ээ болгон чыгармалар.

Кыргыз элинин поэзиясы эзелтеден эле эпос, поэма жана ырларда өнүгүп келген. Поэзияны өзгөчөлөнтүп турган нерселер андагы ыргак (ритм) жана уйкаштык (рифма) болуп эсептелинет. Төмөндө ошолор тууралуу түшүнүк алабыз.

Ыргак – бул ырдагы бирдей муундардын жана ритмдик бөлүктөрдүн кайталанышы. Силерге түшүнүктүү болсун үчүн муундарды! «-» белгиси менен ажыратып, ал эми ритмдик бөлүктөрдү (муунактарды) // белгиси менен белгилеп алып, төмөнкү ыр саптарын карап көрөлү.

1. Түн бо-лор-до//эн ки-йин-ки //түн-дү а -лып 12 муун

Түз жер-лер-ден//ки-йин ке-тип//му-нар-рык 11 муун

Бул саптар 12-11 муундан жана үч ритмдик

бөлүктөн турат.

2. У-луу марш//у-луу сын-га 7 муун, 2 ритмдик бөлүк

Сал ба-рын//эч аян-ба 7 муун, 2 ритмдик бөлүк

3. Дүйнө жүзүн // өрт алып 7 муун, 2 ритмдик бөлүк

2 2 // 1 2

Кара жалын // каптады 7 муун 2 ритмдик бөлүк

2 2 // 3

Уйкаш (рифма) – (грекче өлчөм, уйкаш) эки же андан ашык ыр саптарынын тыбыштык үндөштүгү¹, окшоштугу. Ал ырды кара сөздөн айырмалап, анын таасирдүүлүгүн, угумдуулугун² күчөтөт. Кыргыз элинин кара сөз түрүндөгү речи да, эпостору да, поэзиясы да уйкаштыкка ыктап турат. Ошондуктан окумуштуулар В.В.Радлов, В. Виноградовдор да кыргыз тилинде музыкалуулук бар экендигин белгилешкен. Кыргыз поэзиясындагы уйкаштыктар эгиз (жуп), аттама (же кайчы), аксак, оромо, шыдыр уйкаш болуп бөлүнүшөт. Мисалы:

¹ Тыбыштык үндөштүк – созвучие звуков (сингармонизм).

² Угумдуулугун – мелодичность

1. Эгиз уйкаш:

- Айры белес, ач кайкан, (а)
 Алакандай көк тайпан, (а)
 Мында сары ала моюн сагызган, (б)
 Сандап жаткан көгүчкөн (б)
Молдо Кылыч

2. Аксак уйкаш:

- Мен тансам, жаштан танам, ырдан танбайм (а)
 Ыры жок өмүрүмө канааттанбайм. (а)
 Кудайга миң мертебе калп айтсам да, (б)
 Ырыма бир мертебе калп айта албайм. (б)
А. Осмонов

3. Оромо уйкаш:

- Агын суудай жошоюн, (а)
 Өлүмдү жакшы көрсөнөр, (б)
 Экөөндүн бирин өлгүлө, (в)
 Өз атамдан артык кошоюн. (а)
Элдик ыр

4. Шыдыр уйкаш:

- Кырманын такыр чаптырган, (а)
 Ортого мамы кактырган, (а)
 Ак буудайды чачтырган, (а)
 Ай туяк менен бастырган. (а)
Элдик ыр

5. Аттама (кайчы) уйкаш:

- Аксай менен көк сайдай (а)
 Таш алышкан Бекбекей. (б)
 Арпа менен Буудайдай (а)
 Баш алышкан Бекбекей. (б)
«Бекбекей»

Эгерде жогорку ырды «Аксайга жайлоого чыктым. Арпа менен буудай күздө бышат» деген сүйлөмдөргө айлантсак, ритм да, рифма да сезилбегенин байкайсынар. Демек булар поэзиянын тили эмес, прозанын тилине айланды. Поэзиянын жаралышы үчүн ритм менен рифма – эң зарыл каражаттар.

СӨЗДҮК

ыр – стих

кара сөз – здесь проза

Ыргак – кара сөздөн ырды айырмалап турган негизги белги. эзелтеден (байыртадан) – с давних пор, издревле

Элибиз – эзелтеден эле ыр жандуу калк.

муун – слог

Кыргыз ырларында муун сандары туруктуу жана бекем.

поэзия жаралыш үчүн – чтобы родилась поэзия

Чыныгы поэзия жаралыш үчүн ыргакты жана уйкашты туура колдонуш керек.

сап (саптар) – строка (строки)

Бир саптарын рифма байланыштырат, – деген В. Маяковский.

?

1. Поэзия деген эмне? 2. А.Осмоновдун «Грунья Савельевнага», Ж.Бөкөнбаевдин «Кош, Алатоо, уулун кетти майданга» аттуу ырларындагы ыргак жана уйкаштыктарды тапкыла. 3. Ыргакты жана уйкаштыкты кандай түшүндүрө?

КУСЕЙИН ЭСЕНКОЖОЕВ

(1920-1941)

Ар бир элдин адабиятында фантастика өтө кызыктуу жанр. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында эпостордо, уламыш-легендаларда, апыртма жана кереметтүү жомоктордо мифологиялык фантастиканын элемент-көрүнүштөрү бар экендиги жана улам өнүгүп келгендиги тууралуу түшүнүк алгансынар

Профессионал жазма адабиятыбыз жаралгандан баштап эле бул жанрды өнүктүрүүчү көркөм сөздүн өкүлдөрү¹ чыкты.

Башкача айтанда, кыргыз профессионал фантастикасынын баштоочусу катары жазуучу Кусейин Эсенкожоевди эсептешет.

Жазуучу Ысыккөл областынын Жетиөгүз районундагы Ичкебулун селосунда туулган. Кыргыз Мамлекеттик пединститутунда окуп жаткан кезинде Улуу Ата Мекендик согуш башталат. Өз каалоосу менен² согушка кетип, 21 жашында согуштан баатырдык менен курман болот³.

Ал жазуучулукка эрте аралашып, балдар үчүн кызыктуу фантастикалык чыгармаларды 30-40-жылдарда эле жараткан. Маселен, «Саякатчы бала», «Үчүнчү шар», «Родинанын уулу» деген илимий-фантастикалык чыгармаларды,

¹ Көркөм сөздүн өкүлдөрү – представители художественного слова.

² Өз каалоосу менен – по своей воле.

³ Баатырдык менен курман болот – героически погибает.

«Канаттуулардын сыры», «Шарше», «Жалындуу жаштар» деген поэма, ангема, ырларды жазып калтырган.

Анын бул чыгармалары 1984-1989-жылдары кайрадан жарык көрдү. Ырас¹, жазуучунун фантастикалары азыркы учурдагы илим менен техниканын жетишкендигинен туруп караганда, онойдой эле² туюлушу мүмкүн. Бирок, XX кылымдын 30-жылдары үчүн алар кыйла эле салмактуу³ болгон.

ҮЧҮНЧҮ ШАР

I

Мен бир күнү асманда калкып жүргөн⁴ жаандын бууларын, абада сызып жүргөн канаттуу куштардын учушун байкап⁵, алардын асманга көтөрүлүп, учуп жүргөндүгүнүн себептерин⁶ таба албай көпкө ойлонуп жүрдүм.

Жер шарын курчап турган⁷ абадан женил бир буюм табуу үчүн аракет кыла баштадым. Аны мен көп китептерди окуп жана тажрыйба кылып гана таба алдым. Ал буюм асмандагы водород газы эле. Ал газ суу составынын үчтөн эки бөлүгүн ээлеп, жалпы абадан 14, 5 эсе женил экендиги белгилүү. Мен ал водород газын бир шарга толтуруп, оозун бууп⁸, көккө⁹ кое бердим. Ал шарым жогорулагандан жогорулап, алыстай берди¹⁰.

Мен экинчи шар жасап, ага белгилүү оордукту көтөртүүнү ойлодум. Бир күнү экинчи шарымды жасап бүтүп, өзүмдүн багып жүргөн итине¹¹ жакшылап үй жасап, терезе салып, тамак камдап, иттин дем алууга керектүү¹² абасын даярдап, газга толгон шар менен чиркештирип, асманды көздөй кое бердим¹³.

¹ Ырас – здесь действительно, конечно.

² Оной эле – будто не сложным, простым.

³ Салмактуу – весомый, значительный.

⁴ Калкып жүргөн – перен. парящих в воздухе.

⁵ Байкап – наблюдая.

⁶ Учуп жүргөндүгүнүн себептери – как, каким образом они летают.

⁷ Курчап турган – окружающий.

⁸ Оозун бууп – завязал.

⁹ Көккө – в небо.

¹⁰ Алыстай берди – удалялся.

¹¹ Багып жүргөн итине – своей собаке.

¹² Дем алууга керектүү – необходимый для того, чтобы он мог дышать.

¹³ Коё бердим – отпустил.



Анан үчүнчү шар жасап, өзүм учууну туура таптым. Өзүм түшүүчү үчүнчү шарды абдан мыктап жасадым да, ага үй жасап, жолго алып жүрүүчү шаймандарымды жана азык-түлүктөрдү алып, белгисиз калың аба боштугуна¹ жол тартууну ойлодум. Акырында ал да орундалды. Абага көтөрүлүп уча баштадым. Шар жерден алыстай берди. Жердеги кыбыраган жан-жаныбарлар² кичирейгенден кичирейди. Бир аздан кийин эч нерсе көрүнбөй, белгисиз бир караңгы түнгө кезиге баштадым. Кайда жылып баратканымды³ сезе албадым, шарды токтото да албадым. Себеби, ал шарды башкаруучу менде тетик болбоду. Шардагы газды чыгарайын дейм, бирок корком. Себеби газды чыгаргандан кийин токтоосуз барып⁴ жерге тиеримди билемин. Кармоого эчтеке жок. Жалгыз гана кармалбаган абанын ичинде шар менен учуп бара жаткансым. Жер шарын тегерете курчаган абанын арасында кетип бара жаткан жандын бири мен гана болсом керек.

Күн нурун тосо албаган суюк аба менин дем алышыма да суюктук кылгансып, башым кеңгирей баштады. Бирок

¹ Белгисиз калың аба боштугуна – в неизведанное, загадочное пространство.

² Кыбыраган жан-жаныбарлар – крохотные животные.

³ Кайда жылып баратканымды (жатканымды) – куда двигаюсь.

⁴ Токтоосуз барып – здесь без остановки (упаду).

мен жолго чыкканымда абанын сейрек болушун эске алып, өзүм менен бирге дем алдыруучу коюу абадан запас кылып алган элем. Мен ошол запас аба менен дем алып келе жатам. Кыбыраган жан, шырп эткен дабыш¹ жок ...

СӨЗДҮК

түшүнүк алгансынар – здесь приобрели понятие жаралгандан баштап эле – начиная со дня создания баштоочусу – основатель

К. Эсенкожоев – кыргыз фантастикасынын ... 1941-жылы согуш башталат.

калтырган – оставил

Жазуучу көп чыгармаларды Ринат тентектигин калтырды.

жаандын буулары – дождевые пары

... асманда калкыйт. Тамактын буусу чыкты.

сызып жүргөн канаттуулар – плавно летающие птицы

Асманда ... учушат. Дамир марага ... куштай келди.

Оксана үч бурчтук сызып койду.

жер шары – земной шар

абадан жеңил буюм – предмет легче воздуха

газга толгон шар менен – на шаре наполненный газом

чиркештирип – здесь прицепляя

Шарга үйдү чиркештирдим.

шаймандарымды – инструменты, материалы (свои)

... салдым. Жыгач устанын ... көрдүк.

эч нерсе көрүнбөй – ничего не было видно

Түндө ... калат. Көзүмө ... жогол! ... эмес.

караңгы түнгө – к ночи

Ира, ... калбай мында кел.

жерге тием – грохнусь оземь.

Газды чыгарсам ...

Кубан ... катуу ... Антон жумшак ... секирди.

тегерете курчаган – окруженный со всех сторон

коюу аба – здесь нормальный для дыхания воздух

башым кеңгирей баштады – здесь начала болеть голова

сейрек (суюк) болушун эске алып – принимая во внимание то, что воздух будет разреженным

?

1. Буга чейин фольклордук чыгармаларда кандай фантастиканын үлгүлөрүн (образцы) кездештирдинер? Эске түшүргүлө. 2. К. Эсенкожоев ким экен жана ал кандай чыгармаларды жазган? 3. Фантастиканын дагы кандай өкүлдөрүн билесинер, алардын чыгармаларын окудунар беле? 4. Учурда детектив, боевик, триллер, приключения, ужас деген терминдерге ээ болгон чыгармалар фантастика менен окшошпу же айырмаланабы?

¹ Шырп эткен дабыш жок – (подр. Слово) не слышно ни звука.



1. Чыгарманын бул бөлүгүн окуп чыгып, ойлонгула.

Турмушта мындай окуялар болобу?

2. Силер учсанар кандай предмет менен учат элечер? Анын түзүлүшү, шаймандары кандай болот эле, кыялданып көргүлөчү.

3. Төмөнкү омоним сөздөрдүн берген маанилерине көңүл бөлүлө, орус тилине которгула жана түшүндүргүлө, омонимдерди табууну уланткыла.

- | | | | |
|---------------|-------------|------------|----------------|
| 1. I жер шары | (зат атооч) | – II шар | (тууранды сөз) |
| 2. I буу | (зат атооч) | – II буу | (этиш) |
| 3. I көк | (зат атооч) | – II көк | (сын атооч) |
| 4. I жарык | (зат атооч) | – II жарык | (сын атооч) |

Жолугушуу

II

Аңгыча¹ калың караңгылыктын арасынан кулагыма бир дабыш угулду. Бул дабыш санааны эчен түргө болду.

Калың караңгылыкты жаңырткан үн² жакындай берди. Бул эмненин үнү экен дегенсип, ага мен кулагымды тосуп тыншадым. Ал үн кез-кезде арсылдап үргөнсүп³ кетет.

... Менин итим го деген үмүт менен аны атынан чакыра баштадым. Ит ого бетер дабышын күчөттү.

Аңгыча жогорулап бара жаткан шарым бир буюмга урунган сыяктанды⁴. Итимдин дабышы жогору жактан чыккандыгы ачык айкындалды. Иттин шары үйүмдөн чыккан чырактын жарыгы⁵ менен көрүнө түштү. Ал ылдыйлап бара жаткан экен. Шардын газы азайып, куушурулуп⁶ бара жатат.

Терезеден колумду чыгарып, шарды кармап калдым. Кармаган шарымды өөдө тарттым⁷ да, андагы итти өз үйүмө чыгарып алып, шарды кое бердим. Ал жарылып калган экен. Шуулдаган бойдон жерди көздөй түшүп кетти. Итим мага эркелеп, кыншылап⁸ жанды койбойт. Итке тамак бердим.

Шар кылкылдап, жогорулаганы токтолгон сыяктуу бо-

¹ Аңгыча – вдруг

² Жаңырткан үн – отзвук, эхо.

³ Арсылдап үргөнсүп – будто лаял.

⁴ Урунган сыяктанды – будто стукнулся, столкнулся.

⁵ Чырактын жарыгы – свет лампы.

⁶ Куушурулуп – здесь сжимается, начал сжиматься.

⁷ Өөдө (өйдө) тарттым – потянул в верх.

⁸ Эркелеп, кыншылап – ласкаясь скулил.

луп сезилди. Анын ылдыйлашы мени да кубандырды. Бирок бул шардын жарылгандыгынанбы же ит экөөбүздүн салмагыбызданбы⁹? Көрсө, салмактын басышынан болуп чыкты. Жаш жүрөк кабына батпай алып учкандай болду. Итти ким билет. Ал айбан го, билеби, билбейби? Бирок ал да кубанычта экендиги сезилет.

Бир маалда калың караңгылык суюлгансып¹, ылдыйлаган сайын жарыктын шооласы көзгө көрүнө баштады. Бир маалда күндүн көзүн көрдүк². Биз менен амандашкансып, жарык нурун бизге чачырата тийгендей болду.

Бир кезде мунарланып тоо чокулары көрүндү. Мурда көрбөгөн, чокусун ак кар каптаган³ бийик тоого жакындап кирип келе жатыппыз. Бир аздан кийин шар эки жагы жалама кызыл чополуу⁴ жардын бооруна жакындай баштады. Анан көк чөптүү тектирчеге⁵ барып конуп калдык.

СӨЗДҮК

калың караңгылыктын арасынан – среди густой темноты

Караңгылыктан бироонун добушу угулду.

санааны эчен түргө бөлдү – (я) терялся в догадках, очень беспокоился. *Санаага баттым. Санаа саргайтат, убайым картайтат (макал).*

кулагымды тосуп тыңшадым – здесь внимательно прислушивался, наострил уши

ачык айкындалды – четко прояснилось, выяснилось

Аба ... күн жарык. ... түшүндүм. ... болду.

ылдыйлап бара жаткан экен – спускается вниз

Шарым ... баратыптыр. Ксения ... качты, Эрик өйдө качты.

жарылып калган экен – оказывается разорвалось, продырявилось

Шар ... калгандыгы чын. ... отунду жый!

шуулдаган бойдон – быстро

... төмөн кетти. Бактын жалбырагы... . Бекбарс жигит.

жогорулаганы токтолду – перестал подниматься

Шардын ... Асан быйыл аябай ...

жүрөк кабына батпай – здесь сердце ёкнуло, наполнилось радостью

... сүйүндүм. Ал ... коркту.

жарыктын шооласы – луч света

¹ Салмагыбызданбы – от тяжести что ли.

² Караңгылык суюлгансып – будто темнота рассеялась (немного).

³ Күндүн көзүн көрдүк – увидели солнце.

⁴ Ак кар каптаган – белоснежный.

⁵ Кызыл чополуу жар – обрыв из красной глины.

⁶ Тектирче – небольшое ровное место в высоких горах.

мунарланып тоо чокулары – вершины гор, слегка опутанные мглой жакындап кирип келе жатыппыз – приближались

Жерге ... Шаарга ... келдик. Тоого жакындаппыз.

?

1. «Үчүнчү шар» чыгармасынын негизги маанисин эмнеден көрдүнөр? 2. Чыгармадагы окуялар болуп өткөнбү же автордун фантазиясыбы? 3. Чыгармада сүрөттөлгөн окуяларда силерге тааныш жер аттары, же белгилүү тарыхый адамдар жолугабы? 4. Каармандын жел толтурулган шары жана анын жасап алган үйү силерге жактыбы? Азыр силер автордун шары менен саякатка чыгар белеңер, же учуунун башкача жолун ойлоп табар белеңер?

📖

1. Чыгарманы окуп чыгып, мазмунун түшүнгүлө. Силер буга чейин окуган фантастикалык чыгармалар менен салыштыргыла.

2. Каармандын шарын жана жасап алган үйүн элестетип сүрөтүн тарткыла. Өзүнөр башка планетага учуучу космостук аппаратты кандай конструкциялайт элечер? Моделин жыгачтан же пластилинден жасап көргүлө.

3. Чыгармадагы кездешкен түшүнүксүз терминдерди жана аталыштарды белгилеп алып, сөздүктүн жана мугалимдин жардамы менен алардын маанисин чечмелегиле.

4. Фантастикалык кичине чыгарма жазууга аракет кылгыла.

5. Бул чыгарманын текстинен тактоочторду тапкыла. Алардын кайсы тактооч экендигин көрсөткүлө жана суроолорун бергиле.

Үлгүсү: Күн жарык нурун чачырата тийди.(сын-сыпат тактооч, кандай).

Мен водород газын шарга толтуруп, көккө кое бердим (орун тактооч, кайда?).

Силер билесиңерби?

▲ С поверхности соленого Мирового океана испаряется около 86 % всей влаги, при этом вода испаряется пресная.

▲ В 1961 году 12 апреля первый раз в мире Юрий Алексеевич Гагарин на спутнике «Восток» пролетел вокруг Земного шара.

ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮК

водород газы – суутек газы. Жеңил, түссүз, жытсыз газ. Абдан 28 эсе жеңил. Салмагы 1,008. Суунун составы суутек жана кычкылтек газынан турат. Эки газ тең күйүүгө жөндөмдүү.

абанын суюк катмары – абаны түзүп турган составдык элементтердин нормалдуу шартта турушу

мунарланып (мунарыктап) – мгла, атмосферанын төмөнкү катмарынын абада калкып жүргөн катуу бөлүкчөлөрдүн (чаң, түтүн ж.б.) көп болушунан бозомук тартышы. Талаа менен чөлдөрдө, чым көң өрттөнгөндө жана жанар тоо атылганда да пайда болот.

килограмм – массанын эл аралык системада аталыш бирдиги, белгилениши – кг. Килограмм чен жана салмактын эл аралык бюросунда сакталуучу эл аралык эталондун массасына барабар.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Фантастика жөнүндө түшүнүк

Фантастика (грекче – кыялдануу өнөрү) илим менен техниканын өнүгүшүнө байланыштуу али боло элек¹ окуялар жөнүндө ойдон чыгарылып² жазылган чыгармалар. Аларда баяндалган окуя, көрүнүштөр кийин турмуш жүзүнө ашышы да, ашпай калышы да мүмкүн. Бул жанрда иштеген сүрөткерлердин илимий ой өрүштөрү, таанымдары кенен болушу керек.

Дүйнөлүк адабиятта, Жюль Вернди фантастикалык жанрдын классиги катары туу тутушат¹. Орус адабиятында К.Э. Циолковский, В.А. Обручев, В.И. Белов, В.П. Астафьев, Кир Булычев, Туве Янссон жана башка жазуучулар илимдин бүгүнкү жетишкендиктерине таянып, мыкты фантастикалык чыгармаларды жаратышкан. Кыргыз адабиятында фантастикалык көркөм чыгармаларды К. Эсенкожоев, К. Жантөшев, Б. Сартон ж.б. жаратышкан. Силер жогоруда К. Эсенкожоевдин «Үчүнчү шар» чыгармасынан үзүндү окудунар. Бул чыгарма 30-жылдардын көркөм туундусу. Демек, ошол мезгилдин көз карашында жазылганын да байкадынар болуш керек.

Илим-техниканын өсүшү жашоо-турмуштун жогорулашы менен адабиятта фантастикага болгон кызыгуу күч алды. Азыркы учурда көркөм адабиятта илимий фантастикалар кенири жаралып жатат.

¹ Али боло элек – еще не завершившиеся.

² Ойдон чыгарылган – выдуманные

³ Туу тутушат (таанышат) – признают



ЖАЛИЛ САДЫКОВ
(1932-жылы туулган)

Жалил Садыковдун ырларында кыргыз сөзүнүн таза жана кубаттуу добушу, кыргыз жеринин ысык деми бар.

С. Эралиев

*Ырларындан булак үнү шыңгырап,
Ырларындан жайлоо гүлү жыттанат.
Ырларында баатырлардын күчү бар,
Ыракатка баткан элдин жүзү бар.*

С. Жусуев

Ж. Садыков 1932-жылы Кемин районундагы Кичикемин айылында төрөлгөн. Ал республикага белгилүү акын, балдар үчүн «Азамат», «Эр Төштүк», «Жаңыл Мырза», «Толубай сынчы» өңдүү ыр менен жазылган пьесалардын жана «Манас», «Манастын уулу Семетей», «Сейтек» драмаларынын автору. Жазуучу «Эненин жүрөгү» поэмасында эл арасында айтылып келген уламышты иштеп чыккан. Анда аялзатынын акылдуулугу, балдарына, жолдошуна болгон камкордугу¹, мээрмандыгы² даназаланат.

ЭНЕНИН ЖҮРӨГҮ:

Чымчык эне мээримин

Балдары жем талашып тыбырчылап³,
Жем издеп чымчык кеткен алысыраак⁴.
Ангыча темир канат бир балапан⁵
Уядан учуп түштү жерге кулап,
Сук болчу⁶ башкалардан жеткен жемсээк,
Шок болчу⁷, дал ушуну көрмөк тентек.

¹ Камкордугу – заботливость.

² Мээрмандыгы – милосивость.

³ Тыбырчылап – здесь трепещут.

⁴ Алысыраак – подальше.

⁵ Балапан – птенец.

⁶ Сук (ачкөз) болчу – был прозорливым, ненасытным.

⁷ Шок (тентек) болчу – был озорником.

Учалбай калың чөптүн арасынан,
Чыйпылдап¹, жан талашып² канат сермеп.

Жем тиштеп³ эне чымчык кайра келип,
Уяга жакын жерге коно берип.
Караса, беш балапан арасынан
Сугу жок, оозун аччуу чебеленип.

Аңгыча, жер тарапта, тиги четтен⁴
Үн укту жан талашып чыйп-чыйп эткен.
Селт этип катуу чочуп, байкабады
Тиштеген жемин төмөн кулап кеткен.

Ошондон жерди карай боюн таштап,
Шуу этип чөпкө түшүп канат жаскап⁵,
Айланат отко түшчү көпөлөкчө,
Чырылдап баласы үчүн өлө жаздап.

Бах чиркин, эне мээри⁶ кандай күчтүү!
Эне экен баласы үчүн отко түшчү.
Негедир тигил экөөн карап туруп
Өткөндөн⁷ бир уламыш эске түштү⁸.

СӨЗДҮК

жем талашып – вырывая корм из рта
учуп түштү (кулап кетти) – свалился, упал
Балапан ... Там ... түштү. Бак ... Самолет ...
башкалардан жеткен жемсээк (жемкор) – в отличие от других жад-
ный, прожорливый
Дастан ... өзгөчөлөнүп турат. Ал ... тентек бала. Анан тайы да ...
дал ушуну көрмөк – так ему и надо, рано или поздно попался бы
Балапан ... Мен ... Сен ...
калың чөптүн арасынан – среди густой травы
Чөп өтө ... Калың берип кыз алуу – салт.
уяга жакын жерге – поближе к гнезду
... тийбе! Бермет марага ... калды, Балапан ... кулады.
оозун аччуу чебеленип – чирикавая, открывал рот
Элнура ... ачты. Самат ... жиберди. Эшикти ар дайым Назгүл...

¹ Чыйпылдап – пищать.

² Жан талашып – здесь из зо всех сил.

³ Жем тиштеп – принося корм

⁴ Тиги четтен – от того края.

⁵ Канат жаскап – машет крыльями.

⁶ Эне мээри (мээрим) – материнская любовь.

⁷ Өткөндөн – от былых (прошлых) времен.

⁸ Эске түштү – вспомнил.

катуу чочуп байкабады – сильно испугалась, не заметила
Эне чымчык ... Сережа ... кыйкырды. Алсу ... кетти. Балдар ...
төмөн кулап кеткен – упал вниз
боюн таштап – бросился вниз
Чымчык ... таштады.

баласы үчүн өлө жаздап – здесь ради детёныша готова на все (не
страшась даже смерти)

... бардык эне кам көрөт. Алар бул жерге кыштап, жаздап ...
анан көчүшчү. Махмуд өлө тойду.

тигил экөөн карап туруп – смотря на них (двоих)

... энеси менен баласы. Аларды ... калдык.

?

1. Жалил Садыков деген ким экен жана анын кандай чыгармалары бар экен? 2. «Эненин жүрөгү» чыгармасынын мазмуну жана идеясы эмнеде деп баамдадынар? 3. Чымчыктын балапаны кандай эле? 4. Ал кантип жерге кулап түштү? 5. Энеси баласын кантип коргоду? 6. Бул окуя эмнени эске түшүрдү?

📖

1. Чыгарманын бул бөлүмүн окуп чыккыла. Үч куплеттин жаттап, аны кырааты менен көркөм айтууга көнүккүлө.

2. Төмөнкү сөздөрдү таяныч-булак кылып алып, бул бөлүмдүн мазмунун кара сөз түрүндө баяндап бергиле: аялзатынын акылмандыгы, баласына, күйөөсүнө, камкордугу, мээримдүүлүгү, темир канат, сук болчу, чыйпылдап, чебеленип, жерде, селт этип, боюн таштап, чырылдап, бах чиркин, бир уламыш.

Жоо менен болгон кармаш

II

Жоо менен ай талаада кырчылдашып,
Сугарып жерди канга чылпылдатып¹.
Биздин эл кайра сүрүп баратканда,
Кылычтап туш келгенин бырчылдатып².
Кырылып өлгөндөрдөн³ калбай кемип
Кайрадан кол куралат жоого келип.
Кайрадан калкандарга тийген жебе
Кадимки мөндүргө окшойт себеленип.
Келген жоо келе берип бүтөр эмес⁴,

¹ Чылпылдатып (чылпылдата) – сделав мокрым.

² Бырчылдатып (бырчалап) – рубя на куски.

³ Кырылып өлгөндөрдөн – вместо павших (в бою)

⁴ Бүтөр эмес – нескончаем

Жоокерлер буга чыдап түтөр эмес.
 Ангыча, калгандарга дароо тарайт¹
 Чепке кир², коргонгула! – деген кеңеш.
 Жоокерлер аргасыздан³ чепке кирет.
 Чеп бийик, куш өтпөгөн темир тирек!
 Жабылат жоону тосуп дарбазалар –
 Жасалган күмүш ширеп, болот ширеп.
 Душмандар чепти айланта курчап алып,
 Жол таппайт⁴ ары барып, бери барып.
 Илинсе чыксак дешет аркан салып⁵,
 Ыргытса кулач жетпейт колдор талып.
 А бирок күндөр өттү, айга кетти...
 Ашынып хандын каары чекке жетти!
 Сыягы⁶, суусуз жатып өлсө дагы
 Бир адам ачып берер эмес⁷ чепти.
 Бул кезде сактап алган суулар бүтүп,
 Акыркы тамчыларды⁸ тең бөлүшүп,
 Жатышты чептегилер айла таппай,
 Жашоодон биротоло⁹ үмүт үзүп.

СӨЗДҮК

ай талаада кырчылдашып – схватившись в поле
Душман менен ... кармашты. ... кал – деп каргады.
 сугарып жерди канга – поливая землю кровью.
 Ирина гүлдү ... Руслан ... казды. сугарылды.
 туш келгенин – всех кто подвернется (встретится)
... бырчалады. Ушул тема ... карасаң!
 кайра сүрүп баратканда – (когда) обратно погнажи назад
Жоону ... сүрдүк. Шамал булутту ... кетти. Койду жайытка
... кой. Тактайды ...
 кол куралат – соберутся войска
Тез эле ... Шахзаданын ... сулуу. Душман ... салды.
 мөндүргө окшойт себеленип – здесь нахлынулись подобно граду
Жебелер ... Тоолорго ... түштү. Майда кар ...

¹ Дароо тарайт – мигом распространяется

² Чепке кир – здесь заходите в крепость

³ Аргасыздан – здесь вынужденно

⁴ Жол таппайт – не могут найти дорогу (проход).

⁵ Аркан салып – по веревкам.

⁶ Сыягы – видимо.

⁷ Ачып берер эмес – не открывает.

⁸ Акыркы тамчыларды – последние капли.

⁹ Биротоло – навсегда, окончательно.

түтөр эмес (чыдар эмес) – выдержать.

Көп жоого ... Суу арча түтөөр эмес.

«коргонгула» деген кеңеш – (дают) совет «защищайтесь»
 куш өтпөгөн (өтө албаган) темир тирек – непроходимый железный
 занавес

... дарбаза. Агасы инисине ...

жоону тосуп дарбазалар – ворота преградили путь.

Аскерлер ... чыгышты. Дарбазалар ... жабылды.

күмүш ширеп, болот ширеп – закаляя сталь.

... жасалган кашык. ... жасалган кылыч. Күмүш – кыздын аты. Болот – баланын аты.

айланта курчап алып – окружив со всех сторон

илинсе чыксак дешет – взобраться зацепившись (за что либо).

кулач жетпейт – размах недосыгаем.

хандын каары чекке жетти – хан очень разгневался

үмүт (күдөр) үзүп – потеряли надежду.

Суусуз эл жашоодон ... Жолоочу түндө жанынан ... койду.

?

1. Эл жоо менен кандай кармашып жатты эле? 2. Душмандын көп колуна туруштук бере албаган эл кайда жашынды? 3. Жоо чептен өтө алдыбы? 4. Эл айлар өтсө да кандай күрөштү? (как боролись). 5. Суусуз күрөштү улантуу (продолжит борьбу) мүмкүн беле?



Экинчи бөлүктү окуп чыгып, суроолор боюнча жооп берүүгө камдангыла. Силерге таяныч сөздөр (опорные слова) төмөнкүлөр: *кырчылдашып, жерди канга сугарып, калкан, жебе, чеп, темир тирек, жабылат, курчап алат, ыргытса жетпейт, айлар өтөт, суусуз, үмүт үзөт.*

ХАНДЫН АМАЛЫ ЖАНА ЭНЕЛЕРДИН ЖҮРӨГҮ

Хан сыртта, өз алдынча ойго келди:

«Минткенде ала албаймын чептеги элди.

А көрөк, бир амалын табайын» – деп,

Жарчыга мына мындай буйрук берди:

– Угузгун буйругумду, кылгын маалым,

Кирсем да чептегинин кырбайм баарын.

Аялдар чепти таштап сыртка чыксын¹

Көтөрүп ала кетсин каалаганын.

Өлүм жок аялдарга! Айткын барып, –

Дегенде² жарчы кетти, айгай салып.

¹ Сыртка чыксын – пусть выйдут (из крепости).

² Дегенде (деп айтканда) – когда он так сказал.

Чептеги эл, кары дебей, жашы дебей
 Дүрбөдү хан жарлыгын угуп алып ...
 Эртеси, бүт аялдар таңга жакын¹
 Ачышты бийик чептин дарбазасын.
 Бул кызык! Чептегинин бири калбайт,
 Ким калат, кимдер менен кармашасың!?

Арчындап² күйөөлөрүн таңып жонго,
 Балдарын ороп-чулгап алып колго,
 Элейип карап³ турган хандан оолак,
 Энелер чубап барат оңго-солго.
 Хан тиктеп кыжырлана эки жагын.

Акыры: «Жаңылдым!» – деп чапты санын.
 «Сөз бирөө! Бекер айткан экенмин ээ,
 Көтөрүп ала кет деп каалаганын!»
 Сөз бирөө⁴, хан буйругу болбойт эки
 Хан үчүн сөзүн бузуу болор чеки.
 Чубаган энелерди карап туруп,
 Тултуйду⁵ чыдай албай эки бети.

Анткени, өзү келди уруш баштап,
 Кыргызга өзү күбө, өзү каскак.
 Ойлонсо, өзүн дагы эне тууган⁶,
 Энелер кетип барат чебин таштап ...
 Көргөндө энелердин аккан жашын⁷.
 Чыдабай бура тартты аттын башын.
 Энелер адам таппас акыл менен
 Ушинтип кайтарыптыр келген касын⁸.
 Бул өзү бир уламыш ... Өзүн кара, /
 Энелер жанын берет⁹ дале сага.
 Дагы эле эрдин жүгү аялдарда,
 Дагы эле колдон түшпөйт бардык бала...

¹ Таңга жакын – к утру.

² Арчындап – привязав (себе на спину).

³ Элейип карап – здесь растерянно смотрел.

⁴ Сөз бирөө – здесь мое слово твердо.

⁵ Тултуйду – надулся.

⁶ Эне тууган – мать родила.

⁷ Аккан жашын – омытое горькими слезами.

⁸ Касын (душманын) – врага своего.

⁹ Жанын берет – отдадут жизнь.

СӨЗДҮК

өз алдынча ойго келди – пришел к мысли

Алик ... ойлонду.

Мугалим окуучуларга ... иштеп келүүгө тапшырма берди.
 ала албаймын (карата албайм) – не могу подчинить

Чепти ... деп ойлонду. Анжелика ... деди.

бир амалын табайын – найду какой-нибудь выход
... акылын ... – деп ойлонду. ... тапты.

буйругумду кылгын маалым – объяви (мой) приказ
Хан ... берди, жарчы ... кылды.

кырбайм баарын – не уничтожу всех

Элди ... Казанды ... жууш керек.

көтөрүп ала кетсин каалаганын – пусть чего хотят заберут с собой
 өлүм жок аялдарга – нет смерти женщинам
 дүрбөдү (дүрбөштү) – переполочились, заметались

Элдер дүрбөштү. Класстагы балдар ...

бийик чептин дарбазасын – ворота высокой крепости
 чептегинин бири калбайт – никого не осталось в крепости

Чепте бирөө да калбады. Класста эч ким калган жок.

кимдер менен кармашасың – с кем будешь сражаться
 күйөөлөрүн таңып жонго – привязав мужей на свои спины

ороп-чулгап – окутав. *Аялдар балдарын ... – ...*

чубап барат оңго-солго – растянувшись медленно двинулись налево
 и направо

кыжырлана эки жагын – разъяренно озирясь по сторонам
 жаңылдым – ошибся

хан буйругу болбойт эки – хан говорит один раз

сөзүн бузуу болоор чеки – нарушить свое слово (хану) нельзя

бура тартты аттын башын – повернул коня

адам таппас акыл менен – мудростью

Алар ... элди сактап калышат.

?

1. Чыгарманын үчүнчү бөлүгүндө эмне жөнүндө баяндалат? 2. Хан кандай ойго келди жана кандай буйрук кылды? 3. Эртеси танда эмне окуя болду? 4. Хан эмне үчүн чыгып бараткан элди кырган жок? 5. Энелердин акылы туурабы?

📖

1. Чыгарманы бүт окуп чыгып, анын мазмунун көркөм айтууга көнүккүлө. Үчүнчү бөлүмдөгү таяныч сөздөр: *ойлонду, карата албайм, акыл табайын, буйрук, жарыя кыл, аялдар кетсин, каалаганын, дүрбөштү, арчындап, ороп-чулгап, элейип, тултуйду, өзү күбө, өзү каскак, касын.*

2. «Менин апамдын мээрим» деген темада дилбаян жазгыла.

3. Чыгармадагы автордун оюнан, хандын сөзүнөн жаттагыла, аны көркөм айтып бергиле.

4. Хандын сөзү эмне үчүн эки болбошу керек экендигин аргументтеп айтып бергиле.

Түшүндүрмө сөздүк

темир канат – балапандын канат жүнчөлөрү пайда болгон учуру.

жарчы (глашатай) – кандайдыр бир кабарды элге жарыялоочу, жар чакыруучу адам.

каскак : 1) учунда темири жок жыгач найза, кээде учуна курч темир ашталган найзаны да «каскак» дей берет; 2) жолтоо, тоскоол.

калкан (шит) – жоокерчиликте найза, кылыч тийбесин деп тосуу үчүн колдонулуучу металлдан жасалган согуштук курал.

эрдин жүзү аялдарда – мужская ноша на женских плечах баласынын, күйөөсүнүн милдет, жумуштары аялдардын мойнунда деген мааниде.



1. Жогорку поэманы окуп чыгып, өзүнөр жактырган жеринен 3 куплетин жаттагыла, аны көркөм, так, шар айтууга көнүккүлө. Поэманын мазмунун кыскача жана толук айтууга көнүкүлө.

2. Тактоочту эске түшүргүлө. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү көп чекиттин ордуна тактоочту билдирүүчү кашаадагы сөздөрдү коюп чыккыла:

Ал балапан ... жатыптыр. ... чочуду. Душман ... жыйнала берди. Алар алдары жетсе ... басып алышмак (нары четте, бүзүң деле, селт этип, аз-аздан).

3. Санжыргалуу сөз берметтерин жазып, жаттап алып сүйлөө кебинде колдон:

Белгиленген сөздөргө өзгөчө көңүл бөл: *Отко түшчү көпөлөктөй, эне мээрим, кумуш шире, болот ширеп, арчындап, ороп-чулгап, элейип, өзү күбө, өзү каскак, адам тапнас акыл менен, эрдин жүзү аялдарда.*

4. Бул куплеттеги ыргакты жана уйкаштыкты тапкыла:

Ошондон жерди карай боюн таштап,

Шуу этип чөпкө түшүп канат жазгап,

Айланат отко түшчү көпөлөкчө,

Чырылдап баласы үчүн өлө жаздап.

5. Поэманын мазмунун кара сөзгө айландырып, комментарийлеп, логикалуу баяндама жазгыла. Баяндамаларыңарга тема жана темача койгула. Чыгарманын идея, мазмунуна жараша эпиграф тапкыла.

Макалдарды эсиңерге түйгүлө!

«Энеге баланын алалыгы жок», «Аял жакшы – эр жакшы». «Эне акылы – эл үчүн, эл акылы – жер үчүн». «Эркектин миң акылынан, аялдын бир айласы өтөт».

ТЕКСТТЕРДЕ КЕЗДЕШКЕН МАКАЛ-ЛАКАПТАРДЫН
КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА СӨЗДҮГҮ

Абийриңди жашыңдан сакта – береги честь с молоду.

Абийриңдүү жигитке ажалдуу кийик жолугат – *букв.* Скромному парню (охотнику) попадаетея кийик, котормоу суждено умереть.

Адалсынган молдонуи үйүнөн алты камаңдын башы чыгыптыр – В юрте святошествующего муллы обнаружилось шесть кабаньих голов.

Айдаганы беш эчки, ышкырыгы таш жарат – Дел мало, зато шуму много. Айла алтоо, акыл жетөө – *букв.* Хитрость – шесть. (а) ум – семь (т.е. ум сильнее хитрости).

Акылы аздын азабы көп – У кого ума мало, у того мучений много

Алыстагы душмаңдан аңдып жүргөн дос жаман – Подсизживающий друг хуже врага

Алгаңдын бермеги бар – Долг платежом красен

Аракет кылсан берекет – Без труда не выловишь и рыбку из пруда

Ат – эрдин (адамдын) канаты – Конь – крылья молодца.

Аталуу жетим – арсыз жетим, эзелүү жетим – эрке жетим – При отце сирота – непутевый, при матери сирота – боловень

Атын барда – жер тааны, Атаң барда – эл тааны – Когда у тебя есть конь – познай землю, пока у тебя есть отец – познай народ

Ач кадырын ток билбейт – Сытый голодного не разумеет.

Ачка олтургандан коро айранга нан чылап жеген жакшы (л) – Под лежачий камень вода не течёт.

Бай – барман менен, жок – дарман менен – Богач – приказом, а бедный – мощью.

Байды балакет басса, жортуул баштайт – Когда на бая дурь накатит, он на грабежи пускается.

Байлык атасы – эмгек, энеси – жер – Отец богатства – труд, мать – земля.

Балалуу үй гүлүстөн, баласыз үй – гөрүстөн – *букв.* Дом с детьми – цветник, бездетный дом – кладбище.

Бир жолу даам сызган жерине, мин жолу салам бер – За добро отвечай добром.

Бирде жигит жөө жүрөт, бирде жигит төө минет – Настоящему джигиту суждено испытать на себе взлеты и падения (*букв.* Молодец пешком ходит, то на верблюде ездит).

Биринчи байлык – ден соолук, экинчи байлык – ак жоолук, үчүнчү байлык – жүз соолук – Первое богатство – здоровье, второе богатство – жена, третье богатство – сто овец.

Билеселүү жигитке өсүп-өнгөн эл кымбат, ардактаган жашыңдан, асыл Мекен жер кымбат – Для умного парня хорошо то место, где он родился и вырос.

Борү азыгы – мурдуңда, жылкы азыгы – туягыңда – Волк добывает пищу зубами, конь копытами.

Душмаңдын сырты жылма, ичи кара – На вид враг любезен, а внутри черное.

Жакшы уул элине баш болот, жаман уул элине кас болот – Хороший сын заботится о народе, плохой сын враждует с народом.

Жакшыдан жаман туулса – чыгаша, жамандан жакшы туулса – киреше – От хорошего родится дурной – убыток, от дурного родится хороший – польза.

Жакшынын шарапаты, жамандын кесепети – От хорошего – благородство (пристанет), от дурного – пакость

Жалкоонун жан жыргатары – уйку менен түш, жан кууратары – эмгек менен иш – Для ленивого сон – благодать, труд – мучение.

Жаш келсе ишке, кары келсе ашка – Молодцу – работы давай, старому – пищу.

Жашыл отот, жаш чоноет – Зеленое – полиняет, а молодое – вырастет.

Жел болбосо чөптүн башы кыймылдабайт – Ветерок не подует, трава не пошевелится; Нет дыма, без огня.

Жигит үйдө туулат, жоодо өлөт – Молодец рождается дома, а умирает на войне.

Жигитке намыс кымбат, ар кыйын – Молодцу честь дорога, стыд унижен.

Жоктун жону катуу, өгүздүн мойну катуу – У бедняка спинной хребет тверд, у быка шея крепка.

Жокчулук уят эмес, байлык мурат эмес – Бедность не позор, богатство не цель.

Жолоочунун жолдогусу жакшы, жолдо болбосо үйдөгүсү жакшы – Путник хорош в пути, а если не в пути, хорош он дома.

Иштебеген тиштебейт – Кто не работает, тот не ест.

Каңдар отот – калк калат, бетеге кетет – бел калат – Цари уходят, народ остается, типчак сойдет, склон горы останется.

Карындагы баланын кан болорун ким билет, бешиктеги баланын бек болорун ким билет – Будет ли ханом ребенок, находящийся в утробе, будет ли беком младенец в колыбели – как узнать?

Касапчы энесине сөөк сатат – Мясник (даже) своей матери кости продает.

Кетмен менен иштебей, нанды кайдан табасын – Без труда хлеб не добудешь.

Кой каргышы бөрүгө жетпейт – Проклятие овцы на волка не действует.

Корооно сак бол, коңшунду ууру тутна – Свой закон оберегай, соседа вором не считай.

Мугалим – мөмөлүү дарак – Учитель – дерево с плодами.

Мурун чыккан кулактан, кийин чыккан мүйүз озуптур (лакан) – Рога появившиеся после, опережают уши, младший может опередить старшего.

Окуу – билим азыгы, билим – ырысказыгы – Учение – источник (букв. пища) знания, знание – основа (букв. кол) благополучия.

Өзөктөн күйгөн өрт жаман, өздөн чыккан жат жаман – Страшен (букв. дурак) пожар изнутри, страшен чужак из своих.

Өлгөн аттын такасын издеп, бир бай алты ай жер кезген – Жадный бай шесть месяцев искал подкову сдохшего коня.

Өнөр алды – кызыл тил – Высшее искусство – красноречие. (букв. красный язык).

Сагызган сактыгынан өлбөйт, суктугунан өлөт – Сорока умирает не от осторожности, а от жадности.

Санаа саргайтат, убайым картайтат – Забота сушит, беспокойство старит.

Санаасы жок – уйкучул, акылы жок – күлкүчүл – Беззаботный – сонлив, глупый (или бесстыдный) смешлив.

Тегин жерден өрт чыкпайт – Нет дыма без огня.

Тоогуң жесең, каз байла – Угостившему курицей, готовь гуся.

Токмок күчтүү болсо, кийиз казык жерге кирет – От молота гвоздь в стену лезет (букв, если колотушка сильна, то войлочный кол в землю войдет).

Тоону, ташты сел бузат, адамзатты сөз бузат – Горы и камни сели разрушают, а людей слова (ложь, клевета).

Туулган жердин топурагы алтын – И дым отечества нам сладок и приятен.

Уулун өссө – урумга, кызын өссө – кырымга – Если сын у тебя вырастет – в родню (род продолжит), если дочь вырастет – в даль (уйдет).

Уяда жаткан жумуртка, асманда учкан куш болот – Лежащее в гнезде яйцо, станет летающей в небе птицей.

Шаршенче кайталап – Не повторяй одно и то же тысячу раз, как Шаршен.

Шодокондун бүркүтүндөй жутунган – Не жадничай чрезмерно (по преданию беркут Шодоконна держал в левой лапе одну лисицу, в правой – другую, в клюв – третью, а глазами зарился на пробежавшую мимо четвертую).

Эр башына күн түшсө, өтүгү менен суу кечет, ат башына күн түшсө, ооздугу менен суу ичет – Свалится на молодца беда, он через воду в сапогах пойдет, свалится на коня беда, он с удилами воду пьет.

Эл – мазар, элден чыккан – азар – Народ священ, оторвавшийся от народа заблудится.

Экинчи бири кыдыр – Поверье; хизр, каждый второй.

Эмгегин катуу болсо, тапканын таттуу болор – Кончил дело – гуляй смело.

Эр ортоңу – элүү жаш – Средний возраст мужчины – пятьдесят лет.

Эр достугу – эгиз, эл достугу – деңиз – Дружба богатырей – двойня, дружба народов – море.

Эр жигит эл четиңде, жоо бетинде –

Храбрый молодец (всегда) на границе страны, перед лицом врага.

Эр жигиттин жакшысы, эл камы үчүн кам урат – Умный молодец, о народе заботится.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН КЫРГЫЗЧА – ОРУСЧА СӨЗДҮГҮ

А

Абийрин (айрандай) аштай төгүү – Клеймить позором

Жер жеберине жетүү – Пригвоздить к позорному столбу.

Абийири кетүү, абийири күлдөй төгүлүү – Оказаться в дураках.

А-бу дегиче, айтып оозду жыйгыча – С часу на час.

Адам катарына кошуу – Поставить на ноги; поднимать на ноги.

Адалдан түгү жок – Гол как сокол.

Айран таң калуу – Вытаращить глаза.

Айырмасы асман менен жердей – Как небо и земля.

Ак сөөк (ата-бабасы, хан, бек болгон, эл бийлеген адам) – Белая кость, высший свет, аристократ.

Ак-карасына жетүү – Вывести на чистую воду.

Акылы тайкы, ала өпкө – Ограниченный ум, неограниченное хвостолубие.

Ак таңдай, жез таңдай – Красноречивый.

Акылдан адашуу; акылынан айнуу – С ума сойти.

Акылга дыйкан – Ума палата.

Ак сөз – Честное слово.

Ак жолуң ачылсын! – С богом!

Акыл токтотуу – Собраться с духом.

Алдын көр, аркасын жар тороо – Между молотом и наковальней.

Ала күү; көзү ала чакмак – Быть навеселе, подвыпивший.

Алаканга салгандай – Как на ладони.

Амалы түгөнүү – Исчерпал все возможности.

Амал түгөнгөндө; эч болбогондо; кур дегенде – По крайней мере.

Ара-чолодо – Между делом.

Арабек, же чок эмес, же жок эмес – Ни то, ни сё; ни рыба, ни мясо.

Аракет кылсаң берекет – Без труда не выловишь и рыбку из пруда; без труда нет плода.

Б

Аран качып кутулуу – Еле ноги унес.

Ары ойлоңуу, бери ойлоңуу – Собирается с мыслями.

Артын карабоо – Без оглядки.

Аткан октой, учкан куштай – Быстро как пуля, как птица.

Аттын кашкасындай – Всем известный.

Атам замандагы – В древние времена.

Ачык айтуу – Поговорить начистоту.

Ачып көздү жумгуча; бир пахта; бир заматта – В мгновение ока.

Балакетке калуу – Остаться в трудном положении.

Баш оогон жакка – Кто куда; куда глаза глядят.

Баш-кулактан садага! – Из двух зол меньшее.

Башка чапкандай – Как ошпаренный.

Башы жок; башы иштебөө – Голова не варит.

Башмалдак атуу – Кубарем скатиться.

Башын ташка койгулоо – Биться головой о стенку.

Бел байлоо – Собраться с духом.

Беш колундай; коёндун жатагына чейин – Как свои пять пальцев.

Бетинен кан тамган – Кровь с молоком.

Боор ооруу, жаны ачуу; жан тартуу – Болеть душой (сердцем).

Итке минген кедей – Бедняк из бедняков.

Бөркүндөй көрүү – Как пить дать.

Быт-чытын чыгаруу, таш талкан кылуу – Разбивать вдребезги.

Быт-чыты чыгуу; ойрону чыгуу – В пух и прах.

Буту үзүлгөчө – Изо всех сил.

Буту үзүлгөчө; жан-алы калбай; алды-артына карабай – Во всю прыть.

Бүк түшүү – Лежать пластом.

Бүткөн бою дүр этүү; жүрөк оозго тыгылуу – Мороз пробежал по телу.

Д

Дат деп отуруп калуу; бармагын (кесе) тиштоо; аттиң деш – Кусать себе локти.
Дем алуу (тыным алуу) – Перевести дух.
Дени соонун – жаны соо – Здоровье не купишь.
Дырдай жыланаң; энеден туума – В чем мать родила.

Ж

Жакшынын аты жакшы – Доброму добрая память.
Жаны бирге (абдан ынтымактуу) – Водой не разольешь.
Жанын үрөө; жанынын бардыгыча – В поте лица; кровь из носа.
Жаны кашануу; жаны чыгуу (ачуусу келүү) – Кипеть от негодования.
Жана чегүү; азап тартуу – Душевные муки; в душе кошки скребут.
Жигин билгизбөө – Концы в воду; никто ничего не знает.
Жолду болсуң! – Идите с богом!
Жолдон чыгуу (жанылуу) – Выбиться из колена; остаться в распустье.
Жүр нарыга салуу – Кто делает на авось, у того все хоть брось
Жылаң чыкпай, жылкы теппей – Не с того, не с сего.

И

Изи сууй электе (убакыт өткөрбөй, ошол замат) – По горячим (по свежим) следам
Из тарттыруу (ачык айтпай кыйытын сүйлөө) – Ходить вокруг (кругом) да около
Ит менен мышыктай жашоо – Жить как кошка с собакой
Иш жүрүү; иш жакшы жүрүү – Работа закипела
Иши аксоо; иши жүрбөө – Работа хромает на обе ноги

К

Кайрат кылуу; өзүн кармоо – Возьми себя в руки.
Кирпик, көзүн какпоо, чырым этпөө – Глаз не смыкать.
Көзгө урунуу – Бросаться в глаза.
Көзү илинүү, тук этүү – Впасть в сон, уснуть, вздремнуть.
Көз ачып-жумгуча – В мгновение ока
Кур талааны сүйлөө; созуңдо турбоо – Бросать слова на ветер

Куйругун карматпоо – Да и был таков, спрятать концы.
Күн тийген жердин чоросу болуу – Держать нос по ветру
Кырды бычак; кастарын тигүү – Быть на ножках

М

Майын чыгара иштөө – До седьмого пота
Маңдайына чийген; маңдайына жазган – На роду (у него, ему) написан.
Мойнуна коюу – Вырвать признание.
Мына кызык тамаша; мына сага – Вот тебе на
Мышык-чычкан ойнотуу – Играть в кошки-мышки.
Мурдун балта кеспөө, чымын чакканча көрбөө – И бровью не шевельнул.
Мурдуван жетелөө – Водить за нос.
Мурдун көтөрүү – Задирать нос.
Муштумун көрсөтүү; кол көтөрүү – Давать волю кулакам (рукам).

Н

Нансыз тамак даамсыз; нанды адам эч бир таңбайт – Горек обед без хлеба.
Намыс муунтуу; ачуусу келүү – Зло берет (меня, его, тебя).

О

Ооз ачырбоо; кынк эттирбөө – Закинуть роты (рот)
Оозун кайсы десе, мурдун көрсөтүү (эч нерсе билбөө) – Ни в зуб ногой
Оозун басуу (сүйлөгүс кылуу) – Связать язык; закрыть рот (язык).
Оозуна келгенин оттоо; оюна келгенди айта берүү – Точить лядсы; молоть языком.
Ойго катуу – Мысль захватила; уйти в себя.
Окко учуу – Умирать, погибать от пули.
Оокаттан камсыз (жетиптүү) – Как сыр в масле кататься.
Окшошконго мушташкан – Два сапога пара.
Орой көз чарай; көзмө көз – Глаз на глаз.

Ө

Өйдө каратпоо; кынк эткизбөө; Өзүң баш ийдиңдүү – Держать в повиновении.
Өз көзү; өз киңиси – Свои глаза; свой человек.
Өзөк жалгоо; шам-шум этүү – Заморить (замаривать) червячка.

Өзүн өзү билип, отүгүн төргө илип – Вольное житье; плевать в потолок.
Өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет – Была бы голова на плечах, а хлеб будет; *бука*. неумерший человек из золотой чашки воду пить будет.
Өмүрүн курмандыкка чалуу; кыноу – Жертвовать собой (жизнью).

С

Сай сөөгү сыздоо; оор абалда калуу – Сердце кровью обливаётся.
Сак кулак (уганаак) – Чуткое ухо, держать ухо в остро.
Сатып кетпөө; жамандыкта жолдошун таштап кетпөө – не бросать в беде
Сөзүн кайта алуу; убадасын тануу – Брать (свои) слова обратно.
Суу жукпас; сууга салса кургак чыккан – В огне не горит, в воде не тонет.
Сууга түшкөн чычкандай – Как в воду опущенный.
Сызга отуруп калуу; күлкү болуу – Попасть в смешное положение.
Сыртынан тон бычуу – Без меня меня женили.

Т

Таз кейпине келүү (мурдагы жаман абалына келүү) – У разбитого корыта.
Таш жалак калтыруу (куру калтыруу) – Лишить куска хлеба.
Ташын талкан кылуу; күлүн көккө сапыруу – Разбить в пух и прах.
Тебетейин көккө ыргытуу – В воздух чепчики бросали.
Текке кеткен (эч пайдасыз) күн – Потерянный день.
Тишинин кириңи соруу (ачка болуу) – Щелкать зубами; голодать.
Тили кычышуу (сүйлөбөй тура албоо) – Язык чешется.
Тоголок жетим – Круглый сирота.
Төө кыядан өткөн сон, оо дегенин курусу – После боя кулаками не машут.
Тобосу көккө жетүү (абдан кубануу) – Попасть на седьмое небо.
Төбө чачы тик туруу (абдан коркуу) – Волосы стали дыбом.
Төөңүн куйругу жерге тийгенде – Когда рак на горе свистнет.

У

Узуңуна түшүү (жатуу) – Лежать пластом.

Уккусу жок; уккусу келбөө – Не хотеть слышать.
Ушу жашка келгенче (коп жашасам да) – До седых волос.
Уу ичүү (азап тартуу) – Нести тяжелую ношу.

Ү

Үзүрүн көрүү – Пожинать плоды.
Үкүнүн уясы – Лакомый жирный кусочек.
Үнүнүн бардыгыча – Во весь голос.
Үстоко-босток; биринен сала бири – Одно к одному.

Ч

Чагылгандай тез – С быстротой молнии.
Чала болду, ырас болду – Поделом тебе.
Чекеге чертпөө – Пальцем не трогать; чтобы ни один волос не упал с головы.
Чийки май жегендей – С болью в сердце.
Чөп башылап – С пятого на десятое.
Чү дегенде – На первых порах.
Чын жүрөктөн, чын пейилден – От чистого сердца.
Чырагына май тамызуу – Лить воду на мельницу; лить масло в огонь.

Ш

Шайтан басып же азгырып – Черт меня дернул.
Шайтан билеби? – Черт знает.
Шилекейи чубуруу – Пальчики оближешь.
Шору жайпоо – Оковы обрести.

Ы

Ырмай-чырмай (араңдан зорго) – Потом и кровью; с горем пополам.
Ырп этерге алы калбоо – Выбиться (выбиваться) из сил.
Ысык эле жаны бар – Чуть (еле) живой.

Э

Эки чайнап, бир жутуу – Подмять под себя.
Эне сүтүн актоо – Выполнить свой долг.
Эртенкиден калган ишин барбы – Утро вечера мудренее.
Эр жүрөк – Не знать страха.
Эрди эрдине тийбөө – Зуб на зуб не попадает.
Эстен тануу – Падать в обморок.
Эшек такалоо – Плевать в потолок, сидеть без дела, бить баклуши

МАЗМУНУ

Баш сөз	3	«Айтамын санат тобуна»	70
Көркөм адабият жөнүндө		<i>Молдо Кылыч</i>	77
түшүнүк	5	«Буудайык»	78
Кыргыз элдик оозеки		Жазгыч акындар жана жазма	
чыгармаларынан		адабият жөнүндө	87
Эпикалык тек: «Эр Төштүк»	10	Кыргыз профессионал жазма	
Мифологиялык чыгармалар:		адабиятынан	
Легендалар	32	<i>Аалы Токомбаев</i>	89
«Үркөрдүн кызы Үлпүлдөк сулуу»	34	«Акай мерген»	91
«Тоотай мерген менен үч аркар» ...	35	<i>Мукай Элебаев</i>	100
Уламыштар	37	«Бороондуу күнү»	102
«Балбай баатыр»	37	<i>Чынгыз Айтматов</i>	111
«Кошой коргон»	38	«Биринчи мугалим»	114
Миф жөнүндө түшүнүк	40	<i>Алыкул Осмонов</i>	125
Дидактикалык чыгармалар	40	«Кыргыз тоолору»	128
Макалдар жана лакаптар	41	«Эне тил»	129
Лирикалык тек		«Грунъя Савельевнага»	130
Эмгек ырлары	45	<i>Мукай Элебаев</i>	132
«Бекбекей»	46	«Улуу марш»	132
«Шырылдан»	48	<i>Жоомарт Бөкөнбаев</i>	133
«Оп майда»	49	«Кош, Алатоо, уулун кетти	
<i>Токтогул Сатылганов</i>	52	майданга»	133
«Балалык»	53	<i>Кусейин Эсенкожоев</i>	139
«Жетимдер жөнүндө»	57	«Үчүнчү шар»	140
<i>Барпы Алыкулов</i>	61	<i>Жалил Садыков</i>	147
«Жакшы кыз»	62	«Эневин жүрөгү»	147
«Өзү каар, тили заар кыз»	63	Тексттерде кездешкен	
«Болор жигит»	65	макал-лакаптардын	
«Болбос жигит»	66	кыргызча-орусча сөздүгү	155
<i>Жеңижок (Өтө) Көкө уулу</i>	69	Фразеологизмдердин	
		кыргызча-орусча сөздүгү	157

Окуу китеби

Мусаев Абдылда, Үсөналиев Тойчу

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү
мектептердин 6-классы үчүн окуу китеби

Редактору *Ч. Тайтелиев*

Художниги *Р. Исаков*

Техникалык редактору *Г. Джатаева*

Корректору *А. Курманалиева*

Компьютердик калыпка салган *Ж. Керимбаева*

Терүүгө 27.02.06. берилди. Басууга 20.04.06. кол коюлду. Офсет кагазы №1.
Форматы 60x90 1/16. «Мектеп» ариби. Көлөмү 10,0 физ. басма табак.
Нускасы 9000. Заказ № 526.

«Билим куту» басма борбору
Бишкек ш., Н.Исанов көчөсү, 87

«Учкун» ААК басмаканасында басылды
720031, Бишкек, С.Ибраимов көчөсү, 24

